

ТОФИГ
ГӘҺРӘМАНОВ

ЧӘЛЛАДЫМЫЗ
ЗАЛЫМ ИДИ

АРХИВ

ТОФИГ
ГӘҺРӘМАНОВ

1997
133

ЧӘЛЛАДЫМЫЗ ЗАЛЫМ ИДИ...

ТЗ(2А)
Г 51

Ағы - салнамә

64841

АРХИВ

Азербайджанская
Республиканская
Библиотека
им. М. Ф. Ахундова

"АЗЕРБАЙДЖАН ЭНСИКЛОПЕДИЯСЫ"
НӘШРИЯТ-ПОЛИГРАФИЯ БИРЛИГИ

БАКЫ - 1997

64583

Редактору *Исмаил МƏММƏДОВ*

Гəрəманов Т.

Г 51 Чалладымыз залым иди... Бақы, "Азəрбајчан Енсиклопедиясы"
НПБ, 1997, 144 сəһ.

Јазычы Тоғиғ Гəрəмановун "Чалладымыз залым иди" ағы-салнамəсиндə 1990-чы плин 20 јанвар күнүндə билаваситə ССРИ рəһбəрлийинин көстəршин илə Азəрбајчан халгынын башына кəтирилэн мүсəбəтлəрин галлы хроникасы дəгигə-дəгигə излэнилер. Сон дəрəчə эһетали фактион материал дəјагланан мұаллиф, охучулары фəччəнин сəбəблəри вə сəбəбкарлары, тəрəдилэн чинајəтлəрин миғжасы вə гејри-инсани маһијəти һагында даһа дəриндэн дүшүнмəјə, мүстəгил, объектив нəтичəлэр чыхармаға сөһгəндилер.

Г 4700000000 — Е' лавсыз — 97
М 657-97

ISBN 5-89600-156-8

© "Азəрбајчан Енсиклопедиясы" НПБ, 1997.

Еј һəгигəт,
о вахт ки сон мəним үрəнимдəсэн,
демək, халгымын ичвидəсэн.

Улу Зардуштун Иккичарикли.

БАҚЫНЫ АЛ ГАНЫНА БОЈАДЫЛАР

/1990, јанварын
19-дан 20-нə кечən кечə/

Кечə жарыдан кечирди. Вүчүдүмдə гəнбəр ағырлығы һисс етсəм дə, јухум кəлмирди. Эсəби бир кəржишиклə дүшүнүрдүм ки, сон күнлэр Москва мəтбуаты, совет радио вə телевизиясы Бақыдан там эһин-аһанлыгыла, јүкəк һуманизмə риајəтлə јола салынан ермəнилəрлə мəшғүлдүр јалныз. 1988-чи илин февралындан Ермəнистан ССР эрəзиндə азəрбајчанлылар вəһши сојғунчулугла, дөјүлэрək-сөјүлэрək, олмазын тəһгирлэрə вə эаблара мə'руз галарағ говулмаға башлајанда бирчə совет мəтбуат органынын да гејрəти чатмады ки, объектив һəгигəти јазсын, амансызчасына ээишдирилэн, өлдүрүлэн, эли, голу, гулағы, бурну кəсилэн сажьсыз-һесабсыз азəрбајчанлыларын һалына јансын. Ики ил мүддəтиндə совет мəтбуаты, Москва телевизия вə радиосу вичданына даһ бағлајарағ, ја ханчəсинə сүсүд, ја да ашкар тəрəфкешликлə бүтүн дүнјаја јалныз ермəнилəрин дедиклəрини—бүсбүтүн ифтира, јалан долу сөвлəri јайды. Инди исə, будур, Азəрбајчан Халғ Чəһəсинин фəдаилəринин мұшажияти илə Бақыда јашајан ермəнилəр өвлəриндэн дəниск лиманына, тəјјарə мејданына гəдэр тəһлүкəсиз сүрəтдə кəтирилер вə јола салынылар. Устəлик гијмəтдə баһа, чəкидə јүнкүл шејлəрини дə, апарə билдиклəri һэр чүр лəвазиматлары да биз азəрбајчанлылар горујурут, тəјјарəлэрə, кəмилэрə јүклəјирик. Кечən эһалијə Азəрбајчан халгынын көстəрдији бу чүр һуманист мұнасибəт индијə гəдэр һеч јердə тəсəдүф едилмəјэн эһ али вə гејри-ади инсани һэрəkəтдир. Фəгəт, ријакарлығ долу рəзалəтə бахын бир: Ермəнистан эрəзиндə өвлəri јандырылан, гулагларындан, бојуларындан, эллəриндэн

гъыыл эишялары гуддур сојугучулугу илэ гопарылан, јункул кејимдэ, элиндэ көрпэ ушаг даяларарасы ашырымларла Азербайчана үз тутан азэрбайчаны гдышлар богаза гэдэр гара батанда, кечилмэз чыгырларда өвладдынын вэ өзүгүн һајатыны тәһлуқажэ гојандэ бирчэ совет мүхбиринини дэ гэлэмн ишэ дүшмэди, бирчэ совет репортјорунин да апаратына лент салдырмады; инди исэ... эи сон могамда да Азербайчани халгынын инсаншәрвэрилијинини көлжэсиндэ дирилик тапан ермэнилэр Бақьидан кедэндэ, өзү дэ нэ лазымдырса ону көтүрүб кедэндэ, дипломат, чамадан долу пулла кедэндэ... Москвада чап олунан бүтүн газет вэ журналларыны эмэқдишлары, совет телевизия вэ радиосунун саясы-һесабыз репортјорлары, мүхбирләри дәрһал Азербайчанда вэ Азербайчанын пајтахтында пейда олушлар... Апаратылар чагылдамаға, гэлэмлэр ишэ дүшмэјэ, мэтбуат санифэләри Бақьидан кедэн ермэниләрини һајатыны, кедишләрини, галачяларына јерэ чатмаларыны кениш тәфәррүатла, һәр чүр хырдалыға дигтәтлэ јанышараг тәсвир, тәһлил вэ шәрһ едилрәр. Газетләрдэ вэ журналларда Бақьидан көчән ермэниләрини миндикләри бәрләрини шәкли чап олунур, Красноводек шәһәриндән онылары һаралара јолланачялары, һараларда јерләшәчәкләри һаггында кениш мәлүматлар перилир, "Время" һәр күн Јеревандан хүсуси репортажлар тәгдим едир. Јенэ дэ бүтүн дүнијаны ермэниләрини "мискин, алачсыз, фағыр" вэзијәтләрини ағлатмаг үчүн һәр чүр чәһдләр көстәрилир. Дигтәт един, совет телевизиясынын "Время" програмы дүнән Јереванын "Звартнос" тәјјарэ мејданына енән вэ Бақы ермэниләрини бүтүн вар-дөвләти илэ, ев мүхәлләфаты илэ, атасы, аңасы, бачысы, гардашы, оғлу, гызы, нәвәси, нәтичәси илэ бирликдэ кәтирән тәјјарәни көстәрди вэ... эввәлчәдән гурулмуш есенари әсасында, гәдчә бошаддылмыш трап репортјорун апаратында бүтүн "әзәмәт"и илэ бөјүдүлдү: бомбош трапын лап јухары шилләсиндэ тәјјарәнини ичиндән јеничә чыхмыш, элиндэ әсә олан ермәни гарысы көстәрилди; һәр ики тәрәфиндэ ону "јыхылмагдан" горујан, сифәтләриндән ријакар јазыглыг јаған "ермәни кишиләри" дурмушдулар. Куја "азәрбайчанышлар тәрәфиндән говулуш" "кимәсәси", "бәдбәхт", "завааллы" ермәни гарысына көмәк едилрәр... Мән әсла шүбһә етмирәм ки, ики јүз миндән чох азәрбайчанылы дидәржинини фақиәли тәлејиндән, Оллар Јурдүниун чохәерлик мәдәнијәтиндән, милләтминини һәдәси инсаншәрвэрилијиндән хәбәрдар олан јер үзүгүн намуслу вәтәндашлары бу мәнзәрәнин ермәни гондармасы олдугуну баша дүшәчәк, совет телевизиясынын белә репортажларынын биртәрәфли, макројадычы характерини дәрһал аңлајачялар. Һардәсә, кимләрисә аддатмаг мүмкүндүр, лакин јалан күчүнә бүтүн дүнијаны ағламаға мәчбур етмәк һеч кәсә һәсиб олмајыб һәлә.

...Бирдән телефонум сәәләнди. Дәстәји галдырдым. "Ало" демәјэ мачал тапмадым. Сүрәсли атәшәбәзиәр фәрјад бүтүн вүчүдүмү дәлик-дәлик еләди.

Шәһәрә танслар кириб, Бақыны ал танына бојадылар, гирырлар, дағдырлар. Көмәјэ кәлин, көмәјэ...ә...ә...

Дәлисов сығрајышла һәјәтә атыдым. Совет күчәсиндә һәрби машынылары курултусу зирәһли тансларыны угултусуна гарышмышыды. Онылар, барбарлыг дөврүнүн чәлләд гәдәрлығаны хатырладан вәйши јүрүшлә Нәримановун һејкәлине дөврү кедирдиләр.

Мәнэ елэ кәлди ки, бу аыларда, Нәриман Нәримановун Кремл дштары јанында ујујан мәзары чат-чат олдү... Бақынын Чәнуби Совет дөкжәсиндәки һејкәли постаментиндән еилкиниб ирәли кечмәк, танслары гарышыны кәсмәк иетәди... Дәрһал да өзүнәхәс мүдрисликлә дәрк етди ки, 1920-чи илин 28 апрелиндән сонра һәм дэ онун өз шәхси имзасынын ганы баһасына јаранан, јадыллан учурумылар үзәриндән адламаг тарихини эи мүшүк мәсәләсидир.

НЭРБИ ТЭЧАВУЗКАРЛЫГ АКТЫ

/1990, 20 Январ/

Мөн, Бүгднээд Улиа Юсуф огул, өз ичданын гарниысында аял ичрэм: бир елин, бир миллатин адлыи төмөл стдими ич заман унутмаичагам; Азэрбайжан тариагынын гүрурдан, геэртдөн югурумун адлыи мүгэдэс тутачаг, бу ада локо вурмаг ичэжөн бүтүн үнсүрэлэе гарни дурчагаам; өз азэрбайжанлы парлыиыма, ичданыыма, мэлэксимэ, эсэл-ночаботимэ, дамларларыма ахан азэрбайжанлы галыиыма лэинг огул олачаг, горхагалыиы, алчагалыиы, жалтагалыиы өзүмэ яхын бурхамаячаг, нэрин баһасына олурса-олсуи өз азэрбайжанлы "Мон" ииы тэсдин эдэчэжэм.

Эжэр вэ димэ хилаф чыхсам, гој аламын суду, елиини чэрэји мэнэ нарам олсуи, вэтин үзү көрмэжим.

1990-чы илин 20 январ күнү Азэрбайжан халгынын тарихинэ Совет хакимийэтинин жени гавлы тэчавузү күнү кими дахил олачагдыр. ССРИ Али Совети Азэрбайжан халгынын ирдэсинэ зидд кедэрэк, Азэрбайжан ССР-ни суверенлији нагында ганунуну бөжүк дөвлэтчилик, империяи еијасэти илэ талдыяб эзмэји баш мэгэсэд сечэрэк вэ бу заман ССРИ Конституейасынын мүвафиг миддэси архаасында хангысасынэ киллэнэрэк январын 20-дэн Бакыда гејри-гануни фөвгэл'аде вэзијјэт е'лан етмишдир. Бу, тарихде аз-аз тэсэдүф олунан десепотик гэрардыр, једди милдиудут бир республиканын һүгутларыиы танкларла талдамаг, автоматларла атэно тутмагдыр.

Ма'лумдур ки, "1966-чы ил вэтэндашлыг вэ еијасы һүгутлар нагыиыдыкы Бејналхалг мүтавила"ини 1-чи бэдинни 4-чү миддэси фөвгэл'аде вэзијјэт нагында габагчадан ма'лумат верилмэсини росми сурэтде бидирмэји бир вэзифе кими ичэрэд тутур. Нэтта дүшмэнлэ вурушан тэрэф мүлки вэтэндашлары гарнии нэр һансы бир тэдбир көрмэк вэ ја эмалијјат кечирмэк ичэјирсэ, бу тэдбир вэ ја эмалијјат онун тэлүвэксалијјини тэлүвэкс алтыиы алырса вэ јеринэ јетиримэси чинајэт ма'улијјатинэ сөбэб олурса, мүһарибэ заманы мүлки эһалишин мүһафизэси нагында 1949-чу ил Ченеврэ конвенсийасынын 65-чи миддэсинэ эвэси габагчадан бу барэде эһалије хэбэр верилнр.

ССРИ Али Советинни сэдри бу барэде Азэрбайжан халгына билавэситэ ма'лумат верэ бидрди. "О, фөвгэл'аде вэзијјэт е'лан олунмасы нагыда габагчадан, 20-си январда јох, 19 январда хэбэр вермэје борчул иди, о буну етмэди. Буну ССРИ Мүдафиэ ичэри дэ демэди. Бакыда фөвгэл'аде вэзијјэт е'лан олунмасы нагыда ма'лумат эһалије илк дафе комедант Дубијак тэрэфиндэн радио вэ вертолјетдан вэрэгэлэр санмэк јолу илэ сөһэр савт 5.30 дэгитэде верилмиш, артыг бу вахт бүтүн шэһэр гошулар тэрэфиндэн тутулуиш, күишесыз гылар ахыдылымшыды" /*К.Мелков*/.

Сөһэр савт 9-да вэ 10-да ичэ һэрби комедант артыг Азэрбайжан радиосу илэ чыхкыш едэрэк бејиллэрэ тэ'кидла јеритмэк ичэјирди ки, куја Азэрбайжан Халг Чэһбэсинин екстремит бирлэшмэлэри Бакыда совет хакимийэтини девирумэк үчүн һөкүмэт идэрэлэрини, шэһэрин эсде јолларыиы блокадија алмышлар. Бу тамамилэ вэ көкүндэн јалан ма'лумат иди. Чүнки ССРИ Али Советинни Азэрбайжанын Дағалы Гарабаг Мухтар Вилэјтинде фөвгэл'аде вэзијјэт нагында 15 январ 1990-чы ил тарихли фэрманындан сонря Азэрбайжан Халг Чэһбэси Азэрбайжан халгынын ирдэсини ифаде едэрэк, Бакыда комедант савтынын тэбиг олунмасынын гаршысыны алмаг үчүн тэдбирлэр көрмэје башлады. Бу мэгэсэдэ шэһэрин эсэс кирэчэклеринде ичэрэтчилэр гојулду, Азэрбайжан Коммунист Партијасы Маркэзи Комитэсинии вэ башга ишбэти органынын јерлэшдији биналарын гаршысында дигч е'тирвэ нүмајишлары кечирилди. Мэгэсэд ичэ бир иди: Бакы этрафында топланмын еијэсэ-һесабысэ эскэри гүвэлэрини Дағалы Гарабаг кендрилимэсинэ наил олмаг. Лакин Совет хакимийэти мөвчудлукунун бүтүн ониллэрининде олдугу кими, јенэ дэ хани вэ мүстөмэлэччије итаэткар Азэрбайжан партија рэһбарлијјини мајмагылындан истифаде едэн Москва Олдыр јурдулун дөјүпэн үрөјинде—Бакыда, республиканын тарихэн гэррэмшилыла сечиэн пэјтахтында, вэтинэрвэрэрини дејији һэгитэти азында гојмаг үчүн фашистэјагы һэрби тэчавузкарлыг акты ичра етди.

□ *19 январ 1990-чи ил.* Эһалиян халг дэстэ-дэстэ Бакынын күчэлэринэ, мејдалларына ахышыб, издиһамлы митинглэр кечирнр. һамы һэрбчилэрини шэһэр кирмэсини элэјиншдир. "Демэк олар ки, бүтүн Азэрбайжан ајаг үстэдир. Ики иддир ки, мэркэз һэр күн онун эсэблэри илэ ојинјыр, ону тэгитр едир, јерли "ағалар" ону "гычыгландырар", Чајкэндэ, Азад, Шаумјанкэнд, Камо кими ермэнилэр јашајан кэндрлэр бизи фасилэксэ оларак дахилдэн сизаһлы бэсгына ма'рузэ гојур, бүтүн "сэрһэд рэјонларыиыма ичэ Ермэнистандан атэшо тутулар, сэрһэдэки канцэларинэ башлар,...80 мин ермэн ордусуну Бакыја һүчүм едэчэји нагында сөз-сөһбэтэ ичэр-ичэстмэк инанмаја билнрсэн" /*Кэрэмэт*/ Мэлэ бу фачналы мэгэмда Иттифагыи вэ республиканын хаким дндрлэри Ермэнистанын сепаратчылыгыла бэгле гавлы тэчавузкарлыгына тэ'хирэ салдымын сон гојулмасыиы, миллэт вэ тарих гаршысында ифалэса уярамыш рэһбарлијјини

исте'фасыны гәтијјәтлә тәләб' едән Азәрбајҗан халгынын кетдикчә гүвәтләән е'тираз һәрәкәтанын ғаршысына алмагда күчсүзүҗүңү дүҗүб, мәһкүм олуңдуҗлар мәҗбулбүҗәтдән ғачмақ үмидлә, јүксәк сәвијјәләрдә чоҗдән һазырланмыш тәҗрибатчылығ вә ғәсбкарлар тәдбирләрини һәјәтә кечирмәјә башлајарлар.

09.00. Азәрбајҗан Дөвләт Телевизија вә Радио Верилшләри Комитәсини "ғаршысына јәмғылмыш адамлар рәһбәрләрини вә шахсән Хәбәрләр програмынын баш редактору Гафарлынын исте'фасыны тәләб едир. Олардан бир групу өзләрини АХЧ-нин үзләри кими тәдбир едәрәк мүнфизләшч һәрбчиләр тәрәфиндән һеч бир мутамимлә рәст кәлдән әстудиянын һәјәтинә кечиб, һалә јанварын 16-17-дә полковник Шмоткинни Бакы Али Нәрби Мәктәбинин јүз нәфәрә јахын куранты јерләшдирилмиш телестудиянын биһасына кирир, ишчиләри биһадән чыхармаға чәнд едир" /*Дейла Јунусова, Адил Исмајылов*/

11.00. Бакы АҮКМ-нин забит коллективи М.С.Горбачова, орду генералы Д.Т.Лазова телеграм көндәрирләр: "...Бакыдакы проблемләри һалә етмәк үчүн сјясы методлардан һалә бүтүңүскә истиғадә олуңмајыб. Биз әминик: Бакыда икинчи Румынијанын баш вермәсинә имкап вермәк олмаз." /*"Азәд сөз" гәзитиндән*/.

14.00. Азәрбајҗан телевизијасынын верилшләри дајандырлыр.

15.50. Азәрбајҗан Халғ Мәһбәси Идарә һеј'әтинин үзү Е'тибар Мәмәдәв радио комитәсинин сәдри Елшад Гулијевә зәнк вуруб билдирип ки, телестудиянын биһасына кирип шәхсләрин чәһнә илә һеч бир әләгәси јоҗду. Телевизија ишләмәлидир вә АХЧ сәәт 20-дә халта мурачнәт етмәк истајир. /*"Мухалифәт" гәзитиндән*/.

16.10. Елшад Гулијев Азәрбајҗан КП МК-ја Е'тибар Мәмәдәвлә сөһбәти бардә мә'лумат верир. Примакво онунла даһышығында билдирип ки, әкәр ефиро чәһнәдән һәр һансы бир адам чыхыб бәјһнәт версә, сиз башыныскла чалаб верәчәкситиз. Өзүңүн демәсинә көрә, Гулијев чаваб верир ки, әкәр коллектив истаә, мән һеч нә едә биһмәјәчәјәм. "Я не могу воевать с народом". /*Дейла Јунусова, Адил Исмајылов*/.

16.30. "Елшад Гулијев МК-ја бир дә зәнк етди, орадан көстәрини алды ки, дағылшыһын вә биз бирликдә евә кетдик" /*Алик Гулијев*/.

17.00. Телестудияда рәһбәрликдән, демәк олар ки, һеч ким ғалмамышды. Митингчиләрин тәләби илә Әнвәр Гафарлы исте'фа вердикдән сонра, "Күңүн экраны" програмынын әмәкдәшләрини да бурахыр вә тапылары бәғләјиб кедир /*"Мухалифәт" гәзитиндән*/.

Һамынын кетдијини көрүб мән Мүтәллибов јолдаш зәнк елдим, дедим ки, телестудияда тәк ғалмышым. О, Азәррадио-телевизија ғовшағынын ишини тә'мин етмәји тапындыр, сөз верди ки, МК-нын идеолокија үзрә кәтибини студияја көндәрсин. Подјанничко јолдашла әләгә сәхләмағы мәсләһәт көрдү. Мән Подјанничкоја зәнк чалдым вә көстәрини

алдым ки, сәәт 20-дә "Күңүн экраны" програмында јохландырмамыш вә ја һәддиндән артығ әмоционал материалын кетмәсинә нәзарәт едим /*Илдирым Кәңкәрлиски*/.

17.45. Мән Подјанничко илә телефонла даһышдым. О билдирди ки, артығ кечдир, һеч нә етмәк мүмкүн дејил, гәрар гәбул едилмишдир. Мән Подјанничкоја тәклиф етдим ки, биркә мурачнәтлә чыхыш едиб әһалијә баша салаг ки, республиканын рәһбәрлији дәјишир, бујадан сонра әһали сәкитләшәр. Ләкин Подјанничко ризы олмады /*Е'тибар Мәмәдәв*/.

Биз јалынә оңдә билдик ки, һәтә бүтүн шикетчиләр дағылшыса да, гошул шәһәрә јеридиләкәк. Белә гәрарә кәлдик ки, адамлары күчләрдән уағлашдырағ" /*Јусиф Сәәдәкәв*/.

17.51. Телевизијанын АХЧ дәрјә дәстәсиндән олан әмәкдәшләри режиссер Васиф Бабәјевин рәһбәрлији илә телевизија верилшләрини бәрнә едир.

18.02. Һалә јанварын 12-дә Азәрбајҗан КП МК-да республика Радио-Телевизија Комитәсинин вә Рабига Назирлијинин рәһбәрләрини иштиракы илә кечирилән иҗләсдә АХЧ-нин телестудияны әлә кечирәчәји һалда верилшләри һансы јолда кәсмәјин мүмкүн олмасы илә марағланан Әбдуғрәһман Вәзиров телестрогамынын ғәфил бәрһәсиндән әсбиләшәрәк "Елшад Гулијевин евинә зәнк вуруб. Гулијевин демәсинә көрә, Вәзиров һирсәлә нә үчүн телевизијанын ишләдјини сорушур, верилшләрини кәснләмәсини тәләб едир, буңун гејри-мүмкүн олмасыны ешигдикдә ивә ачыгла дәстәји әсир" /*Дейла Јунусова, Адил Исмајылов*/.

18.26. Подјанничко Азәрбајҗан КП МК-нын идеолокија шөһбәси мүдирини муәввин Т.Рүстәмовун евинә зәнк вуруб. "Күңүн экраны" програмында ХЧ-нин материалларынын верилмәсинин ғаршысына алмағ мәғсәдлә онун телестудияја кетмәсини халиш едир /*"Мухалифәт" гәзитиндән*/.

18.49. Азәрбајҗан КП МК-нын "идеолокиј ишләр үзрә кәтиби ... мәнә зәнк вуруб деди ки, телестудияда вәзијјәт ишдир, кет көр нә ишди. Мән ...МК-нын ишчинә Валентин Кулискә ора кетдим" /*Јусиф Исирли*/.

19.00. ТРМ-ә "јарымһәрби-јарымидман кәјиминдә дәрәд еслаһи адам кәлдими, ТРМ-ин мүнәфизчиләри онларын сәрнҗамларыны даһышығәлә јеринә јетирмишләр. Олар енержи блокунун нөвбә рәиси Ибраһим Нүсәјнов, нөвбә електротехники Виктор Романовдан сорушурлар ки, ТРМ-ин енержи мәһбәтини бүтүңүскәлә нечә сәрадан чыхармағ олар, оңун етиҗат дивел електржи генератору вярма? Ләкин И.Нүсәјнов вә В.Романов нәсә хошакалмаз бир иш олдугуну дүҗүб електрик тәҗһизаты системини схемини там икаф етмәмишләр. Гисә сору-суалдан сонра И.Нүсәјнов вә В.Романов нәзарәт алтына алынышлар" /*Кешиди Мелков*/.

Олар енержи блокудан чыхарыларағ Шмоткинни рәһбәрлик етдији күрәнтләра верилмишләр /*"Мухалифәт" гәзитиндән*/.

19.15. Телевизија və Радио Верилишлэри Комитэси сэдринаи муавини "Индирэм Кəнкəрлини ки енержи блокуни јанына кəлир, бурда тэсдүфэм телестудиянын эмəкдашлары Чаваншир Чаванкиров вə Элимүрсəл Ичэйевлэ растлашыр. Онылары хəбэрдэр едир ки, енержи блокунда хəрбичилэр вэр, јакшы олан ки, ора јакшы кетмэсинилэр" /*"Мухалифəт" гəзетидэн*/.

19.21. Азэрбэјчян КП МК идеолокија шə'бэси мүдирини муавини Т.Рүстəмов телестудияја кəлир.

19.26. Азэрбэјчян телевизијасынын енержи блоку партладылмышдыр. Телестудияја 260 мин манятлыг мадди зијан дэјмишдыр. "Эмэлијаты билваситэ "Алфа" групунун дөрд эмəкдашы илэ бирликдэ Карпухин вə республика ДТК эмəкдашы Николај Старченков јеринэ јетирмишлэр". ТРМ-ни Бакы Үмумгошун Командирлэри Мəктəбинин курсантларындан вə 71217№-ли хəрби һисэсини кəшифјат ротасындан ибарэт мұһафизэ дэстəsi бу партлајыша һеч бир реаксия вэрмэмишдыр. Она кəрə ки, ССРИ Дөвлэт Тəйлүкэсиалији Комитэси сэдринаи биринчи муавини, орду генералы Ф.Бабков АХЧ адындан ефирдэ материал бурхакылмасынын гаршысына алмагдан өтүр Азэрбэјчян ССР ДТК-нын тэксилдилэри ээсында һазырланмагдэ олан "хүсуси тэдбирлэр" һаггында јухарылары эввалчэдэн — јанварын 17-дэ мə'лумат чатдырмышды. Енержи блокуни партладылмасы планы исə мə'нэз онун өзүни иштиракы вə рəһбэрлији илэ ССРИ ДТК сэдринаи муавини Акејев, "Алфа" групунун рəһбэри Карпухин, "республика ДТК-нын сэдри Вагиф Һүсєјнов, республика ДТК-нын 4-чү шə'бэсинин рəиси Александр Измоденов, "Зег" шə'бэсинин рəиси Владимир Мирзəјев тэрəфиндэн һазырланмышдыр. Плана кəрə ССРИ ДТК-нын "Алфа" групунун үзэлери телевизијаны куја ки, мұһафизэ етмэјэ кəндэрилимши совет ордусунун нүмэјэндэлэри кими енержи блокуна дахил олуб партлајыш тэшкил едирлэр вə сонра һэмин һиссə илэ бирликдэ телевизијаны тэрк едирлэр" /*"Азэдлыг" гəзетидэн*/.

19.28. Азэрбэјчян КП МК изибатши шə'бэси мүдирини муавини Ј.Нəсирли вə В.Кулик телестудияны тэрк едирлэр.

19.29. Т.Рүстəмов партлајыш бəрсиндэ Полјаничконун апаратына, орадан алдыгы кəстэришэ эсэси исə ДТК-ја мə'лумат вэрир.

19.30. ТРМ-дэ баш вэрон партлајыш вə јангыш һаггында республика ДИИ-ни јангындан мұһафизэ идарэсини мə'луматы Бакы шəһэр ичракмузун ДИИ-нэ дахил олмушдыр. Алынан мə'лумат дөрһал јохланмаг вə тə'чили тэдбирлэр кəрүлмөк үчүн 26 Бакы комиссары Рəјон Дахили Ишлэр Шə'бэсинэ, Азэрбэјчян ССР ДИИ вə ДТК-ја чатдырылмышдыр. Лакин ТРМ-и мұһафизэ едэн хəрбичилэр ТРМ-э кəлип милиц ишчилэрини ора бурхакылмышлар /*"Азэрбэјчян" гəзетидэн*/.

19.48. Азэрбэјчян КП МК -нын идеолокија үзэ катиби Рафиг Зейналов телестудияја кəлир. "Фикримизчэ, онун һадисэ јеринэ кəлмэсинин эсэ

мэгэди телестудиянын ишинин бэрпа едилмэсинин гаршысына алмаг олмушдыр. ..Мүтəхэссилэрин дедиянэ кəрə, партлајышдан сонра ишлэрини тəхминэн бир сват эриндэ баша чатдырмаг, бүтүн республикаја олмаса да, Бакы шəһэринэ телевизија верилишлэри трансјасия етмөк техники чəһэтдэн мүмкүн олса да, рəһбэрлик буна имкан вэрмэмишдыр". /*Лејла Јулусова, Адил Исмајылов*/.

Бу фикрин доғрулуғуну белэ бир факт да тэсдиг едир ки, Азэрбэјчян КП МК-нын јүксөк вазифали нүмэјэндэлэри һэм партлајышдан эввал, һэм да партлајышдан сонра енержи блокунда чалынан ишчилэрин тэлэји илэ эсə марағланмамышлар: "Мэнэ бу бəрэдэ кəстэриш вэрон олмамшыдыр". /*Т.Рүстəмов*/; "Һадисэ башымы елэ гатмышды ки, ишчилэрлэ марағланмаға вəхтым олмамшыдыр" /*Р.Зейналов*/.

20.00. ССРИ Мүдəфиэ назир, орду генералы Дмитри Јазов совет сийаһлы гүвəлэндэрини Бакыја јеридилмэсини тə'мин етмөк ташшырығы вэрмишдыр /*В.К.Медведев*/.

20.30. Азэрбэјчян пəјтəхтагына эввалчэдэн јерлэшдирилмин вə сонрадан кəтирилмин совет ордусунун бүтүн нөвлэндэн олан һиссэлэри күнһисэз дичэ эһалијэ гаршы милиц кəрүпмэшин гəддэрылыға мушайјат олунан чэзэ тэдбирлэрини күтлэви шəкилдэ һəјятэ кечирмэјэ башламышлар.

20.39. Азэрбэјчян ССР ДТК истинтаг шə'бэсинин рəис муавини Рүф'эт Мансуров республика Дөвлэт Телевизија вə Радио Верилишлэри Комитэсинə кəлир. "Мəнимлэ бирликдэ һадисэ јериндэ ДТК-нын эмэлијат ишчилэри вə бир нəфэр мүстəнтиг, һэмчинин експертлэр олмушдыр. Һадисэ јерини мұјинэсинэ башламаздан эввал, биз илк нөвбэдэ, партлајышын баш вэрдји енержи блокунда ола билчөк инсанлары һəјятатынн хилас едилмэсинин тəјгысына галдыг, телестудиянын ишчилэринин кəмэји илэ алымы тэдбирлэр кəрдүк. Нəттə мən Һүсєјнов вə Романовун евлэри илэ эввал сакхламаг бəрэдэ кəстэриш вэрим. Лакин мə'лум олду ки, олар евдэ јохдулар. Һадисэ јерини мұјинэси вə һадисэнин шəһиди олмуш шəхсэлэрлэ сөнбэт заманы мэнэ ајдын олду ки, партлајыш рəсми дөвлэт структуралы тэрəфиндэн, хəрбичилэрин иштиракы илэ һəјятэ кечириминдыр. Сонракы истинтаг хəрəкэтлэри бу вэрсиянын доғру олмасынын тэсдиг етди" /*Рүф'эт Мансуров*/.

20.55. Ибралим Һүсєјнов вə В.Романов /куја онылары тəйлүкэсиалијини горумаг мэгэсдилэ/ хəрби форма /!/ кəјдирилмин вə отуз беш дэтигə сонра олар мұһафизэ дэстэсини командирни, полковник Шмоткинни эмири илэ кизил; долајы јолла нəзэрэт алтында Азэрбэјчян ССР Али Советинин бинасына кəтирилмишлэр /Ондары кəтирэн эскэрларини фамилијалары да мə'лумдыр/. "Биз Али Советини фəјесинэ дахил оландэ орда чохлу эскэр вэр иди. Һүсєјнов галдыда нөвбэтчилик едэн милиц ишчиси Ариф Кулмалыјевə азэрбэјчянчə деди: "Мэн телевизијаданым, нэ үчүн бизим палтарымыз дэјишб бура кəтирилбэр?" Милиц ишчиси бизэ

яхшылашыб сорушду: “Ким дэишиб? Нэ үчүн?” Мэн эскэрлэр көстөрдим: “Бах, булар!” Милие ишчиси бизи бир тэрэфэ, эскэрлэр иеэ автоматла башга бир тэрэфэ италэжирдилэр. Онда биз буряхылыш вэсигэлэрини чыхарыб милие ишчисине вердик ки, о, бизим нагтымыда һэмин кеэе телевизияда нөвбэтчилик едэн милие ишчиси Видалија хэбэр версини. Эскэрлэр бизи төһмэтлэндирмэе башладылар: “Нэ үчүн буряхылыш вэрогэлэрини вердикте? Эскэр вөрмэсэјдини сизи чохдан машынарда евэ апармышыдг” /*Виктор Романов*/.

Бүтүн бу маскарэд көстөрир ки, эмэлијатын мүаллифлэри вэ ичрачылары Нүсејнов вэ Романов кими “тэлүкэли шаһидлэр”ин олмасыны иетэмэмишлэр /*В.Медведев*/.

Белэленик, азэрбајчанлы милие ишчилэрини—Нүсејн Әлијев, Ариф Күлмалыјев, Јусиф Талыбовун көмөклији илэ телевизия эмоқдышлары һэрби муһафизчилэрини элэндэн алынмышы вэ Азэрбајчан ССР ДИИ ДИИШ-нин оператив групуна верилмишдир.

Азэрбајчан Дөвлэт Телевизия вэ Радио Мәркәзинде енержи блокутун иартладылмасы, совет ордуе Нисесэлэрини Бақыя гејри-тануни сохулмасы эмэлијатынын башланмасы үчүн ситвал-ишарэ олмушдур. Һэрби эмэлијатлар башламаздан табаг Вэзиров муһафизчилэрини эһатэсинде республика ДТК-на, даһа соңра Чэһүб истигамэти гошунадырыншы гэряркаһына /Нәриманов проспектинде јерлэшир—ишдики И.Чавид проспекти—*рел.*/, “Берјоак” дејилэн јерэ кәтирилэр. Һэмин гэряркаһда Јэзов, Бакатин, ССРИ ДТК-нын едэр мүавини Бабков элэшиб эмэлијата рэһбэрлик едирдилэр” /*Азидыг*/ гәсетиндэн/.

21.00. “Өз “Жигули”мде Сумгајытдын Бақыя кәлирдим. Билэчэри јохушунда хэбәрдарлыгыев-фиансыз автомат атэшинэ тутулдум. ..Машын из буряхан күллалардан дешик-дешик олды. Мөһим бојумна, дөһүмэ, сағ бөјрүмэ вэ элимэ дөрд күллэ дәјди. Ганыма галтан олуб, машыны сахладым. Эскэрлардан мөһи Республика килик хэстөханасына апармаларыны, јахүд өз һөкймлэрини чагырмаларыны хәһиш етдим. Әвэсинде оңлар машында ситал ахтармаға башладылар” /*Салил Әлијев*/.

21.15. Ишвал бригадасынын фәһлэси, Халг Төсэрүфаты Институтунун гијабичи таләбэси, доғма вэтон торпагыны ермәни гәсбарларындан өз чыны, ганы баһасына горумагдан өтрү Гарабаға көндөрилмәси барәдә једди күн эввал декаһдыға коңуллү әриәдә верән **Һабил Коммунар оғлу Әзизов** /1968/ ад күнү шәрәфинэ ачылмышы сүфрәдән јарымчыб галхыб “Нахчыван” мейманханасынын габығна јолдышлары илэ бирликдә чјини-чјини дурмаг үчүн јолларын вэ ... вахтилә эскәрликдә фалына бахан гызын ифриттәсвјағы дедји сөз—“Сән 22 јашында өлөкәсең!”— мейманханада эввалчәдән кизилчә јерлэндирилмиш Кремл “сешис”-чыларынын һејвани гәдәрлығы учбатындан чин чыхыр. “Бәдәнидә бир

дәнә олдә да күллә јери јох иди. Бир тәрәфи төкәрлэрин алтында галыб әзиминшиди. Танымыз олмушду” /*“Шәһидләр” китабындан*/.

21.30. “Ленин идејаларынын чалы төхәсүмү” адылдырылмыш шәһэрин газ идәрэсиндә чиликәр ишләшән Шакир Хандидан оғлу Атакисийев /1960/ јолдышы М.Гүлијевә мәхсус Б 29-75 А3 нөмрәли машында Хырдаландыкы пивэ заводунун јанындан кечәркөн һәрбишлэр тәрәфиндән күчлү атэшә тутулмушдур. Машына 39 күллә дәјмишидир. М.Гүлијев чјининдән јараланмышдур. Һәрбишлэр ону сүрүјэрәк машындан чыхармышы вэ јолун канарына тулдамышлар. Башына вэ дөһүмә архадан сәккиз күллә дәјән Шакир Атакисийев јериндәчә һалак олмушдур. Онуи, бири өлүмүндән соңра дүјјаја кәлән үч оғлыда атэсәз галмышдир /*“20 Јанвар” гәсетиндән*/.

21.40. “Биз—Мәрдәкан јолунда көзләнилмәдән гарыша һәрбишлэр чыхды һэрби техникәја јет вөрәк үчүн машыны канара сүрдүм. Һәрбишлэр јахшылыгдыкы каналла 200 метр галмыш дәјандылар. Һэрби техниканын сажы он бешә чатарды. Һеч бир хэбәрдарлыг етмәдән прожекторлары әһалије тәрәф тутуб атэш ачмаға башладылар. Мәһи дәһшәт көтүрдү. Автомат ситаллардан, башга танклардан да атэш ачырдылар. Машында сәкитчә отурмығна бахмәјарағ, һәрбишлэр мәнә дә атэш ачдылар. Сағ голүмдән ики, башымдан бир күллә јарасы алдым, һушуму итирдим. Өзүмә кәләндә башымын үстүндә эскәрларини данышығыны ешитдим: “Борис, что с ним делать?”. Оңлар нәләјит сөјүшлэр сөјүб чилбэрими ахтармаға башладылар. Мәһи өлдүрөк-ләриндән елтијат едорәк әсими чыхармырдым. Эскәрлар чыбидән 12 манаты вэ машында олан үч харичи магнитофон касетини көтүрдүләр. Оңлар кедәндән соңра биртәләр машындан дүшүд, јахшыдан сәс кәлди. Ики азэрбајчанлы кәч мәнә ГАЗ—24 маркалы машына мнчдириб хәстөханаја апардылар. Артјом гәсәбәсинин дөһкәсиндә јенә һәрбишилэрә гаршылашыдыг, оңлар бизи јенә дә атэшә тутдулар” /*Гәрб Гәдирли*/.

21.54. Ишыглар сөнән кими Гала јолундыкы электрик стансийасына таләсән ишыгычы **Вагиф Сәмәд оғлу Мирәјев** /1969/ һәрбишлэр сүкү илэ гәтлә јетирибләр. “Сүкүкүнү үрәјини үстүндән вурублар чыхыб күрәјиндән. Чјининдә икнчә јердә гара ләкә вар иди”. О гара ләкәләрдән “дөрд бачынын бир гардышы”нын үч илик илэ һәјатдына чаға гығылтысына һәсрәт галан евинин дашы-дивары һәмизәлик мэтәм либасы кәјиниб.

22.00. Совет эскәрлэри “сүрүнә-сүрүнә, оғрун-оғрун кәлиб” Мәрдәкан— Гала јолундыкы зейтун бағларында кизләнибләр. Фишәк атылыб ишарә верилән кими оңлар “урра” илэ јолун ортасында эләшән азэрбајчанлы бағларын үстүнә чүмублар. “Сүкүкүдән, фишәкдән, уррадан горхан ушыглар пәрән-пәрән дүшдү. Ејни вахтда да Артјом јолунда танклар көрүндү” /*Рафиг Сәмәндәр*/.

22.04. “Көрдүм ки, ики эскэр даямча калыр. Өзү дэ ермөнчө сөжә-сөжә... Гачаңда биринин башындакы каска дүшдү... сач-сагалы көрүдү. Мәнә чатыб архадан сүңкүңөн белимден вурдулар... Жыхылдым... Жыхылан кими да күлләјәнн вурдулар. Соңра башладылар мөни топнсламәжә. Бири деди ки, “Бейтә, этә наши праги...”. Бу мәһәттәтәли ишкәнчәдән соңра Фуад Фәрһад оғлу Мөвлядув ики күн морфла ятыб. Наркозсуз операсия олунуб. “Јухуда көрдүм ки, бир гары калди чарпайымын јанына, деди, он манат вер, мән сәни бу күн сағалдыб кәндәрәчәјәм евинә. Тапын о арвады, ана...”. “Тапыблар...” Фуад... арвадын пүл көтүрдүдүнү көрүб... көзләрини әбди јумду... Фуад 1968—чи ил сентјабрын 25-дә Мәрдәкәндә анадан олмушду. 156 нөмрәли Шувалан орта мәктәбини биттириб. Кијев Али Нәрби Мәктәбинә дахил олуб. Дөрд-беш әј Калининградда әскәрлик чәкиб. Бир мүддәт техники пешә мәктәбиндә ишләјиб. Нәһәјәт, 39 нөмрәли Јангындан Мүһәфизә идарәсиндә дөјүшчү /“Шәһидләр” китабындан/.

22.08. “Хәстә анасына баш чәкиб, һәкимә көстәрмәк” үчүн кәдән 51 јашлы Чәбрајыл Нүсрейхан оғлу Ханмәмәдов Јени Сураханыда—аеропорт јолу тәрәфдә дүшмәнин бирдән-бирә о күлләсинин һәдәфинә чеврилиб. Әрқәјүн бөјүгдүдү Көңүләни, Чейһунули, Улкарни, Әбулфәзини јанынғы “Ата!” фәрјады көјләрә бүләнд олуб. /Кәрәсэн, сон нәрсәдә о, бир заманлар үрәкдән севдiji, өзүдән он ики јаш кичик ғыла евләнмәк үчүн “Сәдәт” сарајына әризә вермәјә кәдәркән амансыз тәлејин, тисмәтин утурсулугуна ишарәни—мүхтәлиф күчләрдә гарышына чыхан нәчә-нәчә мафони хатырлајыбмы? /“Лап јахшылыгыдан адамларын чығартысы кәлирди. Дедиләр, һәрбичиләр атәш ачырлар. Бир-биринә гарышымыш күтләнин ичәрсинә доғру чүмдүм. Чәбрајылы тапдым. Јаралы иди. Ган ону апарырды. Күрәјинә дөјүшш һәмәрд күлләси орада ири бир дешик ачмышды. Вар күчүмү топлајыб ону гадырдым. Јаңында јаралы бир забит дә варды. Көмәкләшиб ону да машина гојдут. Сабунчу гәсәбәсиндикә хәстәханаја тәрәф кетмәк истәди. Гарышымыш әскәрләр олан танк кәди. Јаралы забитә јалвардым ки, һеч олмаса өзүнү оңларә көстәрсин. Десин ки, бизим машында јаралылар кедир. О нәз мәнним көз јашларыма, сөнәз јалварышларыма мәһәл гојмады. Мәннимлә машында олан гардашым чәлд забитин палағыны көтүрдү, һавада ојнатды. Әскәрләрә көстәрди: “Атмајын, јаралы забит апарырыг”, — деди. Машына јол вермәдиләр гансылар. Нәр ики јаралыны бир гәдәр аралыда даянымыш тәчиги јардым машынына гојдут. Әскәрләр бу машына да јол вермәк истәмирдиләр. Он беш доғигалик јолу олан хәстәханаја ики савага чатдыг. Илаһни, бурада нә гәдәр јаралы, мејит варды!... Јаралылардан биринин сифәти ики һиссәјә бөјүлүмүшдү. Чаван оған иди. Агрылара таб кәтирмәди... Гәрнбә иди, јаралыларын һеч бири зарымырды. Елә бәл сөвләшмишдиләр. Елә бил буну ајыб билирдиләр өзләринә /Шөвкәт Ханмәмәдова/.

22.12. Зирә кәнд сәкини Нүсрәт Исмајыл оғлу Јағубов /1958/ машынына бәсин долдуруб гәјядиркән истилалчыларын танслары илә үз-үзә кәлиб. Машында саламат јер галмајыб: дешик-дешик олуб. Сон нәрсәдә “Ај ата, билирәм, өлүрәм. Дөрд балам јетим галыр, анчаг милләтин јолунда кедирәм!”—дејәрәк өмрүнү доғулдугу торпаға фәдә еләјиб /“Шәһидләр” китабындан/.

22.16. “Ана, мән дә танкын габығына кедирәм. Кедиб һәзи Асланов кими ад газаныб кәләчәјәм”, — дејән Хәлган Јусиф оғлу Әлијев /1969/ вәтән јолунда гејрәтли оғул кими чән бериб. “Кичик гардашым иди. Анчаг адмајал, ишпјлә, әмәлијлә өлүмүјлә көјүб кетди.” /Ә.Тәрәли/

22.20. Ғызыл ордунын рус фамилијалы ермәни гүлдурлары Бакынын Сәмәд Вүрәун күчәсиндикә евиндән арвад-ушағыны кәтирмәјә кәдән Илаһ Ислам оғлу Мәмәдову /1951/ “дөјүбүз”. Өзү дә башына-башына вурбулар... Бејни сүмүјүнү чылик-чылик еләбләр. ...О гәдәр өлүмләрдән сәг-саламат чыхарымышам ону, инди кәлиб бир дубинкадан өлүб. ..Бир шәји баша дүшмүрәм, мәнним ушағын о танка, әскәрә, оңларын һөкүмәтинә нејинјә биләрди ахы...” /Нәзибә хали/.

22.23. Јени Сураханы дәрәсинә гәдәр Балаһүсәји Миргәзәб оғлу /1929/ тәксин илә кәлиб. Соңра ајагла кетмәк мәчбуријјәтиндә галыб. “Елә бил күлләнин көзүмдә көрдүм, јердән чыхыб дәди мәнә”. “Бирн елә ғычына кириб галмышды. О бири бүтүн ичалатыны кәсиб доғрајыб. Өлүмүнә бир дәнгә галмыш бир о јана бахды, бир бу јана чеврилди. ...Бир кағыз верин мәнә”, — деди. Кәтириб кағыз-гәләм вердик. Елә кағызы әлине алан кими көзләри галаңды... Билмәдик нә демәк истәди... Нә дејәрәк, бу дәрдә адамны дејиләси сөзү вар бәјәм... Раһмәтлик бир ајры киши иди. Јолдан кечәни дә чағырыб дејирди ки, кәл бир салхым тәзә үзүм верим сәнә”. /Сәһә пәнә/.

22.26. Сабунчулукда мәтәб-фабрикдә ишләјән Миркамал Сејидгурбан оғлу Мәмәдов /1955/ бу күн дә СА пагонлу әскәрләри үрәји губар еләјә-еләјә “једирдиб-ичирдиб, тоғталарынын алтыны бәркидиб. Оңларын түфәнкләрини, автоматларыны көрүб, сөјүшләрини ешидиб. Нирәндән-гәзәбиндән рәнки ағарыб. Соңра да ... чөрәји дөзинин үстүндә олан һәммин нанкорларын оғун “Нива”сына атығлары отуз күлләдән бири дүз пәсәринә дәјиб” /Рафиг Сәмәдәр/.

22.28. Әскәрләр чапаряг кәлдиләр. Көрүнүр машынымызы дөврәләмә атәшә тутмаларындан үрәкләри дојмамышды. Мән тез Миркамалын үстүнә јатдым, үзүмү онун гапына сүртүб, көзүмү јумдүм. Әскәрләр сөжә-сөжә гапыны ачанда мән нәфәсини ичимә чәкдим. Оңлар: “Вее готово, обон убито!”—дејиб, күлә-күлә гапына чырыб кетдиләр /Әмрәли/.

22.30. Он үч јашлы Лариса Фәрман ғызы Мәмәдова атасынын әлиндән тутуб һәвәсә евдән чыхаркән гардашы Еминдән, багысы Нәрминдән, дунјалар гәдәр севдiji аңасы Галина Григорјевнадан

аэблик аярдыгын хэялына бела көтөрмөздө. Ахы оу харадан бэлдэти
ки, Москвадан көндөрлөн гатиллэрин күллэси онун дүз үрөжүнэ
санчылачат. “Она деирдилер ки, сөн руссен. Бу, хеч кимэ пиллик
еломэжэн Ларисаја чох ачыг калриди. О деирди ки: “Мэним атам
азэрбэйтэчылдыр, мэн дә азэрбэйтэчылдыам!”. Лариса һэмншэ мэним
үрөжимдэ јашајачат” /*Нэрмишэ Садьхова*/.

22.33. Бақы Дарин Дәниэ Әуәлләри завоудун фәһләси Азад Аллаһверди
оғлу Рајев /1965/ гошшуеу илә Атбулагдан гајыдаңда Бақыја кирән
танкларда раслашышлар, һәрби вилисәләрин бириндән гапы ачылыб,
онлары күлләјә туттулар. Күллэ Азада дәјиб... Гәфил кәлән өлүм ајағында
күл парчысы кимн икн көрпәсинни—Шаләләнин, Күиәлини, һәмилә арвады
Диларонин үзүнә сөн карә бахмаға, атасына, анасына бирчә кәлмә сөз
демәјә мәчәл тапмајыб—Дуванһыда јолда кечиһиб /*“Шәһидләр”*
китабыдан/.

22.36. Ермәниләрин музда тутдуғлары совет ганичиләрин Мәрдәкәни
хәстә апаран Раһман Исмихан оғлу Әшрәфовун /1955/ “Москва” иһи
“јолда туттулар атәшә... Хәстәхәна машыны да ону горуја билмәјиб.
Күлләнин бири дәјиб дүз онуға дәмәрына”. Чәми-чүмләтәни алты ајын
кәлини олан, бу мүддәтдә јолдаһыңдан “күләң дә ичмәјән” бир
азэрбэйтэчыл ханымы тәк-тәһиһа галыб әриндән сонра “бир ләчәк дә
бөүмәјән” тәрәфиңләрин арасында /*Рафик Сәмәндәр*/.

22.39. Бинә кәндиндә—Абшерон каналы јакһылыһында “танклар
көрүнөдә һәрә бир тәрәфдә дағылышыб”, әскәри хидмәтини әввалчә
Украјијадә, сонра Маҷарыстанда кечирән Сабир Рағулу оғлу Аббасов
/1965/ һеч јана гачмајыб. Јолда дуранларын һамысына “Екстреметдир,
өлдүрүлмәлидир!”—вәһшиһији илә јанашан совет ордусу дөјүшчүләринни
атдығы күллә “балдырына кириб, галын дәмәрыны дағыдыб. Мәрдәкәни
хәстәханәсына чатдырыландан он дәңги сонра...” илләр узуну очағы
башына он өвләдын тоглащыдығы ханиманда “сәкит, дич бир бала” нын
јери һәмншәлик бош галыб... /*“Шәһидләр” китабыдан*/.

22.45. “Һүз јериндән гајыдырдым... Бақы јолунда зирәһли машынылар
көрүндү, автоматчылар пәјдә олдудлар, силәһсөз адамлары атәшә
туттулар... Ајағыма күллә дәјди. јыхылдым” /*Аббас Аббасов*/.

22.48. Кирөн гәсәбәси, Ленин проспектиндә һәрбчиләр 11-39 АГА нөмрәли
ГАЗ-24 маркалы автомашыны автомат силәһдә атәшә туттушлар /*“20
Јанвар” гәзетиндән*/.

22.56. Рәсми даирәләрин мәнфур иңјетләрини һәјәтә кечирмәк мәгәдилә
“ДИН гошунлары бөлмәләринин биринни гаршысында мүлки кејимдә бир
груп адам көрүндү. Бир нечә автобус да јакһыллашды, онлардан да мүлки
кејимдә автоматлы адамлар дүңдүдәр вә атәш ачмаға башладдылар. Һәрби
агүлүчүдәр мудәфиә мөвгеји туттулар, јалһыз хәбардәрәдичи атәшләр
галдылар. Тәхрибатчылар шәһәрә кирөн гошунлар сәмтдән атәш сәсләри

ешиттип автобуслара отурудулар вә кеттирди” /*“Советская молодежь”*
гәзетиндән/.

23.00. Мән јатан палатанын габағында телефон зәнк чалды. Нөбәтчи
узада олдуғу үчүн дәстәји мән көтүрдүм. Ким идисә, саләмсыз-каламсыз
әмр етди: “Тез олун, бүтүн һәкимләри, тибб бачыларыны хәстәханәја
чағырын, бир савтдын сонра мұһарибә башланаһал...” Әввалчә елә билдим
зәрифәт едир. Сонра бир аһлыға Бақыдакы вәзијәти хатырладым. Амма
јенә инана билмәдим ки, Һырын ола биләр. Бир аздын илк јарылылар
кәтирилди. Елә бу вахт ишығлар сөндү. Биз дөшәкағыларыны јандырдык
ки, ишығ олсун. Хәстәханада јатнылар јарылылара көмәк етмәјә
башладдылар. Чохунун ајағыны, голуну ади шуҗра мөһкәм бағләјардык
ки, танахма дајансын. Јердә ган көлмәчәләри јаранырды. /*В.Шәрифев*/.

23.02. 10-чу тә’чили јардым јарыметәсијасына даһил олмуш мә’лумата
көрә һәрби тәјјәрәччиләрин јашадығы “Гала” шәһәрчији әрэһиндә күчлә
атышыма кедир вә чохлу јараланан вәрдыр /*“Елм” гәзетиндән*/.

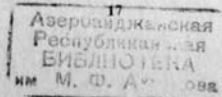
23.04. Ағыр јарылы дашыјан тә’чили јардым машыны Мәрдәкан гәсәбәси
јакһылыһында һәрбчиләр тәрәфиңдән сакһанылмышдыр. Һәким автомат
лүләси илә итәләнәрәк каһинәдән чыхарылмышы вә әдәбәси сөвләрлә тәһтир
өлкүмундүдү. “Екстремет” ифадәси күчә сөјушләри ичәриндә иттиб-
батмышдыр. Ишә гарышан бир забит әскәрләри қонара чәкмиш, машыны
јохладығдан сонра кетмәјә ичәзә верминдир. Лакин чох кечмәһиши јолда
Һәрбчиләр хәбардарлыг атәши илә тә’чили јардым машыныны јендән
сакһамышлар. Бу дәрә забитләр дә, әскәрләр дә машынын үстүнә
төкүлушүбләр. Сонра...Сонра дәһшәтли һадисә баш верминдир:
әскәрләрдән бири ганына гәлән олмуш јараланын үзүнә вәр күчү илә икн
азәрбә еңдирмиш, гаты гәдәдарлығыны нүмәјиши етдирәк, ајағыны ора-бура
сүрүшүдрмәккә хәрәкәли буюбүтүн инсан ганына буламышдыр
/*А.Рәсулов, П.Луқмисов*/.

23.05. Бузовијадан чағырыш јеринә јолланан тә’чили јардым машыны
Туркан шәһесиндә јолу кәмиш танкын пулемјотундан атәшә тутулмуш вә
Һәким Александр Виталиевич Мархөка дөшүндән јараланағ јериндәчә
һәлак олмушдур /*Новая жизнь” гәзетиндән*/.

23.07. “Кетдик “Вторгмет” ин көрүсүнә сары. Көрдүк танклар кәлир.
Башладылар атмаға. Елә билдик бош күлләләрдү. Күлләләрдән бири
ајағымы сијирди. Мән ајағымын һајында, бир дә ешитдим ки, кимисә
вурдулар. Башымы галдырыб көрдүм ки, габагдә кәлән јыхылды”
/*А.Фирүз*/.

23.09. Әзү ишдә оларкән, кечәјарысы мүфтә арағ әлдә етмәклән өтрү
гапысыны дөјән, кәч арвадына һәдә-ғорху кәлән, үч вә беш јашлы
гәсләрыны—Лејлини вә Зүлейханы чарпалынын алтынды кикләнмәк
мәчбуријәтиндә гојән, вахтилә “Әфғанстанда “чохлу чурбан” ғырыб-
төкүн һарын-әјјаш һәрбчи гошунларындан аилә шәрәфини он түфәһки илә

Сәһрә

гордугу үчүн кунансыз жерэ саккыз ил шш алян Юсеиф Тал'эст огулу Исмаилов /1958/ дустангханада таб кэтирэ билмэжиб. Халгын буг агыр дэгиблэриндэ танкларын һүчүмларына мэрүз галашларын һараймаг, көмэжинэ чатмаг һаминэ шэһэрэ кетмак, сонра жеңидан һөбөханага гайтмаг истажиб. Она ријакарчасына разыгык верон рус эскеринин өзүгэ инаныб вэ ела һэмни рус эскеринин тэтији чэкилмиш одачан сылаһына гурбан кедиб /"Шәһидләр" китабындан/.

23.12. 1 нөмрәли таксомотор паркынын жахынлыгындакы бензиндолдурма мөнтөгөсинэ чатһачатда 29-78 АГА нөмрәли "Волга" гәфләтән атәшэ тутулушду. Сүрүчү С.Әлиев, сәрипшииләрдән Мирзә Рзабала огулу Гәниев /1958/ вэ бир баштасы агыр жараланмышлар. һәрбишләр һар үч жаралыны зор ишләтмәклә автомобилдән дүшүрүмш, оилары үзү жерэ узадарга үст-башларыны ахтармыш, "Волга"ны эләк-вәләк етмишләр. Неч бир шөж таймажан эскәрләр жаралыларын башы үзәриндә сүрөкли атәш ачараг тә'чили ярдым машыналарынын жахынлашмасына маночлик төрөтмишләр. Ганы ахан жаралылар вэ вазийәтдә бир саат жарым эаб-эаңијәт верилмишдир /"20 Январ" гәзитиндән/.

23.14. Совет эскәрләри "Икарус" автобусуну атәшэ тутулушдулар. Өләнләр вэ жараланалар чох олда да, һәрбишләр чамаеты бичмәкдә давам едирдиләр. Автобусун үстүдә сәйсәз-һесабсыз күлә овуллары варды". Һәлә 24 яшы тамам олмашыш Теңкиз Мәммәд огулу Турабов инилдәјән жаралылара көмөк етмәк үчүн ирәли кечмәк истади. Анчаг вәһишләшмиш автوماتчынын боғуғ есәлә "Гады, еше не едохли?" демәси илә жаралыларын үстүгә жеңидән күлә сепәләмәсн бир олду. Зәһәрли күлләләр Теңкизин бөүрәкләрини архадан эдәләјиб, жоғун бағырсәғны сырадан чыхарды. О, "сәндәләди, көсләрини гаранлыг чөкдү. Жаралылар һәрбишләрин арамсыз ачдылары амансыз атәшдән чапалајараг чыларыны талшырыр, агыр даш кими Теңкизин үстүгә дүшүрдүләр" /Соия Бәһрали/.

23.16. Юсеиф Ибраһим огулу Гасымов /1948/ Ш 43-11 АГ нөмрәли машында Мусабәјов гәсәбәсинә кедәркән "Хәзәр" кинотеатрынын жахынлыгында һәрбишләр тәрәфиндән атәшэ тутуларга пејсәриндән жараланмыш вэ евдә инкаранчылыкта онун жоуну көзләрин ики бәласыны көзү јашлы гојараг жериндәчә һалак олмушду. Онун, хал-бәладан уағлашдырмаг истадији сәрипшииләрдән бирини—Н.Байрамованын да башына күллә дәјмишдир /"20 Январ" гәзитиндән/.

23.18. Өз "Москвич"индә балдызы оғуну Крементук шәһәринә јола салмаға апаран Владимир Иванович Токареви /1953/ аэропорт жахынлыгында танкларын јанында дөјанмыш рус эскәрләри неч бир сәбәб олмадан автومات атәшинә тутулушлар. Күлләбаран нәтиҗәсиндә машын јолун конарындыкы арха јуварланыб. "Володја о дөңгә өлүб. Башы дүшүб рула. Бачымыла оғуну исе чыхарыб эскәрләр дирәјиб танклара үст-башларыны јохлајыблар. Сонра да дејибләр, инди һара истајиреиниз

кеди. Бачым дејиб, елуши, һара кедәк бу кечә вахты? Бизим сүрүчүмүз дә өлдүрмүсүз. Дејибләр "идите к черту". ...Өз рус эскеримиз үч рус балдыкы јетим гојду. Јахшы ки, Азәрбајҗан халгы көмөк еладди. Мәсчид көмәк еладди" /Галина Токарева/.

23.21. Азәрбајҗан торпагынын тәссүбүнү чәкән вәтән өвләдләри—Мейман Ағасәф огулу Мәммәдов /1957/, Әли Юсеиф огулу Сүләјманов /1856/, Сәһран Ағакәрим огулу Кәримов /1961/, Шөһрәт Сәһраб огулу Ибраһимов /1965/ "Учарын кирәчәјидәки дөрдјолда нечә-нечә чаванла кешик чәкирдиләр. Танк сәси күдүрдүләр... Өләрини сөз вермишдиләр, бу јолдан нә о јана, нә бу јана бир танк кечмәчәк". Танкларын кәлиб-кәлмәдијини јохламаг үчүн тә'чили ярдым машынында јола чыхдылары вахт Учар тәрәфдән Күрдәмира кирәчәкдә гаранлыгдә ваһимәли танкларла үз-үзә кәлимиш вә һалак олмушлар. Достларындан ики нәфәри—Фикрәт, Рафәел агыр жараланмышлар. Индон белә Мейманын үч, Әлинин бир, Сәһранын ики өвләды шәһид баласы кими өмүр сүрчәк. Азәрбајҗанын кәләҗәнин гуранларла чийин-чийинә аддымлајачағлар.

23.24. Гудулашмыш совет һәрбишләрини атдыгы күлләләрдән үчү шө'р јаздыгы "илк күндән өзүгә тәлејини сон күнүнү тәхәллүсүнү—Кәдәр—көтүрән, өмрүнү ахыр ајларында "Гарабағлығам, кәрәк дүңјадан гарабағлы кими кедәм,"—дејибн һајғарын Әфлатун һашым огулу Казымовун /1958/ күрәјини дәлиб кечиб, дөрд баласыны—Вусәли, Кәмәләни, Сирачы, Вусәләни ата нәфәсинә һәсрәт гојуб.

23.27. Вейдәки дәдә-баба кәнди Шиндидан ермәни зоракылыгы илә дәрәркин салынан 26 јашлы Заһид Байрағам огулу Әлиев Азәрбајҗан өвләды олдуғуну ал ганыны Сураханы мазутуна гатмагла сүбүтә јетириб. Бу икиндәјә әдәләти илә шәһид олан худаваңди-аләм онун өмрүндән кәсдијини бешикдә ағлар галан беш ајлыг гызынын өмрүгә чалајачаг, ишләллаһ... /"Шәһидләр" китабындан/.

23.28. Салјан казармасындан ики финшәк атылды. Онун далынча атәш сәсләри ешидиди. Трамвај јолундан бир танк чыхды. Танк һејкалин јанына јығылымыш адамлар хәбәрларыг еләмәдән атәш ачды. Ики нәфәра дөјди, бири жериндәчә чан верди /Малик Байрағам/.

23.29. Биз жаралылары хәстәханајә дашымаға көмөк едирдик. Бу заман микровајон тәрәфдән бир нечә танк вә БТР кәлдијини көрдүк. Проектор шығыны табғаға салараг биз тәрәф кәлирдиләр. Елә о ан мөним ајағма күллә дөјди /Новруз Ширинов/.

23.30. XI Гызыл орду мејданыны бүрүјән гаранлыгдә моторларын ваһимәли угултусу ешидидилди. Ағыр дөјүш вә јүнкүл десант танкларынын, БТР-ләрин, БМП-ләрин дәтәси ирәли кечиди /Ваһид Нигәли/.

23.32. "Ишпатчылар" метросунун јанында Шәрафәддин Мүзәфәр огулу Салахов /1963/ кичик гардышы Әлини ахтараркән көрүб ки,

үстөрүнө беш танк келип. Тея кечиб узанып колдуга. “Танктар кечиб кетмишиди. Бирден соңугучу танк гаждыдып колдуга сары калди. Колдуга күллө ачыб жөнө гаждыдып жолунан кетди”. Башына дэјөн гатил күллэсн Шэрәфәддинни—Һәјатда садалийи, ишкүзарлыгы, дузунгулулугу илэ севилән, аиләдә сәккиз ушаг ичәрисиндә һамысындан чох сечилән бир әзәрбәјҗанлы чаванын өмүрүнә сон нөггә гојуб *“Шәһидләр” китабындан/*.

23.33. Иди Ермәнистан адландырылан республиканын Калинин рәјонунун Гызылдаш кәндидән ермәни терроризми нәтижәсиндә дәрбәдәр дүшән бир гагын нәсди **Бәјрам Мәдәт оғлу Әлијев /1950/** итирмәктә алтынчы мүсбәтнини јашајыб. “Кәләндән алты өлүмүз олуб. Бирин јолларда бастырмашыг. Гызымын дөрд-беш ајлыг ушагыны. Галан бешини Бакыда. Чаван гардашымын үрәји дөзмәди бу көчә... Анам өлдү. Даһа кыләр өлмәди... Анчаг Бәјрамын өлүмү өлүләримиз дә јандырыб-јакды. ...Бәјрам өләни арвады Зәһра хәстәханадан чыкмыр. Фикирдән, дәрдән мин чүр азар тапыб. Бу азарын дәрманы да јохду бу өлкәдә” */Зуләјха апа, Мәдәт киши/*.

23.34. Бакыдакы 167 нөмрәли мәктәбин 7-чи сипиф шакирди, өмүрдә һеч кәсәл далашмајан **Илгар Рәшид оғлу Ибраһимов** “шәһәрин мүдәфиачиләри”нә одун апарырды... “Бирдән күллә сәсләри ешидиди. Нәрә бир тәрәфә гагды. Илгар гаҗа билмәдә: бапбалача үрәјинә бапбалача бир күллә дәјмишид... Анасы Катја хала ешидән ким ездән башмачыг күчәјә чумду. Рәшид дајы да далыҗа чыхды. Јолда әскәрләр габагларыны кәсди. Катја хала русча нәсә деди, әскәрләр бир гәдәр сәкитләшдиләр. Анчаг Рәшид дајыны јахалајыг сахлалылар. Катја хала деди ки, тохунмајын, о, мәним әримдир. Ушагымы вурубеуз, ону ахтарырам. Әскәрләрдән бири гајытды ки:

—Биз ушағы вурмурут.

—Нечә вурмурусыз? Вурмурусыз ахы.

Әскәрләр гәзәбләндиләр.

—Әлләр јухары, Өзү дә гајыдын дала... јохса...” */Рафиг Сәмәндәр/*.

23.36. Көзүнү ган тутмуш “шанылы-шөвкәтли империя ордузу”нун “...старикләри иди. Кечиб кедирди. Дедим, ейй, ребята не стреляйте в наших... Бахыб күлдүләр мәнә... Севиндик ки, күлдүрләр. Бирдән бири элини атды автомата вә бир дә көрдүм гарныман ичи јаныр”.—Дајандыгы евини гагысы азындыча гәфләтән белә алчаг һәмәрдиликә үзәлән **Аслаи Әликрам оғлу Агавердиев** өлүм јатағында “Әскәрләр пәнчәрәдән бахыр”—дејәрәк, сон карә су истәјиб... О, 1952-чи илдә андан олмушду, дегүетәтор ишләјирди. Үч өвлад атасыдыр: Афагын он дөрд јашы вар, Мәсәмин он ики, Шәбнамин једди јашы тәзә тамам олуб. “Биз догтуз вә онунчу сипифдә бир јердә охумушуг. 13 нөмрәли мәктәбдә. Аслаи утанчаг иди. Әскәр кәдәндә дә элини вериб сәғоллашмады. Анчаг әскәр кәдәндән сонра мәнә јазды ки, көзлә... Мән дә көзләдим... Мәктәб јодлашларымыз

дә севинирди ки, бир-биримизә пәсмәт олмушуг. ...Бу он алты илдә бир дәрә дә сәдә сәси чыхмајыб Аслаини. Ушагларын үстүнә дә гышгырмады. ...Шән-шөһрәт, вар-дөвләт һариси дејилди. Бүтүн мәһәллә онун үчүн јас сахламышды” */Зәрифә ханым/*.

23.38. Шәһәрәки гармагарышыгыдән никаран гилән **Мәммәд Јәрмәмәд оғлу Мәммәдов /1959/** арвады Афагын ад күнү мәчлисиндә чох дуруш кәтирмәјиб, үрәкдән севиди гызынын ајагларын гүчәгләјиб ағамасы, һәјат јолдашынын “Мәммәд, сон аллһ кетмә... кетмә, нә олар?”—һидды да ону јолундан сахлаја билмәјиб. О, идарә етдији 39 нөмрәли автобусун сүканы архасына кечир вә... күһәһәсә-сипһәсә күллә атыағы шәрәф сәјән гырмазы һәрбчи шәрәфәкәләрин эли ики күлләсинә туш кәлир. “Бир ил габаг евиндә әријән, балаларыјан јашыб күл олан чаван бачысы”нын адыны дашыјан, тәзә-тәзә дил ачыб ата-ана сөзүнү дејән истәјән Валидәсини буздан сонракы өмүрүнә дә алову кәсипмәјән наһанан бир өд бүшүб о күлләләрин зулмәт лајлајан шығындан.

23.39. л.Шמידт (индики Сәттархан заводу—ред.) заводу јахынлыгындакы ушаг хәстәханасынын јанында совет ордузу әскәрләрн кетдијиниз автобусу һәр тәрәфдән күчлү атәшә тутдулар. Дизимдән ашағыны күллә парчаламышды. Ајагымын ағырсына, башыма ендирилән дәјәнәкләрин зәрбинә бахмајараг гышгырыб гызымы чагырырдым. Онда көрдүм ки, мејит кими әлләриндә саллаја-саллаја Ларисаны бир машына, мәни икә дөјә-дөјә дикәр машына гојуб бир-биримиздән ајырдылар... */Фәрман Мәммәдов/*.

23.40. Елчин һүсәјигулу оғлу Мирзәјев /1961/ вә Јан Максимович Мејеров /1955/ бир јәһуди гызыны аеропорта өтүрмәк үчүн ездән чыхылар. “Јолда... бир танкын лүләси кириб машынын арха шүшәсиндән, чыхыб габаг шүшәсиндән. Күлләләр дә јанын ким... Машын галык танкын лүләсиндән салланыб. Елчин о дөгигә эли голтуғундә кечиниб”. Бәдәнинә ијирин бир күллә дәјән “Јашык бир гәдәр сәг галыб. ...Хәстәханая чатдырмаг истәјибләр. Јары јолда о да чанына тапшырыб”. Аталары гејбә чәкилән бу мүдһиш кечәдән сонра Елчинни гызы Нәрминә, Јашан оғлу Руслан вә гызы Милана үчүн совет танкларындан даһа горхунч бир шәј олмајачаг јер үзүндә *“Шәһидләр” китабындан/*.

23.41. Ингилаб күчәсини Пәланин күчән икә кәсипиди јердә кечә миллисини ичнини Илгар Јусиф оғлу Әбиһәсәнов /1967/ бир прапоршк сахлајыб. “Дејиб сәәдәларини көстәр. Әлини атыб голтуг чибидән сәәдәларини чыхартмаг истәјәндә “ана эмчәји кәсән ставрополду резервист гүлдүрләр” канардан күлләлә гырыны доддүрүләр”. Күлләләрдән бири “гара чирјинин үстүндән дәјиб икә јерә шахләндидијиндән ганыны сахламаг мүмкүн олмајыб”. Илгарын једдичи

сенифден сөздүңү гыз—нишан палтарыны матэм لباسы илэ эввэз едэн севкилси некам галан арузларына агы дейиб сав јолур.

23.42. Кичик оғудмдан хабар тутмағ үчүн “күчөјө чыхдым. Гапымызын габағындача үч дәнэ ибурахан күллэ гарыма, икиси дэ ајағларыма дәјди. Ган ахмаға башлады. Чох ахды. Голумдан, гычымдан дэјин күллэлэри неч һисэ сломэјим. Ону сонрадан билмишэм /*Мишавыч Маммадова*/.

23.43. XI Гызыл орду мејданында һәрби дэстэләр моторлары сөндүрмэдэн “бирикада”лар гаршысында дајанырлар. Көч бир оғлан сөсүчәддан апаратла дэстөјэ јахылашыр вэ чағырлымамыш гонағлара мүрачәтлэ кери гайтмаларыны хәһиш едир рус дилиндэ. Танкын лүкү ачылыр вэ һәрбчини башы пејда олур. Этрафда күлүш вэ гыштарыг гонур. Танкдан бојланан, габа һәрбчи ләһчәсиндэ һамыдан јолдан рәдд олмағы тәләб едир. Көч оғлан вэ тәләб чаваб оларағ Азарбәјҗанлы суверенлији һатгында нэ исэ дејир. Атәш ачылыр, сүрәкли автомат атоши. Көч һәрәктәтәиз һалда танкын гаршысында сојут асфалт үзәриннэ сәрилийр /*Ваһид Натәван*/.

Мәһз вэ дөһишәтли аиларда Илһам Әждәр оғлу Аллаһвердијев /1962/ “Ә, бушар гырыр е чамататы... Елэ билырлар чаматда сийлә вар. Кәлип гөјмәјағ,”—дејәрәк әлләрини галдырыб танкларын габағына кечиб:

—Солдаты, не стреляйте, люди без оружия.

Бу руета дејилән сөзләр Илһамын сон сөзләри, сон нәфәси, сон нидасы олду. Күлләләр амансызчасына гарына долдуруллуб. Сон карә көзләрини ачанди “Анамы истәјирәм, анамы көрмәк истәјирәм”, — дејиб. Утандығындан, һәлә кәлилик палтарыны сојунмағын, өвлад нубарынын бешији башында дәјләј чалмаға һазырлашан севкили јары “Фәризонин адыны чәкә билмәјиб. ... Фәризонин адыны сон дәфә дејунтүсү кәсилән үрәјиндә кәкиб” /*Рафиғ Сәмәиләр*/.

23.44. Ланғын сөндүрмәјә кедирдик. Тбилиси проспектиндәки 16 мәртәбәли јашајыш бинасынын габағында һәрбчиләр ... бизи мүһасирәјэ адылар вэ күлләјэ тутдулар. Сүкан архасында отурулгум јердә ики ајағмын икисини дэ күллә бичди. Гапыны ачыб јерә дүшмәк истәјдән ајағларым тәрпәнмәди вэ јыхылдым. ...һәр ики ајағым шикәстди вэ һәкимларин фикринчә, өмүрлүк ахсәјачағам /*Јамил Гәрәһмәдов*/.

23.45. Күлләбаран башланмышды. Јаралананлар да аз дејилди. Амма јенә көзләримиз инанмыр, гачмаг истәмирдик. Јолдашларымдан икисн “А-зәр-бәј-чан!”—дејиб өзләрини зирәли машыналарын алтына атдылар. Нүшуму итирдим. Ајыланда өзүмү мејитләрин алтында көрдүм. Күч-бәлә илэ бәјрага чыхмышдым ки, әскәрләр мәнә мејитләри һәрби машыналар дашымағы әмр етдиләр /*Елчин Нусејнов*/.

23.46. Өзү әскәрликдә оларкән Ермәнистанын Гутарк рајонунуң Илалвар кәндиднә јашајан атасы, анасы, бачысы, гардашы вэ һәјәт јолдашы диншәк гәдирлығы илэ дидәркин салынан Исәбала Әли оғлу Бәјрамов /1967/ Бақыдакы “тахча бојда һәјәттиндән күллә сәсинә ешијә чыхды”.

Көмидә һәрби хидмәтдә кејиндји палтар вар иди эјиндә. Көзүнү ган тутмуш әскәрлик буна да әһәмијәт вермәдиләр. Вэ салһиләри кен дүңјәдә Сәһил ады бир азербәјҗанлы баласыны атасыз гөјдулар...

23.47. Ишыларкы сөндүрдүләр. Вэ вахт ичәлдә санки нәсә гырылды. Гәрнбә инстинкт мәни һараса узавлара, хәлһымда һәлә јарасы гәјсәг бәғләмамдир 1988-чи илнн 5 декабр күнүнә апарды, Сәсенри таныш иди. Ишыларкы сөндүрүлүбсә, демәк, омағлары кор гөјачағлар... /*Раһим Исәмәјилов*/.

23.48. Од галајыб отурумшудут Салјанскнини (Салјан казармасы—ред.) габағында, Хугор тәрәфдан. Бир дэ көрдүк ки, көјә фиһәик атдылар. Соира бир танк чыхыб “Күра”лары итәләјә-итәләјә өзүнә јол ачды. Күлләләр јағмаға башлады. Иа тәрәфдан атырдылар, билнимирди /*А.Товбил*/.

23.49. Јер-көј тирәјир, автомат вэ пулемјотлар курлајыр, тоилар ләзә салырды. Сәсдән гулаг тутулурду. һардаса јахында бир гадын нәлә чәкирди. һардаса бир ушағ “ана”, —дејә гыштарылды. Кимсә көмәјә чағырдыды, кимсә күчәјә чыхаиларын ичәри кирмәси үчүн јилварырды... Лап јахылыгыда чаван бир оғлан күллә јарасындан јерә јыхылды. Биз көмәк етмәк үчүн ону јанына гачдым. Јарылыны көтүруб ағачлыгара доғру сүрүндүк. ...Бирдән сол ајағымн див һәһијәсиндә дөһишәтлн бир ағры һисэ етдим. ...Соира Нүшуму итирдим /*Сәһиб Әливалд*/.

23.50. Бизим күчәнин Бақыханов күчәсинә тәрәф олан һисәсиндә әскәрләр машыналары вэ динч адамлары күлләјэ тутдулар. Тәрәтдикләри чинәјәтләри көрән олмасын дејә, өзвәләк күчәдәки електрик ишыларыны күлләләдиләр, соира бизим евә тәрәф атәш ачдылар. Тез һәјәтә гачдыг. Дәмир дарвазаны өртән заман бирбаша бизи күлләјэ тутдулар. Гајынатам, гајынанам, гајынанамын гүчағындыкы үч јашлы гызым, гошумуз Таһир вэ онуң атасы күллә јарасы алдылар /*Ш.Фатма*/.

23.51. Рәшид Бейбудов күчәсиндә ағын совет әскәрләринин јашајыш биналарына сәләләјини күлләләрдән бири “бөјүк Ермәнистан” хујасы илэ чәлләдә чеврилән ермәниләрин 1988-чи илнн декабрында Гаған рајонунуң Мүсәлән кәндидән айләси илэ бирликдә гөвдүтлары Мурвәт Рәһим оғлу Шарифовун /1932/ боғаз һәһијәсиндән кириб бејинни зәдәләмишдир. Атасы Латвијанын Мадона шәһәринин азад олунмасы уғруднә дејүшләрдә һалак олан, өзү исә 36 ил јерәлты фиһиз мәдәһиндә чалышан, азб-әзијәтлэ алты ушағ бөјүдән, охудан, евлн-ешилик едән сәдә бир инсанн өмүр китабынын сон әһијәси бөләчә рәһимсизчәсинә јазылыб.

23.52. Биләчәри тәрәфдан танклар шәһәрә кирәндә “күлләләр ишыг сача-сача атәшфәшанылыға охшајанда” Баба Мәһәммәд оғлу Ханмадов /1939/ гошунуларла көмәкләшиб ағыр јараланмыш чаван оғланы әсәсәханја јолә салыб. Соира дөнүб евинә сары... Тини буруланда боғазынын алтындан дөјән күлләдән јеридчәк кечиниб. Аталы, аналы, оғулу-гызлы ријәзијәт

мўаллимларидан ибарат аялдан ҳајат лөлһәсиңдә ағ табаширлә бәшидә аялдан адылдан әдиһә саһиби “үзүкүләр, мейрибан, хейрә-шәрә јарајан” тобиоти илә әүлмәтә галиб кәләрәк сабаһа ачылан сәһәрләри гөшүшү.

23.53. “Ана сүдү, ана нәвәзиши көрмәјән, зиләтлә бөјүжән” Нәриман Вали оғлу *Һүсејнов /1975/* “атәш сәсләрини ешиңдә күчәјә чыхмышды ки, көрсүн кечәнин бир аламиндә советләр әлксиндә кимдир атәш ачан? Гөј бә’зи үздәнирағ кишиләр 15 јашлы бу ушатдан, аз да олса, гејрәт көтүрсүнләр. Чүнки һәмни мүдһини кечәдә мән һазәрдә тутдүгүм кишиләр өзләри гөрхудан ичәри кириб, арвадиларыны хәбәр кәтирмәк үчүн күчәјә көңдәрәндә Нәриман өзү мәрд-мәрданә күчәјә чыхмыш вә чыхан кими дә һәмрәд дүшмәнини күлләсини гурбаны олмушдур” */Иһтиһә Гисымоһ/*.

Амансәз тәлә нечә-нечә шәһид бачысы сярәсиңдә Камаләзини, Вәфанын үрәјинә дә гәшлы гәрдиш палтары көрмәк дағы чәкди. “Севинирди ки, оғлум кет-кәдә бөјүрдү. Мәнә көмәк, бачыларына арха, хәстә аһасына дајағ олачәг. О мәнин күчүм-күвәңчим иди. Неч чүр баша дүшә бидмирәм, көрпә балам нәјин гурбаны олду. Ахы чинајәт етмиш олсајды да, онун күлләләнмәјә јашы чаттырды. Јох, неч бир чәләд, гәнсәз адым белә һәрәкәт етмәзди. Көрпәни ал гәшына бојамәздә...” */Вали Һүсејнов/*.

23.54. “Гәләбә” кино-театрынын јанында Алятаваја дүшән јола буруланда машынымызы автомат күлләләриңә тутдулар. Шүшәләр гырылды. Бизә тәксидән бир-бир дүшмәји әмр етдиләр. Ашағы дүшән кими башымызын үстүңдән күлләләр учушымаға башлады. Бизә јерә узадыб, сөјүш вә тәһгирләр алтында әлимини бојумузуан ардына гојмаға мәчбур етдиләр. Әтрафда танк, БМП, БТР-ләрин, пулемјот вә автоматларын сәсиңдән гулағ тутулуруду. Бир гәләр соңра бизә автомобил назирлијини диварларына дирәјиб, үстүмүзү јохладылар. Рәнен чағырмаларыны тәләб етдикдә тәхәдән күлләләри башымыз үстәдән бурахмаға башладылар: “Әй ви, турки, бл..., как вы смели подлять руки на русских?...”—дејә тәһгир едирдиләр */Сеймур Мирзә оғлу/*.

23.55. Аиләдә чох ишдә биринчи олан, рәнкәләз-сувагычы пешәси илә ишәиләрини мәнәзилләрини рөнәгләндирән, Әфғаныстанда одун-аловун ишидән вә ики дәфә кечирдији сарылығ хәстәлијини әлиңдән саламат чыхан Елчин Сүзәддин оғлу Гејбуллајев */1968/* Бакынын Салјан казармалары јанында Гызыл орду әскәрләриниң атығы күлләләрдән чаныны гуртара бидмәмшидир”. ...Елчини гәны ахырды. Атасыңдан, аһасыңдан хәбәрәиз. Гәрдишларынын көвүңдән узыда. Ону галдырыб, јарасыны сарыјыб күчәдән чәкән јох иди. ...Елчин башыны сәкијә гојуб өмрүнү таширды бу торпаға” */Рафиг Сәмәндәр/*.

23.56. Нәриманов проспекти тәрәфдән “Олимп” әсры дүшүрдүм. Көрдүм габагдан әскәрләр кәлир. Тез машыны дөңдириб колдијин јолда дала гыјытдым. Јохушу галханда мотор чәкмәди; машынын тәкәрләри

күлләдән дешик-дешик олуб јерә јатмышды. Гапыны ачыб өзүмү атыдм чөлә. Бирдән ајағларымыңдан елә бил бичдиләр мәни. Јыхылдым...

Көзләримә гәрашығ чөкдү */Нағы/*.

23.57. Сәхавәт Нейдәр оғлу Мәммәдов */1958/* “Зил” машынында Салјан казармаларына тәләсәндә “...адымлар она кери дөймәсини мәсләһәт көрүрләр. Фикриндән дөймүр ки, киши дејилки?! Бәлкә көмәјә мөһтач олан вар?! Идиәсә јеринә чатан кими јаралылары јахшылығдакы Хәзәр Дәниз Кәмәчилији хәстәханасына дашымаға башлајыр... Бир дә гајдыркән, “аағын күллә” бөјрүңдән кириб, көбәјини парчалајыб чыхыб. ... Иңди онун дөрд јашлы гызы Күнел ушағ гәлибини паклығы илә гәрдишы Нейдәрә вә аһасы Шәһләја “Атам евиниң тикиб кәләчәк, ағлама”, — дејә тәскинлик верир */Тәрәнә Нуријевә/*.

23.58. Ејванын гәпысыны өртүб, чәфтәсини кеширәндә күллә сәсләри ешиңдән Азад Әлинейдәр оғлу Мирзәјев */1961/* чәлд јерә јатыб ... вә бир даһа ајаға галхмајыб. Пәңчәрә өңүңдә она дәјән күллә јатағ отағыңдан тапылыб. “Утәчәг оялан иди. Ата-аһасының јанында синарәт чәкмирди. ...Өмрү боју ики, ја да үч досту олуб. Аңчағ бу онун сөзүн есл мә’һасында, достлары олуб. ... Өмрүнү гысалығыны...габағчадан дүјүбүш. Евләнмәклә, аилә гурмағла арасы олмајыб” */Шәһидәр китабыңдан/*.

23.59. Шүшә заводунда иш олмадығыңдан үчүңгү нөвбәдән кери гәјядән Чавад Јунис оғлу Исмајылов */1962/* XI Гызыл орду метро стансијасыңдан чыхаркән, һәрбчиләрини атыши илә гәшына галтан олуб. “Јаралы-јаралы бир арвада дә гөмәк сәјиб”. Ата-аһасының она вердији ад Чавад—чомәрдир, “шаир кими ады Чавад Гәмли, халғын она вердији ад икә Шәһидир. ...Јарымчәк шә’ри кими, өмрүңдә дә јарымчығ гојуб кәлиб. Ики ушағы гәлыб: үч јашлы гызы Әзизә, јашјарымлығ Фирүзә...” */Рафиг Сәмәндәр/*.

24.00. Бакынын Көңгчәр достлуғу күчәси илә К.Маркә проспектиниң тиниңдә “ишығлар сөңдү, әләми курулату бүрүдү: проспект боју танклардан, зирәһли машылардан ишығлы күлләләр јағырды. Јухарыңдан бу мәңгәрә елә валимәли көрүнүрдү ки! Елә бил бу өлүм машылары рәң едирдиләр. Јүңүлчә шүтүңдү бир-бириниң јаныңдан өтәрәк, әтрафа өлүм тохуму сәпирдиләр. Бу имиш мәнин совет ордум! ...Әлзәри јалын чаванларымызын үстүнә өлүм чиләјән ордум, халғыма мәтәм кәтирән ордум!...” */Сейидбикә Гәдирова/*.

□ 20 јанвар 1990-чы ил. Әсрләр боју һәр чүр хәјанәт мәһиз кечә гәришлығыңда ајағ тутуб јеримши, сатгышығын өшләди олан гәфил, көкәлиңмәз әрбәниң еңдирмәк үчүн гәны зүлмәт һәмниң ән мүһәсиб мөғәм кими сечилмишидир. СССРИ Али Советиниң сәдри Михаил Серкејевич Горбачов да кечәјары хәбәрәиз-әтәрәиз “специһа” гошушларыны рус кенералының рәһбәрлији илә Бакија доддүрүб өмрүмүзүн нөвбәти сәһәрини ал гана бојатды.

00.01. Икки-үч нәфрәтдән бәри этраф районлардан—гәсәбәләрдән, һәрби шәһәрчинсләрдән, базалардан Бакының кирәкәк гапыларына топланан совет ордустанун низами дөстәләри, ССРИ дахили гошун иһсәләри, дөвләт тәһдүкәсиәлији гүвәләри, ағыр вә жүнкүл дәүүш танклары, транспортјорлар, зирәһли һәрби машынар вәһини бир јүрүшлә шәһәрини ичәриларинә вә мәркәзинә доғру—һөкүмәт еви, МК биһасы, телөвизија вә радио комитәсиниңи јерләшдији әрази истиғамәтләринә фашистсәсиә сохуларга габагыларына чыхан “бүтүн манәләр”и бөјүк мүһәрибәләрдә иштифадә едилән һәрби тәчәвүзәкарлығ үсәллари илә арадан галдырмыш вә Азәрбајҗан пәйтахтыны бүсбүтүн ишғал етмәк әмәлијјатына башламышлар.

00.02. Беш зирәһли ағыр танк көрүлдәжә-һәрилдәжә мејдана чатды. Һәр танкын үстүндә әли автоматлы, нәүз галың ки иләһини отуруб әлијялан, динч әһалини бичирди. Көзләрини ган өртмүш чәлләдлар једди-сәккиз јашлы көрпәләри дә, гучағы ушагы аналары да, шикәст вә әлиләри дә, фәргинә вармадан, ағыр дәүүш танкларынын тәкәрләри алтында әзир, гаҗыб чаныны гуртармаг иҗтәјәләри автомат вә пулемјот күлләләри илә јерә сәрирдиләр. ...Әскәрләр сары һәтта даш да атылмырды. Она көрә дә танклары әһалини үстүнә сүрәндә һеч нәдән чәкинмирдиләр. Орду “бүтүн дәүүшләр”дә бир нәфәр дә итқи вермәдән галиб кәлирди /*Ислам Садығ*/.

00.03. Бу дүнија “әз бидији ки ми јашамаг үчүн” кәлән, беш јашында јазыб-охумағы өјрәнән, илк шә’рини алты јашында гәләмә алан, гәлби соң аһа гәдәр “мән ата-анамын оғлу дејиләм, мән халгын оғлудам”,— марамы илә чырпынан Үливи Јусиф оғлу Бүһадзәдә /1969/ Азәрбајҗанын милли гәһраманылығ тарихиндә шаһр шәһидләрини шаһ-шәһратини бир икид гәјрәти учалығында шәрафәндирәк әбдијјәтә гоһушур. О, Азәрбајҗан Педагожи Харичи Дилләр Институтунун иһкилис дили факултәсиниңи иһкиҗи курсундә тәһсил алырды. Әләчы иди. Иһкилис вә рус дилләриндән башга, сәрбәст олараг бир ичә дил өјрәнмишди. Әрәб, фарә, латын, өзбәк дилләриндә јазыб-охумағы, данышмағы баҗарырды. “Һәр шәји она көрә өјрәнмәжә чан атырам ки, вәтәнимә, халгыма јарварлы олум. Вәтән мәнниң үчүн әвәқоһунмаздыр”. ...Дүшмән күлләсә Үливини өмүрүнә нөгтә гөјдүсә дә, узат јола чыхан вәтән севкисиниңи һәјәтдә гөјдүгә икәләри һеч вахт силә билмәјәчәк” /*Алмаз Биһнәтова*/.

00.04. “Кәңчлик” метросун јахшылығында аташә тутудан автобусун отуз бешә јахын сәринишини ағыр јараланмыш, оныларн бир чоғу дәрһил һәлак олмушдур. Әввәлчә ајағындан јараланан Ризван Шүкүровун сөнәсинә дөрд күллә дөјмишдир /*“Новая жизнь” гәзетиндән*/.

00.05. Азәрбајҗан Халг Чәһбәси Милли Муфтади Шурасынын биһасы гәршысына беш јүзә јахын һәрби дуәлүмүш, биһаны вә онун этрафына јығылмыш адамлары бирбаша иһдидәтән аташә тутмушлар /*“Согласие” гәзетиндән*/.

00.06. Атәш сәсиә күтәјә гачан вә јаралыларә көмәк көстәрмәк иҗтәјән В.Алышову һәрбиләр гүндәгла башындан вурмушлар /*“Новая жизнь” гәзетиндән*/.

00.07. Биләчәриңдән микрорајонларә чыхан јоғрунда чамавтың арәсиндә дајанымшдыр. Әскәрләр он-он беш метрликдә бизимлә үзбәү дүрмушдлар. Оныларн архасында иҗә Биләчәриңдәки “Турист” мағазасын гәдәр һәрби техника дүәлүмүшдур. Бирдан кимсә әмр верди. Әскәрләр галхан вә дәјәнәкләрә бизим үстүмзә һуҷума кечдиләр. Ону көрдүм ки, бир газлы шашка јанә-јанә јахшылығымда јерә дүшдү. Көзләрим јашларды, кериңдә дөндүм. Бу вахт архадан күлләјә кәлдим. Јыхылдым. Иһсә етдим ки, бәдәним јаныр вә кәскин газ ијини хатырладан бир гөху верирәм. Шалварымн ачанда әлиә лото бочкасы өлчүләриңдә бир күллә кәлдди. Бәдәнимн јандыран вә иј верән һәмни күллә иди. Мән һәрби хидмәтим боју белә бир күллә көрмәмишдим. Чоғ марағлыдыр ки, һәмни күләтәни бәдәнимдән чыхдығы дешик килизи өлчүләриңдән кичик иди. Өзү дә үчүнчү дәрәҗәли јанығ вермишди /*Рафик Һәмәйли оғлу*/.

00.08. Иерафил Ағабәба оғлу Һашымов /1964/ дүниә ичиндә олдугу ордууну бу күн габағында олуб вә бир аз әввәл үзәриңдән өтүб, көзләриңә бахдығы додағы сүд гоһулу балаларындан—Күшјадан, Ајсәлдән һәмниһәлик ајры салыныб /*Рафик Сәмәндәр*/.

00.09. Стадиондан танклар чыхмағ башлады. Иһығ сәдин күлләләр јағыш кимн үстүмзә сәпилди. Бирдан Мүшғиғ јыхылды...деди ајағларым тутулуб, овхала... Масағ еләмәк иҗтәјәндә әлим иҗтиләшди. Күллә үрәкдән јухары дәјиб, сағ чийиндән чыхмышды. “Өзү өз ады илә танымағ иҗтәјән” Мүшғиғ Ағәли оғлу Исәјев /1968/ соң нәфәсиндә “Мәнни күнүмә ағламајын, өз күнүңзә ағлајын ки, сабаһ...”, —дејиб көзләрини әбади јумду /*Елхан*/.

00.10. Семаяш “хәстәханәсына елә бир әлдән јаралы, өлү дашындығы” вахт Бафадар Ағамирзә оғлу Сәфәров /1923/ кәлини вә һөвәсинә үрәк-дирик олмағ үчүн ора тәләсиб. Јолдә вәһини “спецназ”чылар кишини машынынын ашүзәнә дөндәриб ичәрисини ган көлүнә чевирмишлар. Отуз ил милли системиндә чалышан, тәғәүдә чыхдыгдан соңра ики чаван оғлуну автомобиль газасында итирән дәрдин-мәләвлә ата совет рәһбәрләрини Азәрбајҗан халгыны гәдчә үрәһ еләдикләри фәлһәк туғфанынан завәльына кәлиб.

00.11. Тонгалдан көсөү көтүрүб азына атан вә “Мән оғуз оғлудам. Мән һеч нәдән горхмурам...” — дејән Аллаһҗар Исәкәндәр оғлу Нәсиб /1952/ гәрдашлары илә бирликдә кәлиб XI Гәзыл орду мејданына. Танклар кәлдәндә чохлары гаҗыб киләниб евләрин кириш гапылары архасында, о кетмәҗилә... Дејибәр кәл... Дејиб сиз кәдин сағ галын, гој мән өлүм... Ермәни һәмәрдији илә әввәлчә гәдим Азәрбајҗан мәканы Охчуоғлу кәндидән, соңра дә Краснодардан дәрбәдәр салынан Аллаһҗарын

өзүндө соңра чырагыны жандырыпачаг ики огу, ики гызы галыб жедикар /*"Шөңдөлөр" китабындан*/.

00.12. Нэрбчилэр Бакыдакы 200 нөмрәли мәктәбин шакирди, 14 жашлы И.Мәмәдөвү аҗагындан өз чийиндән жарыламыш, таны аха-аха төндүкәсиз јерә сығынмаға чалышан јенијетмәни автомат гуидагы өз чөкмә зәрбәләри илә амансызчәсәна әшишдирмишләр /*"Новая жизнь" гәзетиндән*/.

00.13. Гәзет көшкүнү јанында дуран Фәхрәддин Худу оғлу Исәјев /1963/ русча данышан ермәниләрин азербәјчәнлиыларын үстүнә сәпәләдикләри зәһәрли күлләләрдән јериндәчә чаныны ташчырыб. Иккә әј әвәл тојуну еләјиб, кәлинини кәтирмәјә имкан талмајыб. Кәлини гәра кәјиниб, ағзында гәра јашмаг... Гәрача-гәрача ағылар, һарајлар... /*Рафиг Сәмәдәр*/.

00.14. Тәхминән ијирми дәгигәдир ки, сүрәкли автомат атошләри арамсыз әшидиләр; Адамлар Тбилисн проспекти боју гачыр, нәсә ғышгырырлар. Амансыз атошлар әсла ара вермир. Уағда—Сәлјән казармилары әразиси шиддәтәли пулемјот шәггытыыларындан ләрәјә кәлир, архасынча ишығлы өз бурахан күлләләрин һавада чыдығы әјри хәтләр сәјрышыр, партлајышлар нәтиҗәсиндә јанғынлар төрәнәр /*Валид Натван*/.

00.15. Үч танк / ағыр Т—54 иди/ сүр'әтлә адамлар топляшан тәрәфә кәлирди. Танкын үстүндә "сағталла" әскәрләр әлләриндикәи автоматларла дәрә тәрәфә атош ачырдылар. Бәрк чакнашма дүшмүшдү. Мән јолун кәнариндикы ағачлыға кирдим. Танкын ичиндән ағачлығы атошә тутдулар. Јерә узандым. Бешә сәнијә кечмәмиш танкдан кичик пројекторларла ағачларын арасына ишығ салмаға башладылар. Јердә көрүән һәр бир гәралты атошә тутулурдү. Мәни дө көрмүшдүләр. Елә тәзәчә кәнарә чәкилирдим ки, мән тәрәфә ишығ салыб дурдугум јери атошә тутдулар. Ајағымда өз голумда кәскин ағыр һисә етдим. Јарыланмышым /*Рүф'әт Гәсанов*/.

00.16. Атышманын ғызғын чағында гоншуларыны машыны миндириб өзә јолямағала хитәс едән Видади Үзејир оғлу Мәмәдөвү/1949/ архадан атылан күллә бејин димарыны дағыдыб. "Кәдәндә һәрби билети чибиндә иди. Онуһа талдығ". Бакыда кирәјәдә јашадығы мәзилли дарысгалдығындан гуртуларағ дәдә-баба јурдунда сон арамкаһа сығыныб. "Јағышыб Шамахыја көчүрәм. Видади һарда, мән дө орда. Видади һарда, ев-ешији дө гој орда олсун" /*Күсүм ханым*/.

00.17. "Бу күнүмү Вәтәнә һәср едәчәјәм". — дегәрәк тәләбә достларына гөшулан Елҗин Бејдулла оғлу Үзәнов /1967/ Чәпәјев күчәсиндә Мәскәвдән көндәрилән гәтилләрдә үз-үзә кәлиб. Синәсини дәлиб күрәјиндән чыхан күллә һәмишә шах кәзән бу кәчигн гәддини икитат әјиб. "Гаршысында диз чөкмәли гәрдаш иди. Ән бөјүк арзусу Новруз бәјрамына чымағ иди. Чыхмады. /*Фуад*/.

00.18. Күчәдә јарылылары дашыјаркән Мүбариз Мәһәмәд оғлу һачыјевин /1952/ өзүнү дә азығлашмыш совет әскәрләри јарылылары гаршыдырбылар. Сон кәрә чәрәһијә мәсәсына апараркән "көрдүк үзүнү. Кәзүнү галдырыб анысына бахды, соңра "Ана!" дејиб ғышгырды. Елә о ғышгырмағайјан да кетди. Үч јашлы Хәјәли, бир јашлы Кәһәни галды бу дүнјадә /*"Хәдичә һачыјевә*/.

00.19. "Бородаты солдат"ларын атыдығы күллә пәнчәрәни дәлиб отваа сохуларағ, "өзүнү мүдәфиә үчүн" дөшәмәдә нәһәси илә биркә узанымыш Вера Лвоһна Бессәнтинаны /1973/ јарыламышдыр. "Ону хәтәхәһәјә чәтдырмағ истәјән тәччили јардым машыныны һәрбчиләр атошә тутмуш өз ғызчығазы јериндәчә өлдүрмүшләр. Сүрүчү В.Исәмајылов јарылына горуумаға чәлд көстәрәркән күллә илә әлиндән вүруламушдур" /*"Новая жизнь" гәзетиндән*/.

00.20. Х1 Ғызыл орду мејданына кәдәндә архадан ики зирәтли машын кәлиб бири өтдү. Бир аз кәдәндән соңра бири керн дөңүб үстүмүзә кәлмәјә башлады. Зирәтли машындакылар бизим машына күллә атыдылар /*Закир*/.

00.21. Тбилисн проспектидә гаршыдан кәлән танкы кәчәрәк, әскинини јанында гәзә ситһалыны јандырыб машыны сахладым. Танк пулемјотдан атош ача-ача "Запарожет"имини үстүнә шығыды. Дүшмәјә мачал талмадым, машынын үстүндән кетди. Дөш ғәфәсим, голларым, башым, сағ ајағым шил-күт олдү /*Назим Әлкәбаров*/.

00.22. Миндиримиз микроавтобус 1 нөмрәли мебел фабрикинни тушунда даудым. Бир нәчә адам дүшдү. Елә һәмин дөгитә габагдан кәлән танк бизи вурдү. Сүрүчү бәрк әзилди, фәрјад еләди. Ичәригә дә әзилән оладү—машын адамла долу иди. Мән машындан чымағ истәдим, ајағымы чөлә гојдүм, көрдүм ајағларым мәни сахламыр, јыхылдым. Истәдим галхам, бачармадым. Ғыраға—ағачын дибинә сүрүлдүм. Танк машыны бир дөфә дө вүрүб әзди, хынчылмады. Керн дөңүб, гачылары күлләјә тута-тута кетди. Бир нәчә јердән ағыр јарыламышам, чанәг сүмүјүм, онурға сүтүнүм әдәләнәб /*Фәмил Шукүров*/.

00.23. Әлимәрдән Әбил оғлу һүсәјнов /1962/ әввәлчә ғычындан јарыланыб. Көјнәјини чыхарыб ғычыны сарыяыб... Ғычыны сарыяыб, анчағ үрәјини күлләдән горуја билмәјиб... Јазовчу вәһишләр ону дүбинка илә дө дөјүбләр. Бәдәнини сағ тәрәфи дөјүлмәкдән гәпгәра гәралыб. Тоју јазда олачағды. Јаз күнәшинини чымағыны көкәјәјрди. Ајағ ушаг иди. Дузду-мәхәли сөз-сөһбәти варды. Сөз верди, јеринә јетирәди. Хошлајырды ки, она гаршы да сөзүбүтө олсан /*"Шөңдөлөр" китабындан*/.

00.24. Чығырышдан гәјядаркән "Инишәтчылар" метросу јакшылығында бир јарылыны көтүрмәк истәдик, ләкин бу заман зирәтли машын о јарылыны атошә тутдү. "Хәзәр" кинотәтрынын јанында машынымыза ики јаралы миндирдиләр. Бир аз араланмыш үчүнчү јарылыны—гадны да көтүрдүк. Мән онун башындакы јарысына сарғы гојдүгүм заман һәрбчиләр

машыны сахлады. Жаралы гадыны элимден алып, жерэ жыкдылар. Мэн гышгырдым ки, бу нэ ваһшиликдир едирсиз, ахы о, гандыр. 35-40 жашлы узун сагталы нэрбчи автоматны гуадыга илэ мэним чийнимден вуруб итэлэди, гадыны мөһкэм чырды /*Ирэдэ Абдуллаева*/.

00.25. Салжан казармалары январьда Руслан Камал оғлу Аллах-вердияевни /1967/ башына ики күллэ дэжиб, бежини дэлиб кечиб. "Гарныда танк ислэри вар". Бу шәһидин өзүндөн сонра нэ оғлу галыб, нэ дэ гызы. Бу шәһидин өзүндөн сонра нэ өзү галыб, нэ дэ бир изи. /*Рафиг Сәмәндәр*/.

00.26. Нәмид Султанов 4күчсіндә нэрбчилэр зиреһли машынын архасынча ирәлиләйрдиелэр. Нэрби машын "Волга"ларын үстүдән ашды ва оилары ээиб төкдү. Зиреһли машынын далынча кедән эскэрлэрин өн сыраларындакы ийрмижә гэдэр нэрбчи дитөгити чалб етди. Булар һүчдүрбожу, түнд узунсачылы, жүнқул кежимли нэрбчилэр иди. Елэ галлы чинајоти төрәдәнилэр дэ, эсәсен, оилар оаду. Арха чәркәдә иеә әлләриңдә галхан тутмуш, бојуларына бүкүлүмүш шиелә кечирилмиш сийаһлы эскэрләр адымлајырдылар /*Мәмәдкерим Гулијев*/.

00.27. Он једди жашлы Андреј Алексеевич Нищенко нэрбчилэрин гадвасыз атошиндән јајыныб, тәһүкәсиз јердә кизләнемәк итәркән ону һаглајан эскэрин сүңкү зәрбэлэри илэ өлдүрүлүб. /*"Новая жизнь" гәзитиндән*/.

00.28. Күллэ сәслэри... Танк... Гышгырыг-бағарты бүтүн микрорајону башына көтүрмүшдү... Көз-көзү көрмүрдү. Намы гачыр, намы зарыыр, гышгырырды /*"Шәһидилэр" китабындан*/.

00.29. Јерә жыкылан гадына көмөк еләмәк мәгәсдилә Сәләһ Әлигулу оғлу Полад /1968/ өзүнү онун үстүнә атды. Сон нәфәсини јашајан гадыны гыраға чәкмәк итәјирди ки, гәһил күллә ону да јахалады. Бу һәмән Сәләһ Поладидир ки, бабасы Чәнуби Азәрбајҗанда шаһ режиминә гаршы мүбаризә апаран фәдәиләрдән олуб. Әминсон шаһ гошулары мүһасирәјә алыб... өлдүрүбләр. Ушаға да әминсонин адыны верибләр. Әминсон дэ өләндә ийрми ики жашы варды. ... О да күлләлэ, бу да күлләлэ... /*Е.Бәдалов, К.Аслаян, М.Фегули*/.

00.30. Үстүмүзә газ балону атдылар, көз-көзү көрмүрдү. Намы түстүдән уфудлајыр, өскүрүр, көмәк итәјирди /*Тәрлан Әлијев*/.

00.31. Заур Расим оғлу Әләскәров /1969/ дүнән чийин-чийин гулут еләји эскәрлэрин күлләсиндән үзүгөјлү жыкылыб ва дурмајыб. Күчләриңдә һалә чәкмәлэрини јери дурур. Бир даһа гајытмајаҗағы ев башдан-баша Заурун бөјүдүлүмүш шәкиллэриңир /*Рафиг Сәмәндәр*/.

00.32. Биләчәри төрәфдән кәлән гошун көрүңдү. Габагда әлиндә галхан олан эскәрләр, архада техника кәлирди. Эскәрләр јаваш-јаваш ирәлијиб бизи сыхшыдырмаға башладылар. Бир-иңи дәрфә мегәфонила "Расходитес" дәрә әмр етдиләр. Сонра галханларла адамлары сыхшыдыра-сыхшыдыра

дәјәнәклэри ишә салдылар. ...Иңи-үч дәрәгә кечмәмини, бизим архамыздан дәрә зиреһли транспортјор чыхды. Јахынлашыб ишыгылы күлләләр ата-ата дөврә вурудулар. Бир аҗаҗылағы Јарди, шам аҗаҗларыны эә-әә ирәлиләди. Орада, аҗаҗларын арасында адамлар вар иди... Иңи БТР 9-чу микрорајона кедән јолу тутды. 9-чу микрорајона төрәф чәкилмәк итәјәндә аҗаҗына нәсә дәрди, аҗаҗымы келәндийини һисә етдм /*Ариф Әскәров*/.

00.33. Атышма есәни ешдән кими тәләсик кејиниб евдән чыхан Фуад Јәвәр оғлу Бабајев /1967/ үстләринә танкларын кәлдији јердә .. һалак олуб. Күлләнин бири дзиндән дәрјиб дабаныңдан чыхыб. Башта бир күллә иеә онурға сүмүјүнү чилик-чилик еләјиб. Күңдүләр ишләјиб, ахшамлар охујурду. Биринчи дәрәҗәли илмачны иди. Чалышдығы б нөврәли тикитги идарәсиндә дэ, тәһсил адығы Ишһаат Мүһәңдислэри Институтыда да бу чаванын аһысыјағы отурушуна-дурушуна, ағыллы-камаллы нәрәкәтлэринә һејран галылар /*Рафиг Сәмәндәр*/.

00.34. Биринчи ва бешинчи микрорајонлар арасындакы јолла, трамвај хәтти боју ашағыја доғру ики танк кечирди. Атәш күчләнирди. Танк гошуләриңдән гопан курулту автомат ва пулемјот шагтылытарына ләуләүрду /*Вәһид Нигәви*/.

00.35. Казармадан ики дәрфә атәш ачылды. Әввәлчә гырмазы, сонра јашыл ракет бурахдылар. Елэ бу вахт бирдән машынымын габаг шүшәси дешилди, шүшәнин үстү чат-чат олув. Мәнм сол чийини нәсә јандырды. Шүшәни јумруғумла вуруб сьндырдым. Чийинмашағы ган ахырды. Алт ва үст көнәјим—һамасы ган иҗиндә иди. Машына јенә атәш ачдылар. ...Бир мүхбир /бизмәдми "Американын есәни" радиосунун мүхбири иди, јохсә "Азәдлыг"ын/ мәндән сорушанда ки, бу һадисәләр барәдә нэ дәрә биләрәм, фикирләндирими дедим: бу, әсәл соғырмыдыр! /*Игор Тименко*/.

00.36. Шәһәрин эскәр јерләриңдә һарәј-һашир гопмушду: "Гөјмәјан, гошун Халг Чәһһәсинин үзләрини гырыр. Тез һәјәтә еңдик. Гоншулар да вар иди. Бирбаша Әзизбајов метросуна јолландыг. Адамлар дәстә-дәстә ора ахышырдылар. Биз чатанда артыг метронун әтрафында дуран динч адамларын дөрдү јараланмыш, бири иеә елә орадаҗа һалак олмушду. "КамАз" машынынын иеә һәр төрәфи күллә илэ дешилмишиди /*Ә.Әлискәроғлу*/.

00.37. Асфәлт-бетон заводу јахынлығында үч "ПАЗ" маркалы автобусдан /һәмин автобусларын габагында "ГАЗ—69" нәрби машыны варды/ һеч бир хәбәрдылгә олмадан бизә күчлү атәш ачдылар. Тәхминән иңи дәрәгә бизи атәшә тутдулар. Сонра биздән аралы олан сийләһәс адамларла атәш ачдылар. Мән үч күллә јарәсы алдым /*Рәфил Әлијев*/.

00.38. Иңи дәрәгәлик күлләбаранда "Бақы фәһләси" заводунун ишчиси Асиф Камал оғлу Әсәдуллајев /1954/ јериндәчә кечинмишиди. О, али тәһсилли мүһәңдис иди. Өз һалал әһмәти илэ доланмағы һәр шејдән үстүн тутурду. ...Сөзү үзә ачыг дәрјиди. Нәгг-әдәләтлән гәләбә чалмасыны нәчә дэ үрәкдән алтышлајырды. ...Балаларыны башына јымыб тозә мөңзилә

кечмэк, өз евинин, өз күнүгүнү дээктинин дуураг гиемэт олмалды она.../“Шәһидләр” китабындан/.

00.39. Республика клиник хәстөханасы тәрәфдә әкиннин үстүндә дајаныб вәзијјәт бәрәдә сөһбәт едирдик. Ағыр бир һәрби машина бизим тушумуза чатмамыш гәфләтән үстүмүзә атош ачды. Проектору чох күчүдә иди. Көкләримиз гамашырды. Гачыб хәстөхананын бағындыкы ағачлыға кирмәк истидик. Неч ики метр кетмәмишдик ки, ајағымда, дивдән ашағыда ағры һисс еладим. Јерә чөкүб әлимлә жохладым, өвчүм ганла долду. Кәмәримдә ајағымиз дивдән ашағы бәләлјиб галхмаг истидим. Бу вахт иккигчи күллә сүмүјүмә дәјди. Јердәчә узаныб галдым. ...Трафимдакыларын /төхминән 7-8 нәфәр идиләр/ һамысы жаралы иди. ...Мәни һасардан хәстөхананын һәјәтинә ашырдылар. Сарғы отағына бизи тәзәчә кәтирмишдиләр ки, шығлар сөндү. Шам вә кирбит ишығында бизә илк тибби јардым көстәрдиләр. Чәраһијјә әмәлијјатыны сәһәрә сахладылар /Әнвәр Әһмадов/.

00.40. Нефт вә Кимја Институтунун тәләбәси Раһим Вағиф оғлу Бабајев /1970/ Сәлјан казармаларында групп јолдашы Баһәддинни һасардин кечмәсинә көмәклик көстәрәркән, башына арха тәрәфдән күллә дәјмишди. “Мән ијирми јашын ичиндә оладда, Раһим мәнә оғул анасы олмаг сәдәттинин бәхш еладди. Өзү ијирмијә чатанда мәни шәһид анасы етди. ...О, мейрибан, истиганлы, һәссәс, габиліјјәтли, јашындан чох-чох бөјүк дүшүнән ушаг иди. Неч вахт дедијиндән дөнән дејилди. Сон телефон сөһмәтимдә Раһим: —“Мәнә хејир-дуа вер, Бақыда вәзијјәт пәсидир”, — деди. Санки мәндән һалаллыг истајырди.../Јагут Бабајева/.

00.41. Ајағындан јараланан Шәһәддин Шихәлијев јерә јымхыдыб. Галхмаға чәнд көстәрәркән о бири ајағына да күллә дәјиб јәзи. Јенидән асфалта сәрилиб вә һушуну итирмәчә бәшләјиб. Атәш ачан әскәрләр узунсачлы, сағталы вә сәрхош идиләр, дәншәтли сөјүш сөјүрдүләр. Олар Ш.Шихәлијевини јаралы ајағларындан јапшыраг өлмүш ит кими, беш јүз метр узаға сүрүмүшләр. О, әлләрини чарпазлајыб, башыны әзрәлә јерә дәјмәкдән горумаға чалышышдыр. Ону сүрүјүб јаралылардан ибарәт “гала”ын үстүнә атышлар. Башындан ағыр јараланымыш бир вәтәндаш “Өлүғрәм!”—дејиб ишилдәрәк су истағишдир. Әскәр автоматынын лүләсини јаралынын үрәјинә дирәјиб тәтији чәкмиш вә јаралы дәрһал, атәш ачылматын өлмүшдүр. Әскәрләр “Сволочя, из-за вас нас беспокоят и привезли сюда”,—дејорәк јаралыларны дөнә-дөнә налајиг сөјүшләрә сөјмүшләр /Дм.Леонов/.

00.42. Республика стадионунун јанында СА пагонду чалладларын атдығы күлләләр Әли Худаверди оғлу Нәсәновун /1954/ сифәтнин ортасындан дәјиб, бүтүн үзүнү дағдыб... Уст-башы ган-гејсәрә дөнүб. Атасыны, аравдыны, балаларыны әбәдлик көрүш иттизларында гојуб гарақозлу, гарасачлы, машыны гаражда галан бу сүрүчү баба.../“Шәһидләр” китабындан/.

00.43. Бәләкәри јохушундан чыхан танкларын габағында әли автоматлы, резин дәјәнәкли вә галхалы әскәрләр /сифәтләриндә миска вар иди/ кәлирдди. Ондар бизә бир аз галмыш галхаларла үзләрини ортдүләр...Көкләшилмәдән резин дәјәнәкләрини вә автоматлары ишә сәлдиләр. ...Танклар адамлары гырдыча пијадә әскәрләр јаралыларә белә раһм етмәдән өз дәјәнәкләрини бир ан да ишдән сөјүтмүрдүлар. ...Ишығлар сөндүрүлдә әскәрләр јенидән һүчүмә кечиб шәһидлар вә јаралылар дашјанларын үстүнә дүшдүләр. Чинимдә апардығым ишләјән јаралыны мәндән алыб кәнара тулладылар вә дөрд-беш әскәр мәни дөврәјә алыб дәјәнәклә, автоматын гундағы илә о гәдәр дәјүлдәр ки, һушум башымдан чыхды. Бу заман ишдәтим ки, әскәрләрдин бири дејир: “Теперь хватит, пойдем!”. Башга әскәр ишә деди ки, “Бејте, бејте этих турков надо убивать!”. ...Башымдан топуғума гәдәр саламат јерим јохдур. Нәлә дә башымдакы чатығларын сағыны билмәвор /Әвәз Мейдијев/.

00.44. Јанғынсөндүрәнләрә хәбәр верибләр ки, “Коммунист” (индикни “Азәрбајҗан” нәшријјаты—ред.) нәшријјаты јаныр. Бөјүк сержант Олег Кәрим оғлу Јуеунов /1944/ машыны бир дигитинин ичиндә һәјәтдән чыхарыб. Бригадә әлләшиб, јанғын јеринә тәләсәибләр. Бақыханов күчәси илә шүтүјоркән...автомат атәшинә тугублар. Күлләләрдән икис Олегтин синасина, бири ишә гарына дајиб. Әли сүкәндән чыхыб. Машын Володарски фабрикинин јанындакы електрик дирәјинә дәјиб дајаныб. ..Өдүм ајағында Олег евинин, аиләсини, әскәрликдаки оғлуну кәтириб көзүнү габағына...Сәдә, касыб бир аилә гурмушду. Башыны ашағы салыб доланырды.../Рағиф Сәмәдәв/.

00.45. Топлашанларын көкләмәдији һалда сүр’әтлә ирәли сьчрајан икит танк, гарысына чыхан һәр шеји бичиб-әзәрәк, һәјәтләрдән вә ушаг мейдәнчәларындан кечиб, чаматә архадан гәдәрчәсына атәшә тугур /Ваһид Натәван/.

00.46. “Красивј Восток” һәрби шәһәрчиндә Калашников автоматындан атылан беш күлләдән бири гатиләрин өз һәммилләти олан “18 јашлы сарышын, һүндүрбөј, көјкөз” рус гызы Алла Алексеевна Николаенкоја дәјиб. Һәрби чатасы, өз доғма өвладаны Бақы гәбириталығына талшырыб, “хидмәти вәзифәсинә көрә башга јерә кетмәк” мәҗбүријјәтиндә галыб. “...Бу шәһәрдә онун гәбри јетимдир. Тамиз јетим...Ағлама, Алла! Сән әди торпагда јох, Азәрбајҗан торпағында јатырсын. Бу, сизләрдән һәр шәһидә гиемәт олмур” /Рағиф Сәмәдәв/.

00.47. Јаралылары мисә үзәринә дүзәндә онлардан көзјашардычы газ ији вурду. Дүзү, иккигчи, ја үчүнчү хәстәдә артыг һеч нә көрмүрдүм. Јанымдакылар көкләримин јашыны сиздрдиләр. Кисе гојур, сарғы иши көрүр, јаралардан јад чисиләр /галпәләр, палтар һиссәләри вә с./ чыхарырдым. Јаралыларын чоху шок вәзијјәтиндә иди: горхуму вә чохлу ган итирмишдиләр. Алдылары оғду сизлә јаралары бир нечә сөгментти /буд, балдыр, бизә вә с./ әһәтә едирди. Бир нечә јара алаң чох иди. Белә

хәстәләр илк ярдымла шока гаршы тәдбирләр дә көрүрдүк /ган ва ган авзан компонентлар көчүрүрдүк / *Нәсән Абдуллаев* /.

00.48. Нечә-нечә жаралы һәмәтәтәнини хиләс едән **Зәбулла Хейрулла оғлу Әлијев /1946/** чанына да гурбан вериб бу торпаға. “Башына дағыдан күлләдән ал гана бојанымшы сифәти танымаз олмушду”. Өмүр досту Усанәзмәнини тәәјинә язылган мүебатләр—аилә вазијәтәнини һәдәиз ағырлығы, беш ушаг сахламағ, о чүмләдән руйи хәстәлјә тугулмуш доғуз јашлы Рауфуң учбатындан ева баганымғ мәчбуріјәти, сәксән алты јашлы гајынаһәсәнә тәкбашына бахмағ гајығысы, ев алмағ үчүн оларча идарләлә әјларла ајағ дөјмәк, башдан еләмәк, сөз кәсмәк үчүн оларча верилән јарарсыз мәнзилә тә’мир етдирмәк чәтиликләри әр иткисидән сонра үст-үстә галатан дәвалмәз мөһнәт јүкү киәи дүшүб бу әзәрбајҗанлы гадыныи чийиләрини / *Ағанәс Әлиғарыҗы* /.

00.49. Гәдирли адына ... хәстәхананың һәјәти күлләбарана тугулмушду. Һәкимләр жаралылары сүрүжә-сүрүжә дашыјырдылар. Биз жаралылары тәһвил вериб кери гајырдкән, Ф.Агајев күчәсиндә 5-6 һәрби чә’чили јарылмашынымыз әтәшә тутду. Машыныи өн ва јән шүшәләри төкүлдү. Бу вахт мән һушуму итирдим / *Ирадә Абдуллајев* /.

00.50. Әзәрбајҗаның гәдир Вади маһалындан—топоним сојгырымы нәтижәсиндә Арарат адиләдирәһиш райоңун Шидли кандидән даһнак көһиләји илә говуларкән һалалча газандығы бир иллик эмәк һатгындан да мәһрум едилән **Әјуб Маһмуд оғлу Абдуллајев /1967/** совет автоматчылары Бақыдакы “Нахчыван” мейманханасынын гарышында елә күнә салыблар ки, “өзүңү, үзүңү танымағ олмурду”. Диләркипник һәјәтәня дәмәјән атаһындын сонра анаһынны дәрд һәфәр ушағын ағыр јүкүңү тәкбашына чәкдијиндән евләнәјә мачал тапмашыды. Алты баҷылы, алты гардашы аиләдә шәһ буағ дүшкән әли илә бирчә анын ичиндә вилталаныб, ғырылыб... / *Шәһидләр* / *китабындан* /.

00.51. Хырдалан гәсәбәсиндә јолун канарында жаралыја көмәклик кәстәрәкән һәким Заһид Фәјзуллајевни һәрбиһиләр автоматдан әтәшә тутмушлар. Күллә бел һәһијәсинә дәјиб. Халатының әтәјиндә үч јердә күллә эләри вар. Бундән бир гәдәр әвал совет әскарләри һачы Зейналлабдин гәсәбәсинин сәкинни Мөһләнерди Гулијевни ағыр жараламышлар: күллә бојнуздан кеңиб, күрәк һәһијәсиндә дајаныб. Хәстәни кәтирән һәкимләр билдирдиләр ки, гәсәбәдә ики һәфәри дә өлдүрүбләр / *Чәфәр Гулијев* /.

00.52. Иңгәсәнәт Институтунун режиссорлук факултәсинин 3-чү күрә тәләбәси, илк ешли илә бәләгәт долу, мәһәббәт әтирли дүјгүләры өмрүңүн һакимләш һәғәсәинә дәнән **Азәр Нәсип оғлу Әләкбәров /1967/** өз ғызыл “җаны илә бизә дүшмәңләримизини дәгиг уиванымы таныдан” гәһрәмәндәһиримызын чәркәсиндә әвәәдилмәз јерини тутуб. О, һәлә 1988-чи иили һојбар—декабр һәдәсәләриндә Азәдлығ мәйданына атыларкән габагыны кәсмәк иләәјән атаһынын үзүнә “ағ” олмуш, башыны дик

туғарық, мәғсәдә ајдыларлар туғуру илә “Вәтәни, Гарбағы телевизор габағында горуумалар, аты, нә гәдәр раһат, нә гәдәр јакын отуран да, лап икәлиди гугағласан да Вәтән горуумал!”—һөкмүңү вермишди. Олар Јуддунун бу сәдәгәтли өвләды һарадан биләјди ки, һағыл оғул иттиһаманының тә’сириндән “гулағлары чикидәјән, әсәбиләнән” доғма атаһы күшләрин бир күңүндә икид әриләрин һәһәдән ахыдылан җаны үстүндән адләјиб кәчәрк Әзәрбајҗан парламәнтинин хитәбәт күрәсуңә җалхачағ, милли мәңлигимизә јабыччы чыхышы илә — “Биз күнайһәр ахтармаһалијығ. Сијәси гиймәт лазым дејил!”—мүғәддәс шәһидләримизин руһуна дөүкүлүңү, 20 январь фәәсининиң ишәни итмәк иләәјән гүвәләрә һидмәткарлығыны бајан едәкәк, сонра да сүңи чәнәйнаһишлыла “шәһид аиләләринини социал гајығыларына галмағ”дан дәм нурачағдыр.

00.53. Совет чәдә дәстәләринини бәшкәсәнләри “жараладығы адәмләры гәрәт едир, ишкәңчәләр верир, хәстәханаларда илә жаралылар гаң, земәк вериләсәнә имкан вермирәләр” / *Г.Әһлиханлы* /.

00.54. Әзәбәјөв метроу әтрафинда нә баш вердйјини билмәк үчүн тоңшуу илә бирликдә јола чыхан Новруз Фаиғ оғлу Әскәр /1968/ дүшмәңләримизини атығы ијирмин күлләдән јаха гуртарла билмәјиб. Машын дәлик-дәлик олуб, сүрүчү жараланыб. Үч иллик һәрби һидмәтдән сәвә саламағ гајыдан, ахырыңчы тикәсини белә һеч кәсәдн әсиркәмәјән Новрузун өмүр пајынын сон гисәтти көһнә Әһмәдди гәбристанлығында беш гарышылығ вәтән торпағыдыр. Махәры башында ел-оба, ата-анасы илә дүңбә беш гардашы, үч баҷысы көз јашы ахыдыр. Дүләр әиләсиндә дүңәја кәлән, һәмишә әлипин габырына күванан бу һалимәһәсәјит кәңчә һәјәтдә көрдүју сон хейриһаһ-тәмәннәсыз иш тәәз мәсчәдин тикитиһәсиндә фәһләлик етмәји олуб / *Шәһидләр* / *китабындан* /.

00.55. Тә’чили јардым хәстәханасына 160 нөрәли анбардан сүрүчү Прохоровун идәрә етдйи маһына су даһымаға кәдирдик. Јолда гәфләтән бизи танкдан әтәшә тутдулар. ... Прохоров билдирди ки, ајағындан жараланыб, артығ маһыны идәрә едә билмир вә о, маһыны јолун канарында сахлады. Башладығ ғышгырмаға ки, биз фәһләјик, күллә атмасынлар. Тәхминән јарым сәат көмәксиз галдығ. Сонра ики һәфәр бизә јакынлашды. Онларын әјиләриндә әскәр палтары, башларында илә кәска вар иди, үзләри түкүлү иди, һәр икисн 30-35 јашларында оларды. Әскәрләр бизи маһындан дүшүрүб, әләримизни галдырмағы әмр етдиләр, үст-баҷымызы жохлајыб һеч нә тапмадылар. Биз һәләјиг сәкәләрә тәһгир етдиләр вә... Сәләјән казармасынын јаһындыкы тәксән маһынылары паркынын гаршы тәрәфинә кәтирдиләр. Бурада үч һәфәр әскәр јердә отурмушду. Онларын әлилдә арағ шүшәси вар иди. Бундан һирәләнәрәк әскарләрә дедин: “Бурада жаралы вар, сиз она көмәк етмәкдәнсә, отуруб арағ ичирисиниз, һеч фәһиһт дә белә етмәк”. Јердә отуран әскәрләрдән бири автоматы мәнә тушлајыб ғышгырды: “Замолчи, сволоч”. Чаваб

вердик ки, чэбһэдэ ээнин китилэрин минин көрүшүм. Ээнин эскэр жеңе багырды: “Замолчи, сейчас тебя убьём”. Дедим ки, жараланын жолданын миллијетчэ рүүдүр, неч олмаса, буна көрө көмөк эдин. Жалың бундан сонра эскэрлэр Мусабайов тасэбэи тэрэфдан калан тэ’чили жардым машинаны күллэ атараг сахладылар. Мэни тэ’чили жардым машинанда олан жеитин, Прохорову исэ башга бир жараланын үстүгэ јыкхдылар /С.Нурбаев/.

00.56. “Чамаат нарда, мэн дэ орда”,—дејиб һэмвэтэнлэринэ гошулан Тоғиг Бабахан оғлу Исмајылову /1956/ башына дэјэн күллэ онун көңө өмрүнү жарычыг гојуб. “Тарихи китаблары чох сеvirди; тарихин гурбаны олду. Дини китаблары чох сеvirди; һэр күн габрипин үстүдө јасин охунур. Ураји кешиш, тэмиз гардашым иди. Ики баласы галыб. Икени дэ өзүнэ охшайар. Рэ’на биринчи сифа кедир, Рэшадын беш јашы тээчэ тамам олуб” /Валидэ ханым/.

00.57. Орду һиселари бүтүн истигамэтлэрдэ Бакынын мэркэзинэ үз тутдулары вахт Илкин Зүлтэдэр оғлу Чаванширов /1933/ машыны ево сүрөк “Кедэк, жаралылары чыкхарат”, — дејэ алты олудан бирини— Нүсрэти көтүрүб XI Гызыл орду мејданына тэрэф јолланды. Ордан ики жараланы көтүрдүлэр. “Нахчыван” мејмахханасынын јанында... һэрб-чиыр архадан онлары күллэјэ тутдулар. Нүсрэт “Ата, ата” чыгырыб һушуну итирди /Фэрһад Эскрөкү/.

Илкин киши чан үстэ иди. Балаларынын һениртисини һисе елајиб көзүнү ачды. Нүсрэти сағ-саламат көрөндө...сеvinди... Урајини дөмир гапыларыны ачыб өлүмү ичэри бурахды—өмрүнү јашаја билмэдији иллэрини догуз ушагына пајлады. Эрини гасилчэ итирэн Раја ханым һамыдан чох јаныб-јакхылды. Бу јангы 53 ил эввалки јангыја бөзөјирди. 37-чи илин јангысына. Онда анасыны, атасыны апардылар, јери-јурду да билимэди. Инди дэ.../Рафиг Сәмэндэр/.

00.58. Зиреһли машынар атэш ачында...чаванлардан бири јараланыб јыкхылды. Мэн бир оғланга она көмөк етмэк исетдим. Бу вахт мөним өзүмү јараладылар. Из бурахан күллэ сағ ајат сүмүјүмү парчалады. 1987-89-чу иллэрдэ Эфганистанда һэрби хидмөтдө оларкан дэ сағ ајағымдан јараланымшыдым. Италијада истетһал олунан түфөнкдөн атылмышды күллэ /Јашар Нөгөфов/.

00.59. Дөрдчө күн эввал Насосыдан Бакија совет эскэрлэрини дашыјан, автобусунда онлара “Гарабаг” сигарети, пул верөн, чај сүзөг, јемөк алан Елчин Мирзэ оғлу Бахшәлијев /1965/ елэ о намарлэрин ханчәсинэ атдылары күллэлэрини һөдәфинэ дөңүб. Гызыл ганы, хилэ етдији жаралыларын ганы илэ гарышуб-гардашылар мутәддә вәтөн торпагында. Көмөк еләмөк, зифә әл түтмәг, дар ајатда имдада јетмәк—Елчинин ушагылдан хасијәти белә иди. Мирзэ кишинин бир оғлу, бир гызы варды. Күлиарэ вә Елчин. Инди бир гызы, бир Елчин нәвәси вар /Рафиг Сәмэндэр/.

01.00. “Салот” мејмахханасы этрафында СА пагонду гатиллэрин тэрәтдилэри вәһшиилэри заманы күллэ 91—82 АГН һөмрәли автобусун салонунда сакитчэ отурмуш Заһид Абдулла оғлу Абдуллајевин /1959/ башына дэјиниш вә о, јериндөчө өлмүндү. Һәрбилэр сүрәкли атэш ачыраг узун мүддәт онун мејидинә јакмылашмаја имкан вермәмишлэр. Заһид Баки Електрик Машынајарма заводунда он ил сәрасәр чан гојса да, арвады Зейнаб ханым, балалары Рәмил, Туралы, Рәмилани тәзә мәнилә кетмәк еләдәтинә говушудура билмәмиши. “Ев-ев дејэ-дејэ кетди. Кооперативин пулуну дост-танышдан јығыб вермиши. Ахыры да белә— өзү Хачмаз рајонуну Јатаг—Губа кәндиндә багытырды, балалары неэ шәһәрдә галды” /Шәһидлэр китабындан/.

01.01. Күллэлэрин гана бојадыгы ајамлар Семашко адына шәһәр хәстәханасына дашынырды. Чамаатан һамысы, һәтта ушаглар ахшыб кәлир, ган вермәк үчүн нөбөјэ дурудулар. Јаралылар арасында 13—16 јашлы јенијетмәлэр дэ варды. Хәстәхананын һәјәти, јоллары күлләјэ тутулур, ган вермәк исетәјилэр јанымыза бурахылмырдылар. Һәтта ишыгарымызы сөндүрдүлэр. Һәкимлэр шам ишыгында операција едирдилэр /Фируз ханым/.

01.02. “Күчәдә атырлар, мэн орда олмалыјам!”—дејиб евдән чыхан Јанвар Ширалы оғлу Нәсиров /1957/ Салјан казармасынын габагында вурулуб. Өзү дэ архадан. Чохлу ган итириб. Вахтында хәстәханаја чытдырылсајды, сағ галарды. /Рафиг Сәмэндэр/.

Јанварын һакәм арзуларына бој верәчөк оғлу јадикары вар. Дунјаја кәлиши илэ Эзәм нәһәсинә, атасына, анасы Алмарэ ханыма сонсуз сеvinч бәхш еләмиши. Фәгәт “Һәсән анадан оладан ики күн сонра Јанвар Чериобыла кетмәк үчүн көстәрши алыб. О, “Көрпөм тәзә дунјаја кәлиб, јолданын хәстәханададыр”, дејиб. Вичданы корлар неэ “Ја беш јүз манат кәтир, ја да јола дүшмәјэ һазырлаш!”—таләбиндән кери дурмайылар. Беләчә, көрпәсинин үзүнү көрмәјән Јанвар зәһәрли бир дунјаја јолланыб. Гајадандан сонра јаман эәби олуб, тез-тез хәстәләниб, арыгланмышды. Елә дунјаја кәлән икинчи көрпәли дэ — Чериобыл фәвичәсинин гурбаны олуб. ...Јанварын Һәсән адлы бир диясы вар иди. Һәсән ики јашында оландә атасыны ермәнилэр өлдүрмүшдү. Онун да оғлу ики јашында оландә Һәсән вәфат етмиши. Јанварын оғлу Һәсән дэ ики јашы оландә...” /Ағанәси Әлигаргысы/.

01.03. Дөрд досту илэ бирликдә Зәһраб Нейдәрали оғлу Аббасов /1970/ да сиңәсин дүшмөн габагында сиңәр еләјилэрин арасында олуб. Јазовчу истетиләчлэр ону дубинка илэ һәфәси кәселәндөк дөјүмш. Автомат гундағы илэ башына-башына вурумушлар. Бу вәтәнәрвәр кәчкчин мутәддә бир исетәји дэ—“Бирчә Гарабага кетәјим, мән да јолдашларымы вәтәнин кешијиди дурардым!”—нечә-нечә һөлрә атан арзусу кими вахтәмәлә дәсәкс солуб. О, дөрд јашында анадан, он үч јашында неэ атадан јетим

галымшыды. Эли нэнэ элинде, көзү нэнэ көзүндө олду. Чох баха билмэјиб бу көзлөрө. Чох тутта билмэјиб Сара нөнөсөнүн элинден. Нөнөсөнүн элинде да күч олмайыб. Зөһрөб дө нөнөјө чох эшијет вермэјиб. Хөстэлтјин кәтирдјин дөрд-өлөмин мөнкөсөсидөн туртулараг... Бинөгөдн гәбирнстатилығанда торпаг алтында јатыр.../Р.Сәмәндәр, И.Һәмидова/.

01.04. Вәһши атош сәсләри ағласығмаз дәрәчәдә күчләнәр. Әсә атош итталарн булардыр; Азон заводдуну гәрншәм, XI Гызыл орду абдәсөннн әтрафы. Биләчәри јолуна баханда адамы лап дөһшәт бүрүјүр. Бүтүн јол боју танк дәстәләри—биркөкүл бәдлөјбәт вә зүлмкар дивләрин сых чәркәләри көрүңүр /Валид Натәван/.

01.05. ...Танклар көрүңдүләр. Лүкәләриндә әскәрләр отурмушдулар вә күлүмәјирдиләр. ...Бирдән бизим тәрәфә аловатан ағач парчалары туладдылар вә кимсә гышгырды ки, үзүмүзү палтарымыҗа өртәк. Күләк түстүн дағьында 50—60 метр мөсәфәдә әскәрләрин дөјүш хәттиндә дөјүндығыны көрдүк. Ондарын әлләриндә тутдуларынын дөјәнәк олдугуну эни едирдик, ләкин бу вахт автоматлар шатгыдылар вә әскәрләр: “Ура! Вперед!”—дөјә бәгырыб үстүмүзә атылдылар. ...Әскәрләрин јарылағары нечә јакынлашдығларын вә сүңкү илә онлары нечә гәлә јетирдикләринн өз көзләримлә көрдүм.../Вутар Јусифдәл/.

01.06. Салјан казармалары һәјәтндә гана буланмыш гыш палтосу вә сәндәлери тапылан Мүзәффәр Гәзәндәр оғлу Нәсәнов /1939/ әскәрләр тәрәфиндән дубинка вә автоматла дөјүлүмүш, ағыр зәрбәләр алмыш, гышын шахтасында, һаванын сојугуна асфалт дөһмә үстүндә кәчкүндә һушсуз һалда галмыш, ики күндән сонра исә ишвалчы ордуну “ичаза”си илә, чәтинликлә да олса, хәстәханәјә кәтирилмишдир: бејиннә ган сыммыш, чонә вә гол сүмүкәли сыммышды. ...Дост-таншынын, гөһүм-гардашынын элини чөрәјә чадтыран, хејирхәлиг етмәкдән јорумлаған Мүзәффәр дөјүјә оғул-ғыз тоју көрмәк, новә-натчә элиндн тутмаг гисәт олмады. Бир азәрбәјҗанлы гыдынын да — Әнвәз ханымман очағына су алындн, дөрд азәрбәјҗанлы баласы да—Күләр, Зәһид, Күләфәр, Чәһид атысығмы мүсбәтннә бојун әјмәди олдү /Ирәдә Гулјевә/.

01.07. Вторчермет гәсбәсиндә һеч кәс јолу тутмамыш, пикет тәшкил етмәмишди. Буна бахмајараг, көрпү үстүндән совет танклары вә автоматлы әскәрләр күчлү атош ачырдылар. Мән ганыны азча арәлјиб нә баш вердјинин билмәк истадим. Бу ан мөн санки чәрәјән вурду. Тез ганыны өртдүм. Инес етдим ки, сағ голумдан ган ахыр. Сонра билдим ки, голшудларымдан сәккиз нәфәри дә беләчә јараланыб /Нүшәбә Идһырмагов/.

01.08. Дөрнәкүл көрпүсүнүн јаны Фаиг Әбдуһүсәјн оғлу Әлизадәнин /1953/ өмрүгүн сон дјаначағы олду. Автомат күлләләри бурда онун габәғыны кәсиб. Үч бојунбүкүк баласынын—Сәбуһинин, Рәфәлинн, Ајнурун ачы көз јашлары кәләнләрин, көрәләрнн үрәјинн көјүндәр. Ән

чох Ајнур баласыны истајдыр. Фаиг нес һәмидән артыр. Губа һәнәс севирди. Олду ки, ајрылыг дәрдиндә дөзә билмәди, ушағлыгдан назыны кәчкјди, сәхәрдығы-бојутдүју нәвәсинин гырхында үрәји парталды. Иңди һамымыз Фаиг үчүн архајын ола биләрик. Ахы, нөнәсн јанышдылар /Рағиф Сәмәндәр/.

01.09. Диварын дибинә, пилләкәләрин үстүнә сәриллиш гараған, гаракәз, чинар гәмәтлн оғланлары ал ган апарыб кедирди. Андан су, атадан имдәд, гәрдашдан көмәк диләјә-диләјә чан верирдиләр. Аман алалн, буслара ким гыјмышды? Адам торпағынын, ата-анасынын, милләтиннн һамусуну горујанда, гејрәтинн чәкәндә ону бу күнәми саларлар?! Онлары танкларын тыртыклары алтындан, тон дүләләриннн әкәндән алыб, гәтиләринн чәйнағындан туртаран көзүјишлы достлары, јанышлары өз әјиләриндәки көјнәкләринн чырыб јарыларыны сарыјар, нә тон-түфәнкә мәһәл гојурдулар, нә ширин чаклары јәдларана дүшүрдү. Вуруланлары, гејртә дашы ахыданлары лејсан кими јаған күллә јағышынын алтындан ашағыја ганыштырдылар. Бу заман тәкнифәс һалда гачыб кәлән бир оғдан әлләринн башына дөјүб, һычгыра-һычгыра һарәј гонарды: “Ај аман, нејнәчәк биз?! Бир мејити әскәрләр көтүрүб БТР-ә атыдылар, апардылар, апардылар!!!” /Абдул Гәни/.

01.10. Нәлә ушаг бағчысындан “Мән бөјүјәндә Мәһди һүсәјнвәдә олчағам, фашистләри автоматла гырачағам,”—истәји илә гәндәләнән Нәмиг Камил оғлу Әлијев /1965/ чан верән јарынын одун-аловун ичкндән чыхармаг истајкән совет фашистләриннн атығы күлләләр үрәјиннн башына санчылыб. Торпаға сәриләркән “Бағышла, гәрдаш, сонн хиләс едә билмәдим!”—дөјиб көвләринн әбәди јуммушдур /Аджын Паша/.

Шәргијә хала јекәнә оғлу үчүн елчи кедиб, ишван да тахмышды. Тој үчүн һазырладығы ширинијәти јәсә кәләнләрин габәғына төндү. Нәмигинн гырмызы кәрәкдә сон мәнзилн јола саларкән “Вағзалы” чалдылар /Рәмиз Рүстәмбәјли/.

01.11. Узејир Ичәбәјов күчәсиндәки метро стансијасындан чыханда элиндә автомат тутмуш гадын бизә јалныз сола кетмәјә ичәзә веридијиннн кобуд бир сәслә билдирди. Көстәрилдн истиғамәтдә бир гәдәр кетмишдик ки, тәзәдән әскәр палтарында күчәнн ортасында дөјәнимыш гадын Р.Бенһудов күчәсинә дүз ирәлиләмәјимизә ичәзә верди. Онун да элиндә автомат силәл варды. Елә бир аз кетмишдик ки, јанымыздан шүтүјән нөмрәсиз “Волга” машынындан баға тәрәф арасысә атош ачыды. Сонра исә атышмајә чаваб атошнн Ахундзов адына китабхананын әтрафында кизләниннн әскәрләр ачдылар /Фәхрәддин Јәликар/.

01.12. “Кәңслик” метросунун јанында Крәмлдән көңдәрилмиш ган-иңәләр “әлијалын чамалаты күлләбаран едәркән Азәрбәјҗан Ишват Мүһәңдисләри Институтунун 2-чи күрә тәләбәсн Әләскәр Јусиф оғлу Гәјибов /1966/ јарылылардан биринә көмәклик көстәрирмиш. Бу заман

агылыг мәркәзи сүрүшүрүмүшү күлләрдән сол голуну гырыб, гарын наһиҗәснә кәчиб. Белә ағыр жаранын габагында һеч “уффи!” да демәйб. Јоддашларынын сағ галыб-галмадығыны сорушуб, “күлләләр бојевојдур, чамаата дејин дағылышсын” дејәрәк һушуну итириб */Рафиг Сәмәндәр/*.

“Мүтләг көңүлдү сүрәтдә Гарабаға кедәјәм. Күнаһсәз чаванлыарымыз орди ермәниләрини гурбаны олеун, мән дә дуруб кәнарда бахым?! Јох, дөзә билмәрәм!”—нараһатчылығы илә јашаван Әләскәрини өлүм хәбәри кәләндә бачысы аһасыны гојмады ағламаға: “Сәнин оғлун Азәрбајҗанымызын уғрунда, халғын азадлығы јолунда чаныны гурбан вериб. Вәтән һәмнә шәһид оланлар үчүн ағламаһлар!” Ханым ана да Томрсе дәјанәти кәстәрди, ағламады */Күлшәр Әсәри/*.

01.13. Краснодардан сәфәрбәр едилмиш ермәни чәлләдлар “ити-пишији дә күлләјәјирдиләр, һамы гаһчырды, әлиҗо гаһчыр, башыјоһ ајаглар гаһчыр. ...Танкы күлләрини үстүндән сүрүрдүләр, бир адама нә гәдәр күллә вурарлар” */“Азәрбајҗан тәбиәти” журналындан/*.

01.14. Бақы танк, пулемјот, минаяјот аташлары илә бина-бина, күчә-күчә јандырылаңда 123 нәрәли автобусун сүрүчүсү, атасы хәстәханада јатан иш јоддашынын әвәзинә нөвбәгә чыхмыш Рүстәм Шаһидәд оғлу Әлијев /1965/ оңларча јаралы сојдашыны азәрбајҗанлыја хас мәрданәликлә өлүмүн һәңәсиндән гуртарыб. Соңунчу ганынын сел-су кими ахыдыдығы Салјан казармаларынын јанына сүрүб. Галылары ачан кими ғыштырды: “Тез олун, минши, минни! Узанын јерә. Узанын!” Јаралылар көмәкләшә-көмәкләшә долушублар ичәри, узаныблар үст-үстә. Горбачовун шәрафәтиз фитавасындан вәһшиләшән һорбичләр һеч кәсә аман вермәјибләр. Алдығы јаралардан вүчүдуну дәһшәтли јаны бүрүсә дә, Рүстәм сон гүвәсәсини тоңлағыз автобусу күләбләранны алтындан чыхармыш вә сүрәтлә автовәзәлә сары сүрмүшдүр. “Бир ај иди елчи кетмишдик. Ғызын атасы деди ки, кет евини тап, кәл адымыны апар. Ев сорәглағымдг, гәбир таңды” */“Шаһидләр” китабындан/*.

01.15. Аеропорт истигамәтиндә тәшкәл едилән ғырғын заманы јолла гачан адамларын архадан нечә вурудугларынын, чан үстә олан јаралылары бәдрәһини сүңкү илә нечә дәлик-дәлик едилдијинини чанлы шәһидијәм. Машынымызын ишығы дүз әскәрләрини сифәтинә дүшүрдү— һүңдүрбәјдү, узунәчлы, бығыл-сағталы идиляр. Машынымыз оңларын атыдығы күлләләрдән дешик-дешик олдү. Мәнә дәјән дәрәд күлләдән үчү чәјирини зәдәләминш, бири дәрәһини алтына јеримшиди. Һәмини аңларда мейтләрдән биринә 50 күлләнин нечә вурудугуну дә өз көкларимлә көрдүм */Надир Әлијев/*.

01.16. Тарихән Азәрбајҗанә мәхсүл Ағбаба елиндә—индикни Ермәнистанын Амәсија рајонунун Балығы кәндиндә анадан олан, үч јашында икән атасыны итирән Аббас Мәмзәд оғлу Ғасымов /1966/ XI Ғызыл орду мейданында алдығы ағыр јарадан үччә саат сонра кечиниб: “Аһасына,

јардашларына, бачысына сон сөкүнү демәдән. Дәрдини, кәдәрини ачмадин.

Јарасы ачыг олуб, ганы ахыб. Анчаг ағырсыны чөлә гојмајыб ахсын. Дишини дишинә сыхсыб көзүнү јумуб” */Рафиг Сәмәндәр/*.

01.17. Әскәрләр јараланышы адамларынын бојундан јанышыб архадан тәһиклә вурарлағ габаға итәләјир, оңлары ағылларына кәлән сөјүшлә сөјүр вә учадан бағырдылар: “Тез олун сәкија чыхын! Јатын јерә! Әләр бојун ардына! Тәрпанма, күлләләјәрәм! Јаралылары мәхбур етдиләр ки, үзү үстә асфәлт үзәринә узананлар. Башыны галдыранлары чәкмәләрини илә вурудулар. Јаралылары бир-бир галдырыб үст-башларыны астардылар. Мәнә бир-биринә зидд әмрләр верирдиләр: әскәрин бири дејирди “Гәлх!”, о бири тәләб едирди ки, “Јерә јат!” Нә едәчәјим билмәдијимдән әскәрләр мүрәчәт етмәк истадим. “Кәс сәсини! Данышма!”—дејә әмр етдиләр. Беләликә, узун мүддәт сојут асфәлтын үстүндә узалы галдым. Хәстәханада сәг әлимини шәһәдәт бармағынын бир бәдини кәсдиләр. Сағ голтуғуму да күллә сәјирмишди */Кәмил Ғәлијев/*.

01.18. Чаванларын галадығы очағы һәјәтиндән апардығы одунда сөнмәјә гојмајын әлли јашлы, Сәхавәт Балај оғлу Гулијевин өз очағы сөнүб дәрвәзәсини ағзындачә. Дөрд ушағ атысә, бир арвәд әрсиб, бир дүкән јиҗәсиз галыб. Бир ғырышганы ағлағламаға һүпәри чатмырды. Анчаг ғырышта кими ағлағлыб кечдиләр ону */Рафиг Сәмәндәр/*.

01.19. Нариман РПК-нын һәјәтиндә минә гәдәр әскәр вәр иди. Мән рајкомда өкләри дә чашбаш галмыш коммунистләрә мүрәчәтлә ғыштырдым: “Севинни, күлүн, азадлығысәр сүлһ ордуңуз сизи мүдәфијәгә кәлиб”. Бу заман бојунмун архасында күт бир ағры һис етдим */Мустафа Һәсәнөв/*.

01.20. Мирғасымов адына хәстәханада јатырдым. Атәш сәсләри ешиңдәкән һәңәрәдән баһмаға башладым. Әскәрләр һәм шјада, һәм тәңкид һәрәкәт едир, атәш ачырдылар. 35—40 јашларында олардылар. Ағычлығы ишығ салыб, атәшә тугурдулар. Ғәфидән ишығлары сөндүрдүләр. Узбәздә јени тикилән бинанын ғырышындагы галдырычы кранны кабинәсини дә атәшә тутдулар. Сарғы отағынын еванына чыхдыг. Бу дәмдә ора атәш ачдылар вә ардыңча нә туладалыларә, оңун партизанысындан әтрафа сары дүман јарылды. Јни дә адыман көзүнү чыхардылар, бејинни кичәлләндирди */Сәјид Исмајлов/*.

01.21. Евдән кедәндә аһасынын авазыјан рәңкинни, тәлашылы көкларини көрүб, “Нижә горхурсән, ана? Вәтән јараныб верән Оғтај Ејвәз оғлу Кәримов республика стадионуңун Чәнүб дәрвәзәсә өңүдә танкларын шәһәрә кирмәсинә мане олмағ истәркән гәтлә јетирилмишдир. Ермәниләрини гәсбкарлығыла Красносело рајонунга чевирдиләрини “Көјә маһалынын Арданыш кәндиндә 1964-чү илдин 21 мартында—баһар вәјрамында дүңјаја көз ачмышды. Ишвәт техникумуну гуртарыб. Һәрби гүлалугуну

Арханкелскдө кечирмишиди. Жахшы хидмәтинә көрә Арханкелек Али Партияга мәктәбнә көндәрилиб. Отгај һарадан биләјди ки, хидмәт көстәрдији орду бир күн онун гатили олачак /*Әли Вәликов*/.

Евдә дөрд ушаг олулар. Сагталлы ермәни гулдурлар бу аиләни дә синаһ күчүнә пәрән-пәрән салдылар. Мәһәмәд Хабаровска кетди, Лейла Улајановска көчдү, Отгајла Јашар Бақияга гачды. Ата-анасы исе Товузга көчүб кәлди. Бүтүн ғышы клубуи бир башында кечиртдиләр. Соңра бир кеңә Минәрә халанын, бир кеңә исе Ејваз кишини тоһумларыкында гачдылар. Ахырда да Бақияга—јатаҗаһанда галан оғдуларынын јанына кәлдиләр вә ... Ејваз кишини гардашынын сүфрәси башына јығышдылар /*Рафиг Сәмәиләр*/.

01.22. Аз мұдәт ичәрисиндә тә'чили јардым хәстәханасына јуз ијрми һәфәр јаралы кәтирилди. Бу заман хәстәхананын ишыларыны сөндүрдүләр. Биз 40—45 дөгигә шам, гәзет ишығында јаралылара илк јардым көстәрдик. Белә бир шәрангдә, чок чәтинликлә оләс да, алтмышдан артыг јаралынын үзәриндә мүрәккәб вә ағыр чәрәһиңә әмәлијятлары апарә билдик. О јаралылардан әли, ајағы кәсilmәк һаллары олмады, ләкин һамысында орта вә ја јуңкүл шикәстлик галды /*Чавидан Азәр*/.

01.23. Комсомол вә Сураханы дивраләри арасындакы јодда тәхминән јуз метрлик мәсәфәдән аҗаҗлығын ичиндән чыхан автоматлы әскәрләри вә онларын кизләдилмиш машындарыны көрдүм. Машынымы дәрһал дөндәриб уаглашмаг итәдәм. Әскәрләр һеч нә сорушмадан, һеч бир хәбәрларлыг етмәдән автоматдан атәш ачдылар вә мәнн күрәјимдән јараладылар /*Муса Адиллов*/.

01.24. Фәридә Нәриман ғызы Аббасова /1952/ өз һәјәтиндәчә зинәјә палтар асаркән јағы күлосе сиңәсини дөлиб. Бөјүјәндә гатимләрдән халғын һаглы интигамыны алачакларына бөјүк үмид бәсләдимиш ики оғул, кәләчәкдә өзкә синин чырағыны јандыраркән ханымлыгыда-хатылыгыда дөшләриндән сүд әмдији галдына бәзәјәчәк бир ғыз анасыз, бундан соңра севимли балаларына һәм ата, һәм ана олачак бир азәрбәјҗанлы әр јарсыз-сирдашсыз галыб...

01.25. Ғыргынын амансыз-ғызғын вахтыдыр. Танклар адамлары шидәтәли атәшә тутур, ғаршыларына чыхан һәр шеји вә һамыны күлләбаран едәрәк, “баррикадалары” јарыр, сүр’әтлә Азәрбәјҗан КП МК бинасына тәрәф ирәлиләјир. Онлар һеч јердә дөјанмыр, јол бөјү гаршыга чыхан бүтүн “манеалар”и совет ордуеуәну хусеун тә’һиятлы дөстәләриндән олан дөјүшчүләринини қәлләд гәддарлығы илә мәһв едир /*Вәһид Нәтәван*/.

01.26. XI Ғызыл ордуиун вәһишләшмиш хәләфләри сүрәкли автомат атәшин илә Илгар Иса оғлу Кәримовун /1962/ бәдәнини дешик-дешик еләмишләр. Беш јашында атәсәндән јетим галан, Коранбөјдән кәлиб

Бақыда аилә сәвәдәтинә говушан чаван бир оғланын өмрү су кими ахыб-кәдиб. Илгарын дини-иманы ушаглар иди. Бир дөгигә онларсыз дөјана билмирдн. Инди бир јашлы Елчинни, алты јашлы Сәиднин јаняғлары ата додәғынын тәмәсынын јохлуғундан солухуб, сачлары ата сывалы үчүн дәрхәкәб. Бир көрмәккә сениб-евләдији Ләтифә ханымнын көклариндән јаш төкүлүб гуртармаг билмир. “Аллаһ мәнә оғул вәрмәјиб, ачмаг Илгардан—күрәкәнимдән әсл оғдуиун ләкзәтини алмышам” /*Шәһидләр*” китабындаи/.

01.27. Шәмил Бәбјев аздлыг дејилән јолә өз вичданы, әгидәси, вәтәни мөстәғиллији һәминә чыхмышды. Әлијалын күтләнин үстүнә шығыјан БТР-ләри, танклары динијлә, дәрнағәјла сахламаг итәјиб. “Әскәрләрә јакынлашыб, әлиин галдырдым: “Дәјанын, сиз нә едирисиз? Күнәһәлә чәмәяты нијә ғырырсыныз?” Үстүнә јаван күлләлар өзүнү јарымчык гөјүб. Буд һәһијәсиндән дејән күлләлар сүмүјүнү тамам дывадыб...” “Узунмүддәтән мүлчәк вә илк чәрәһи әмәлијјатдан соңра аз-аз кәбирәм, та сағалмаг үчүн һәлә ики чәрәһиңә әмәлијјаты көзләјирәм”. ...Шәмил ики ғыз, бир оғул бөјүдүр. Араусу өвәдларыны хошбахт, Азәрбәјҗаны мөстәғили вә Ғарабғы јағысыз көрмәкдир /*Судабә Чһанкиргысы*/.

01.28. Республика хәстәханасы јанындакы метро стансијасынын чыхаҗағыны күчлү атәшә тутдылар. Лап јанымда бири јерә сәриди. Танкларын үстүндән һәр тәрәфә автомат вә пулемјотдан күллә јағдырыдылар. Чһинимдән јараландым. Мәнн сүрүјүб ВОДГЕО-һун бинасына апардылар. Атәшин алтындан кечиб ики адымлыгыдакы хәстәханәга кетмәк мүмкүн олмады /*Фәруһи Маһмудов*/.

01.29. Ғылчәри јолундакы көрпүдә Рәшид Ислам оғлу Исмајлов /1949/ барына дөјән күлләдән ал-ғырмызы ганына бојаныб. “Кешик чәкмәјә” јоллаваркән өзүнү сидг-үрәккә анасына тутуб: “Мәмә, кәдирәм, Вәтән урунда һалаллыг вер. Мәнн бир шеј олә, кәндә бәсдырарсыз—атамын јанында”. “Бақияга мән чәкиб кәтирдим ону. Дедим өз милләтимизин ичиндә јашајарыг. Инди Рәшидсиз јашајырам. Јох, јашаырам, учурума кәдирәм. Көз јашларымы көрөндә Илгар вә Ирадә мәнн гучаглағыл алајарылар. Неч билмирәм, билаларымы аталарынын итәјинчә тәрбијә едиб бөјүтмәјә күчүм чатачакмы?! ...Рәшидә Ғарајазынын он сәккиз кәнди јас сахлады. Мән дә өмрүм бөјү јас сахлајачағам онун үчүн. Рәшид халг јолунда, Вәтән јолунда шәһид олды. Оғлум да јәгин ки, атасы төк гәјрәтли, вичданылы, әсл азәрбәјҗанлы кими бөјүјәчәк” /*Елмира Исмајлова*/.

01.30. Тбилиси проспектинин дөрд јол ајрычында танклар сәзә чыхан идиһама јакынлашыб, тәхминән он метрлик мәсәфәдә дөјәди. Әскәрләр әвәләчә көтәкләрлә һуҗума кәчдиләр. Бир әлдин кәһрә чәкидиләр вә танклардан автомат, пулемјот, күлләләри јағыма башлады. Чамат бир-биринә гатышыди. Бу вахт Сәлјан кәһрәмәси тәрәфдән оғуза гәдәр танк

көрүндү. Шөһөрини ишыгыраа да сөндү. Көжө аттылан фишөнк үзбөүз бианыш үстүнө дүшүб алышды. Измини атыча маңо күллө дөйдү. ...Хөстөханада гарышымдан чох ири, гејри-ади күллө чыхардылар /Икмөт Гасымов/.

01.31. Эскөрлөрин атдыгы күллөлөр элимин бүтүн бармагыларыны апарды. Гардышым да ајагындан жараланды. Нэрбчилөр бүтүн башта жаралыларла бирликдө бизи дө о ки, вар дөйдүлөр. Олар сүрөкчи атош ачараг тэ'чили жардым машыныларыны жахын бурахымдылар. Чохлу ган итирэн жаралылар тамам көмөксөз галмышдылар. ...Синөмө дөјөн күллөнин агрысындаңи һушму итирдин. ...Бөдөнөмдө галаңи ики күллөни һалә дө чыхармајыблар /Рифик Әлиев/.

01.32. Совет танкларынын сүканы архасында рус һәмкарлары илә биркө отуруб азербайҗаныларын соғрышмыны мөгөд сөчөн ермәни танкчылары Бакмад елә мүдһиш чинвәтлөр төрөтмишләр ки, Јусиф Аллаһверди оғлу Садыговдан /1964/ бир ишанә кими јилһыз сағ голу кәлиб әлә. Дөрд нәфәр жаралыны өлүмдән киләс едән бу кәңч һараја таләсәркән "Кетмә!" — ишдәси илә голуңдан тутан Аллаһверди мүәллимин "Һәр ата өз оғлуңу сахләс, бәс ким чыхар дүшмән гарышысыңа?! — демшиди. Тәлејинә сон гисмәт кими ганчәң "сүлһ ордуеу" илә үз-үзә кәлмәк фәчнәси јазылан Јусиф жағыларымыла ағылын-әкәсәсинин гидрәти илә вурушмағ аркусуңда иди: орта мөктәби гызыл медалла, АДУ-нун физика-ријавијат фәкултәсинин фәргләнә диплому илә битирмишиди. 1988-чи илә әспирантураја гәбул олунуб. Ики ил әлә охујуб. Намзәдлик иши там һазырдыр. Индијәнә кими, аныс голәуэ Јуефинин кәлмәсини көкләјир: "о, аламәјиб" /Р.Сәмәндәр, А.Нусеји/.

01.33. Биә дедиләр ки, л.Шимәт адына заводу эскөрлөр мүһасирәјә алыблар. Е'тиразымызы билдирмәк үчүн ора јолланды. Бәдән Тәрбијәси Институтунун јанында һәрбчилөр тәрәфиндән атош тугуды. Орадан бир аз үзәглашмышдыг ки, ики јүзә гәдәр эскөр бизи јендән күллөбаран еләди. Дөрд-беш нәфәр дәрһал өлдүрүлдү. Эскөрлөр өләнләри вәчләринә алмадан дүбинка илә жаралыларын үстүнө дүшдүләр. Олар арды-арасы кәсикмөдән сөјүш сөјүр, ганы ахан адамлары наләјигчәсинә тәһгир едирдиләр. Мән сағ күрәјимдән жараланмышым. Сөјүшлә мүшәјәт олунан дүбинка әзрәләриндән сонра јерә сөридим /Рөһиш Јусифов/.

01.34. Республика клиник хөстөханасында бир мүддәт бүтүн ишыглар сөндү. Хөстәләри кәтирәнләр киригит јандырырдылар ки, ишимзин дијандырмајағ /Н.Гулям оғлу/.

01.35. Бачанағы илә гонаг кәлән Мирчамал Мирсәләһ оғлу Әбулфөтов /1955/ Бакынын XI Гызыл мејданында аманәвәдлийә күлләләниб. Беш гардышдылар. Бир-биринә арха, һәјан ола-ола бөјүјүб, охујуб, әскәрлик чәкиб, аилә гурублар. Он јанында аты үзүнә һәсрәт галаңи Мирчамал сон күнүнәдәк тикинтидә фәһлә ишләјиб. Бүтүн севинчи једди јашлы Елиарә

иди. Ләнкәрәнын, һәр гарышында нечә-нечә јурдашымыз ујујан кичик бәзар гәбиритәлимыз ошун тәрғәмиз чиеминн өз гојнуңда әзиләјәчәк буңдан сонра.../"Шөһидләр" китабындан/.

01.36. Мәни оперәсија отағындан телефона чығырдылар. Әмр олунду ки, шәхсән мән һеч кимә бир сөз демәдән, ләзыми сарғы материалы көтүрүб, Әзибјөв рајкомлугуна кетмәлијәм. Фикирләшдим ки, јәгин орада нөвбәтчи галаңи ушағларын башына нәсә бир һадисә кәлиб. Тә'чили ләзыми материал көтүрүб, сүрүчү Мирбаба илә рајкома кетдик. Рајкомун биһасына чатаңда дәһшәтә кәлдик. Биһанын һәр тәрәфиндә нә гәдәр танк, һәрби техника олар... Машынымыз көрән кими /јахшы ки, тә'чили јардым машынында,ағ халатда кетмишидм/ тәпәдән-дәриһаға гәдәр сийләһләнмиш "сүлһ вә әмин-аманлығ әскәрләри" бизи әһәтә едиб, автоматларыны үстүмүзә тушладылар. Мән машындан дүшүб ким өлдүгүмү вә нәјә көрә кәлдигимн дедим. Чыава вәрмәдиләр. Бир нечә дәгигәдән сонра әмр олунду ки, биһаја дахил олум. Бина ағына гәдәр сийләһлә әскәрлә долу иди. Гејри-истјари бишләдим шиләкәнләрлә јухары галхмаға. Ајағларым зорла кедирди. Үчүнчү мәртәбәдә бир забиг мәнә далаңча кәлмәји әмр етди. Икисини кәтиб Н.М.Зәһидовун көкәләмә отағына дахил олдуд. Кәтибин столу архасында бир полковник отурмушду. Отағда чохлу забиг варды. Мәни көрән кими гашылар биләндә. Көкәләмә отағында көрдүм ки, ики эскөр әлиңдән жараланыб, мүвәггәти сарғы гојулуб. Мәнә јаралылара бахмағ әмр олунду. Олардан бириндә алин јумшағ тохумаларында зәдә, дикәриндә јара илә әл-дарағ сүмјүңдә сынылар варды. Јаралары тәмикләјиб сарғы гојдум, өзүмлә киләк көтүрмәдијимдән картон парчасы ташыб сыныг олан әскәрин әлини фикәсија етдим. Мән мүшәјәт едән забиг һәр бир һәрәкәтигә диггәт јеттирди. ...Ишимн гуртарыб кетмәјә ичәзә итәдидкә забиг суал верди: "Хөстөханаја јаралы кәтирәнләр? — "Бәли". "Сајы чохдур?" — "Дәгиг билмирәм". "Ағырдыр?" — "Бәли". "Ола билмәз". "Мән бура кәлиңдә гәбул шө'бәсинә үч мејит көтирмишидиләр". "Булары ким едиб?" Илаһи, һәјәсызлығын бир сәрһәди олмазмыш. Јендән суал: "Нечә јаралы гәбул етмиениң?" — "Дәгиг билмирәм". Көрдүм ки, даһа суал јери галмыјаб, отағдан ичәзәсиз чыхдым. Машына јахылаштыңда јендән һәр тәрәфдән автоматлар бизә тушланмышды... Саһәр ешигдән ки, илк комедиант мәргәзә хәбәр вериб ки, јерли һәкмиләр јаралы әскәрләрә јардым көстәрмәкдән имтина едирләр.../Әливер һәмидов/.

01.37. Салјан казармасы әразисиндә һәрбчиләрини бир нечә јердә әвәлчәдән дүшүнүлмүш шәкилдә гојдуглары автоматчылар дөстәси нөвбә илә атош ачырды. Она көрә белә едиләрди ки, кәнардан һадисәләри

икләяләрдә о рә'ј ојансын ки, кимә /jə'ни биз/ һәрбицләрә атәш ачыр. онларә чават атәши ачырлар. Бу "тамаша" ики саватдан чох чәкди /В.Луцифада/.

01.38. Һәмши тәмкили, сәбри, сәкит тәбиәти илә сечилән, доғма Гарабағы Азәрбајҗандан гопармаг истајон нанкор ермәшиләрә мүнәсибәтдә илә ичәри дунјасындан иифрәт вулканы пүскүрән Илгар Әли оғлу Гарабә /1959/ жараланмыш јодашыны кәнарә чәкмәк истајиб. Агрыдан гырылан јодашы дәрјиб ки, јат ашағы, вуярлар сәни. Илгар чават вериб ки, горхма, Илгары күллә көтүрмәз. Досту инди сағдыр, өзү илә.../Рафир Сәиәләр/.

Анасынын јекәнә өвләды олан Илгарын чох көзәл хәлијәти варды. Истигали, сујуширин, зарәфәтчыл, тәмиз үрәкли бир оланды. Бир дө көрүрдүн ки, гыз кими утаныр. Бөјүк-кичик јери билирди. ...Сәлигали иди, тәмизлији севирди. Муסיги дилләмәји, китаб охумағы да хошлајырды. Халг Чәһәсинин үзү иди. Субәјди. Һајыф ки, мәнәббәти үрәјиндә сојут мәзарә кетди /Пәри ханым/.

01.39. Евимиз Р.Бәһбудов күчәсиндәләр. Атәш сәниә мән дө бүтүн гоишуларын кими, һәјәтә чыхдым. Тәзәчә доғуламуш нәвәм дө гуҗағында иди. Сәһбәтләрдән баша дүшдүм ки, әскәрләр күчәмиздәки евләрини пәнәрәләрини күлләјә тугулар. Бирдән һәрбицләр һәјәтимизә долушуб атәш ачмаға башладылар. Бүтүн гоишуларым—гадылар, гочалар вә ушаглар жараланыб јерә јыхылдылар. Мүһарибә әлили вә әмәк гәһрәманы олан әрим вурулду. Сүдәмәр нәвәм јүнкүл күллә јарасы алды. Әүзүм илә сол будудман жараландым. Мәни узун мүддәт хәстәханәјә апармаг мүмкүн олмады /Наиләри Һүсәјнова/.

01.40. Шәһәрин бөјүк бир һәсәсиндә ишыглар бирдән-бирә сөндүрүлүр. 1-чи, 4-чү, 5-чи, 9-чу микрорәјонлар вә оныларын гаршы тәрәфләри, бүтүнүкдә Тбилиси проспекти, "Азәрбајҗанфилм" әрәсинә зүлмәтә гәрг олур. Һәрчиһарин гәтл һәриелији вар күчү илә ишә дүшүр. Артыг танкларын сыврасы бөјү габагдә әскәрләр дүзүлмүшләр. Зүлмәт ичәриндә оныларын ағ галханлары ишылдајыр. Буылар хүсуси тәјҗинатлы бөлмәләрини пәсәсчыларыдыр.

Совет ганчәниләр топлашыларын үзәринә јеријирләр. Әскәрләрини һансы күчлү наркотик маддәнинсә тәс-ири алтында олдулары ачыг-ашкар дүјүлүр. Бирдән...онылар сүр'әтлә кери чәкилри, инсанлары рәһмсизчәсинә бичиб-төкән сүрәкли атәш ачырлар. Чамаат дәһшәт ичәриндә чашбаш гялыр. Чығарты, фәрјад бир-биринә гарышыр. Гочалар, гадылар, ушаглар сојут торпаға јыхылырлар. Танкларын, пројекторларын шүәләри алтында, асфәлт үзәриндә инсан ганындан шырымлар ачылыр. Јаралы гадылар чығарараг көмәјә чағырырлар. Ушаглар бусәбүтүн гәна батырлар.

Торпаг ишиләјир. Өләниләрин ачыг галмыш көзләри ишарыр. Бу көзләрдә һәјрәт вә дәһшәт вардыр. Белә мүдһиш мүнәбәтин фәргинә әлә вармајан сәрхош бир совет забити кәнарда дајанан "Жигули"нин үстүнә тулааныр вә әһши гызғылыгга әтрафдакылары автомат илә јенидән гырыб-төкүр /Ваһид Натәван/.

01.41. Горумнаг үчүн әлиндә ади дахта парчасы да олмајан јенијәтмәләрин, чаванларын совет ордусу тәрәфиндән вәһшичәсинә күлләбаран едилмәсини тарихи рәзаләт һесаб едән Әлијусеф Билал оғлу Гочаманов /1933/ азәрбајҗанлы ағсагаллара хәс нараһатлыгга көмәјә јетишмәк истрәкән чәлладчәсинә вурулду. Бирчә күллә ишә, өзү дө дүз үрәјиндән. Һәјәты чох агыр кечиб. Он беш јашындан кәмицә ишләјиб. Ади мятрос. Өзү зилләт чәкдијиндән балаларынын үстүндә јарпаг кими әсиб. Илк нәвәси Фәрһад һәмәддан чох истајирди. Онуң ад күнү үчүн нәләр алыб гојмашыды?! Нәвәнин ад күнү бабаның једисинә дүшүдү. Бу да һәјәтын бир нахшыды. Белә олмајымыш! Олду да! На јахшы ки, елдә оғлу Һүсәјнин, нәвәси Фәрһадын, гызы Шәһләванн нәфәси вар.../Рафир Сәиәләр/.

01.42. Аеропорта кедән макистралын Әмирчана дөнән ајрычында—Һалә Комсомолск даярсинә чатмамыш, јолун ортасында үч "Жигули"дән ибарәт "баррикада" гурулмушду. Гошун ора кәлмәмин Халг Чәһәсинин нүмәјәндәләрин адамлары кәнарә чәкмәјә чалышырдылар. Бу ишдә "Инам" даяг дәстәсинин үзү Наил бәј хүсуси фәаллыг көстәриди. Амма һеч кәс чәкилмәди.

Танклар кәлиб "баррикада"нын гарышында дајанды. Бир полковник танкдан чыкараг, чамаата ачыг-ашкар һәдә илә: "Биз шәһәрә кирмәлијик, јолдан чәкилим!"—деди. Һеч кәс јериндән тәрпәнмәди. Полковник "Чәкилмәсиниз, атәш ачачағы!"—дејә бағырды. Бу вахт Наил танкын гарышына чыхды: "Уберайтесь, выи отсюда!" Полковник: "Стрелять буду!" Наил синасин ачды: "Стреляйте!" Буну көрән әскәрләр көлләнилмәдән кери чәврилиб, өз һәрби машыныларыны атәшә тугдулар ки, "јерли екстремистләр"ин "әмәлләри"ни "дәлил-сүбуғла" көзә сохә биләниләр, ејин чәддиликә автоматларыны бирбаша әһалијә тәрәф јөнәлтдиләр. Адамларын ичинә чахнашма дүшүдү. Танклар угулдајыб ирәли кечди. Адамлар тәкәрләр вә тыртырлар алтында галдылар. Јол кәнарындакы "Жигули"ләр, автобуслар да күлләбаран едилди. Соңра танклар онылар да әсиб, шәһәрин ичәрилеринә доғру ирәлиләди /Е'тибар Кәрим/.

01.46. Сәлјан казармалары дәрвәзасынын өнүндә 7—8 нәфәр әл-әлә вериб танкын габағында дүрмушду. Күлләләр оныларын сывындан-солудан вәјымдәсә да, гәјрәтли оғулар бир адым да кери чәкилмәдиләр. Танк кол-коосу әзирмиш кими, ирадәсини гыра билмәдији оғулары

тыртылларынын алтына алды. Өтүб көчөрдөн сонра ики нөфөрүн чэсэди асфалтын үстүндө галды. Сиз бир фикир верин! Тонларын агырлыгы алтынды халак оланлар сон анда бир-биринин элини бурхахмамшыдылар! Ахыр нөфэслэриндэ—артыг неч бир гувьонин көмөк едэ билмэдэди мэгэмдэ бир-биринэ даяг олан эллэрин бармаглары даһа мөһкөм сыкхылмышды. Белэ огуллари олан Вэтэн үчүн неч бир дүшмэн торхусу жохур /“Көнчлик” журналындан/.

01.50. Салдан, аеропорт вэ Бисләэри жолундан һаважа буряхылан прожекторлар шәһэрин башы үстүндө чарнахылды. Елэ бу ан һэр тэрфэдэн автоматлар сэлэндэ. Бешмэртэбали биниларын үстүндэ эввэдэн јерлөшдиримизи снајперлэр атэш ачмаға башладылар. Адамларын сыкх берин көзјашлардычы газ буряхдылар. Биринчи таксомот паркы вэ Ингилаб күчэси тэрфэди үстүмэз танклар јериди. Адамлар атэшнин алтынды дөрд тэрфэзә сепалондилэр. Јаралылар “Көмөк едип, көмөк едип!”—дејиб тыгыгырыдылар. Биз чөлд көмөжэ гачды. Јаралылары јахынлыгыдыкы һәјэтлэрдө, коллутларда кизләтдик. Дөрдүнчү дөфә көмөжэ гәјядында эскарлэр бизи дөврөзјө аддылар. Автоматын тундағы илэ көтөкәлэјиб үзү дивара сөјкөдилэр. Чибларимизи ахтарыб сонра өклэринэ тэрэф чевирдилэр. Автоматын тундағы илэ һарамыз калди вурдулар. Алдыным агыр зорбэдэн додәным вэ гашым парчаланды. Дөјүб һалдан селандан сонра дөрдүмүзү дө сүрүжө казарманын ирээминенэ атдылар. Бурада бизи өлдүрүб изимизи итирмөк истэдилэр. Нәдәнэ, фикирлэриндэн дөндүлэр вэ бизи ордан чыхарыб штабын һәјэтинэ көтирдилэр. Үзү үстө јерэ јыкхыб тәпиклэмәжэ башладылар. Бурада мәнни сағ элинин бешинчи бармағыны вэ габыргаларымы тәпиклэјиб сындырдылар. Бир эздан дивизија командирин калди вэ бизи Худижев фамилијалы азәрбајчанлы забитэ тәһвил верди. О, бизи казармадыкы санчэста аларды. Бурадыкы рус һәкимләри вэ гадшылары бизэ көмөклик көстөрмөдилэр. “Буылар фашистдир, өлдүрмөк ләзимдыр!”—дејиб гәзбләнирдилэр. Нәкимлэр бизи јаралы гојуб кетдилэр. Худижев кизилнөк јанымыза калди вэ арха галында бәјяра чыхарыб азәрбајчанлы бир гочанын евиндэ кизләтди. ...Мән майјын 15-э гәдэр хәстәханада мүаличә олуңдум. Нәзырда икинчи дәрәчәли әлиләм /Гәдир Зияд огулу/.

01.55. Кетдиримөз автобусда тәхминән он беш сәрниншин вар иди. Нәрбчилэр неч бир хәбәрдирыг етмэдән бизи атэш туддулар. Үч сәрниншин дәрһал өлдүрүлдү. Галан сәрниншинлэрин һамысы јараланды. Мән өмрүм боју белэ вәһшилик көрмәминим. Хәјалыма да кәлмәди ки, динч әһалини беләчә уңдәнтутма гырмаг олар. Бизин итәләјэрәк автобусдан јерэ сәлдылар вэ дөјмәжэ башладылар. Шәхсэн мәнни башыма дубинка илэ о ки вар вурдулар. Буздан сонра үч-дөрд эскәр бизи узун мүдәт тәпикләди. Мән һушуму итирдим вэ јалныз хәстәханада өзүмә кәлдим /Иһгар Јусифов/.

02.00. Елдар Зейнал оғлу Мәмәдөв тәчәүзкарларын гаршыныны алмаг үчүн һәмвәтәнлэринэ гошулуб вэ бир даһа евэ гәјятмајыб. Анләдэ беш уңаддан бири иди. Атадан јетим галса да, анысы балаларын неч бирини јетим киши бојумәжэ гојмамшыды. “Гоңшулудга неч кәс дөдэ билмәди ки. Багычанымын ушыялары дөләдүздү, мүфтәхорду”. Елдар шифер заводунда фәһлэ ишләјирди. Ијирмин дөрд јашы варды, чаван өмрүнү Вәтәнэ бағышлалыб кетди! /“Шәһидләр” китабындан/.

02.04. Хулуфлу күчәсиндэ јашајырам. Атэш сәси ешидиб, нэ баш вердимини билмөк үчүн бәјяра гачдым. Јахынлыгыдыкы көрүңүң үстүндэ арамыз атэш ачын танклары көрдүм. Күлләлэр аз гала лан үз-көзүмү јалыјыб кечирди. Мән дәһшәт ичәринсидэ кәнарә сывридым. Күлләлэр јенә мәнни тәһтиб етди вэ мән синмәдән јараландым. ...Күллә гашымызда беш гәтиклик бојда дөлик ачымшыды /Тарни Халилов/.

02.07. Сүләјман өз машынында 26-лар бағынын (Ахундов адын мәркизи китабхананын габағындыкы бағ—ред.) габағындан кечәркән һәрбчилэрин динч әһалини атэш туддугуну көрүб, јаралыларә көмөк көстөрмөк истәјир. Ләкин машына тушланмыш күлләлэр онә бу имканы вермир. “Ирәли кетмәк мүмкүн дејилди. Эскәрләр күчәдән кечән пијадалары, машыныла өтәлири атэш туддулар. Күллә мәнни дө јән кәмәди”. ...Сүләјман беш аја јахын хәстәханада мүаличә олуңмуш, сағ элинин баш бармағы кәсиниши, сол ајығанда ики дөфә чәрраһиә әмәлијаты аларыдыгдан сонра 4 ел көдәлә әмәлә кәлмини, јараландығынын отуз бешинчи күнү чәрраһин јолда сағ ајағынын дик галағы алтынды гәлпә чыхармышдыр. Икинчи групп әлидир. “Бөдәннидә јүздән артыг гәлпә вар”. Он дөрд нөфөрүн сығындығы, таваны алач, рутубатл, чоңдан гәзә вәзијәтиндэ олан јарарсыз елдә јашајыр. Мәнни үчүн мүхтәлиф тәшкилатлары мүрачәт етсә дә, чаваб верибләр ки, назирләр кабинетинин “јаралыларә мәнзил вермөк һатғында” гәрари жохур /Иһрадин Әкбәроғлу/.

02.10. Вторчермет эрәзинсидә јағы дүшмәнләрдән алдығы агыр јаралардан Бәһруз Тоғри оғлу Аткишијев /1961/ сағалыб бир даһа ајяға галха билмәди, өзү бојда чәсарәт јадикар гојду Азәрбајжан торпағыны буздан сонра гојурәчәк огуллара... эскарликдән сонра сүрүчүлүк әсигәси алмышды, такси сүканы архасында әјләнимәк истәјирди. Субајды—селәнәчәкди. Неч бири, неч бири гиәмәт олмәди... “Нечә бурхахмајидым?! О бојда бигејрәтлик олар?! Күчәдә тыгыгырылар, көмөк елэ, өлдүрүләр, киши дә кириб јорған алтда кизләсени!” /Тоғри Аткишијев/.

02.13. Танк дөстәлэри ирәли јериди. Адамлар керн чәкилмәдә вэ гачшымаға башладылар. Танклар јаралыларын үстүндән кечир, дәһшәтл һәј-күј ичәринсидә бәсбәса дүшүб јыкхылалары элиб-эшидир, сүр-әттини артырарыг гачаңлары һаглајыр... Әвиләлэрини, чан верәнлэрини түкүрпәдичи һиләси-инишгиси көјләрә јүкәдилр. Танкын тыртылына илшиниш инсан бөдәннини бир парчасыны көрән кәч гәз сәчларыны

жолуб аһ-фәған гопары. Сүрәсли автомат атәши онун ачы фәрдәдыны жарымчыг кәсир.

Бир нечә зирәһли бәдһејбәт архасыны XI Ғызыл орду абидәсинә чевириб үзү чамаата тәрәф дурур. Евлорин күлләбараны давам едир. Дамымыз жанмаға башлајыр. Гоншумуза тез-тәләсик "01"-ә зәнк чалыр, чыаб верирләр ки, жанғыһсөндүрәиләрини шәһәрә чыхмасы гадаған олунуб, олу-алову өзүһүз сөндүрүн.

Сүрәкли атәшләрин күчләндјји вахт биринчи вә бешинчи, биринчи вә дөрдүнчү микрорајонларарасы жолларда тә'чили жардым машыналары көрүнүр. Ошлар бүтүн әрәзини долашыр вә һәр јердә дә һәрбчиләр тәрәфиндән күлләјә тутулур. Күлләјә тутулуш машыналардан икни мејит чыхарырлар. Биринчи мәртәбәләрдә јашајан адамлар өлүәрини вә јараланылары өз мәнизилләринә дашыјыр, илк жардым көстәрирләр /*Ваһит Натәван*/.

02.16. Рамана кәнди јакшылыгында Ислам Отгај оғлу Рәһманов /1968/ бир азербайҗанлынын чанавар хисләтли совет әскәрләри тәрәфиндән дубинка илә өлүмчүд вәзијәтә салындығыны көрүб көмәјә тәләсәндә аяғларына вә сағ әлиһә беш күллә дәјиб, ајағынын шаһ дамары дағалыб. "Ислам чыпчылыз, гапшара бир оғлан иди. Анчаг һеч нәдән горхан дејишди. Нә ишин ағырлығындан, нә танкын зәһминдән, нә дә дунјанын дәрдиндән, кәдәриндән. Дунјанын ән бөјүк дағы үстүнә учулсајды белә горхмазды" /*Рафиг Сәмәндәр*/.

02.20. Ишләдилмәси һуманизм намиһә бејнаһхалг сәвијјәдә гадаған олунмуш нәбурахан күлләләр Тофиг Аллаһвердијевини вүчүдүнү бир өмүрлүк арылара дүчар едиб: "Сағ голумун архасындан дәјән күллә, онурға сүтүнүмдә үч фәғәрәми сындырыб, бојун наһијәмәин сағ тәрәфиндән чыхыб. Бир күлләнин јарысы күрәјим боју чөвлан едиб вә өз ишини көрүб". Онун ғырх икни јашы вар, үч ушаг атасыдыр, артыг икннчи групп әлидр. Инди көмәк үчүн ачдығы бүтүн галылар архасында лагејд, бикәнә һәмчәмәијјәтләри илә растлаһан бу вәтән өяләди 1975-чи илдә дә өлүмлә үзәшмишди: "Кечә саат үчдә ишдән сәә кедәркән, дәһшәтли гадын фәрдәди ешидиб. Һәдикә јеринә чатадиди јанғын баш вердијини көрүб. Гоншулардан тутмуш миһис ишчиләринә гәдәр, һәтта јанан евин саһибди, голумлары, һеч кәс чәсарәт едиб, сәдә галан үч ушағын һарајына чан атмајыб. Ушағларын атасындан, анасындан күчлү олуб Тофигини инсанлыг дүгүсү. Өз чанындан әзиз тутуб онылары. Ушағларын үчүнү дә хиләс едиб, өзү исә хәстәханаја дүшүб" /*Мәләһәт*/.

02.24. Өмүр китабынын вәроғләри, башына дәјән күлләдән пәрән-пәрән дүшән Ибәндијар Адил оғлу Зүләлов /1963/ һәјатынын ахыр сәәтләриндә икни јашлы Фәтимә ғызыны ојнадыб хејли. "Иләә тәзәчә

ачәкәләнәи, ачылан" кәич арнады Тәлән ханым севинч ичәрисиндә бахыб аты-бәлаја. Соңра... бүтүн "кечәни Сәлјән хазармасынын јанында олуб. Нә гәдәр еләјибләр кәлмәјиб сәә, галыб орда. ...Мејитханада ајагтабысындан таныјыб көтүрүбләр. Фәһлә балајды Ибәндијар. Зүләлә бөјүјүб, зүләлә дә өлүб" /*Сәријјә аһа*/.

02.28. "Азон" заводунун јакшылыгында идим. Әввәл бизи дәјәнәклә, автоматларын гуидағлары илә вурурдулар. Соңра танклар вә машыналар ирәли кечиб атәш ачмаға башлады. Арамызда гадынлар, ушағлар да варды. Буд сүмүјүмә дәјән күллә јарасындан јыкшылыб, һушуму итирдим. Ағдым башыма кәләндән соңра ордада галдығым јарым сәәтдә отуздан чох адамын мәним киһи јерә јыкхалдығыны көрдүм — чохусу да өлүмчүд. Лап бәјрүмдә түнд рәнкли палто кәјиһни отуз-отуз беш јашлы бир гадын гучағындакы дөрд-беш јашлы ушағы башы үзәринә галдырараг, имдәд диләјирди ки, балкә күллә атмајалар. Анчаг күлләләр аман вермәди. Ушаға нә олдуғуну дејә билмәрәм, гадыннын башы бәдәниндән ајрылмышды. Бу дәһшәтдән јенә байрыдым. О да јарымдадыр ки, һәрбчиләр јаралылары чөрәк машыналарына охшајан нөмрәсиз машыналара долдуруб арадан чыхарырдылар /*Ваһит Намәзон*/.

02.32. Чәлләдлыг тә'лим иһмиш совет әскәрләринини атыдығы күллә Илгар һүмбәт оғлу Әһмәдовун /1965/ дүз көзүндән дәјиб. О, гәдим Борчалы маһалында доғулмушду. Азербайҗан Политехник Институтунун автомобил нәглијјаты факултәсинә даһил олмушду. "Гәбул олунуб икни ил әскәр кетди. 1986-чы илдә әскәрликдән кәлиб атыдыды Бақы һәјатына. Бир-иһи ил раһат охуду. Соңра митингләр, һүмәјиншләр. Һәр јердә биринчи иди. Арада һамы кери чәкиләндә о чәкилмәздә" /*Рафиг Сәмәндәр*/.

02.36. Мәнә дөрд күллә дәјмишди. Бирни ғычымы дешиб чыхмышды. Хәстәханада сағ ајағымдан—диздән ашағыдан үч күллә чыхартдылар. Патронлары өзүм дә көрдүм. Ордудан тәзә тәрхис олунмушам, сурәтдан аз-чох баш чыхардырам. Анчаг һеч јердә белә патронлар көрмәмишдим /*Сәмир Пирејив*/.

02.40. Рамис Харисович Алмов /1958/ һәјат јолдашы Нуранијә илә бирликдә аилә хошбәхәтлијиндә газаңдығы севимли ғызынын ширин јухусу кешиндә дјанымшыды. Бу вахт лап сјаналарынын алтындан "Көмәк еләјин, өлдүрүрләр!"—фәрдәдыны ешитди. Габағыны иһдәдә кәсмәк истајән арвадына "Кәб мән киһи дејиләм? Пәнчәрәмин алтында көмәјә чағарырлар, мән биринч отурум сәдә?" — дәјәрәк өзүнү бајыра атыды. Москвадан кәндәрилән гаһичәһорини Бақыда рәһмәтсизәсинә саға-солә сәпәләдиһиләр күлләләр онун керија—доғма очаға дәнән јол уну һәмиһәлик кәсәди /*"Шәһидләр" китабындан*/.

02.42. Бир кечини ичарисиндә илгәртимизни ахырына чыкмаг хәялиңдә олан "спешназ" дөстәләри "проекторларла ағачларың арасыны ишгә-ландырыб гаралтылара атәш ачырдылар. Јерә узанмалы олдым. Көрдүм ки, танк кәлир, габагыңча да гара рәңкли "ГАЗ—24" маркалы "Волга". Ағачлыгың јанына чатаңда "Волга" дајанды. Ичарисиндән сачлы-сагталлы бир адам дүшдү. Әлиндәки кичик, гүндәгәзә автоматны азыны чевирди ағачлыға тәрәф. Атәш ачылан кими бир нәфәр јерә јыкылды. Сән демә, о бәдбәхти көрүб саклајыблармыш машыны. Соңра сәкигәчә отурду "Волга"ја, сүрүб кетди. Галхмаг истајәндә ичидә ики әскәр отурмуш бир "самосвал" машыны бәјаг сагталлы адамны атәш ачдығы јерә дөңдүјүнү көрдүм. Тәзә мејити көтүрүб /бәлкә дә һәлә јаралы иди/ машына голәјләдылар. Куаондан инитти енидилди. Соңра сәкишиң јанына јыкылмыш бәштә бир јаралыны да бири ајағымдан, бири чүјиндән тутуб кузова тулладылар. Аралыдан, кузова галагланмыш адамлар ајдын көрүңүрдү /*Валид Шофрјев*./

02.44. Дәркинески күчәсинә чағырыша кетдим. Орада бизи һәјәчанланмыш чаванлар гаршыладылар: "Танк кәлиб бизи күлләзә тутду, он нәфәрдан чох адам јаралыды, нечә адам өлдү". Оңлар ган көлмәчесини көстәрдиләр. Мән ағачын алтында узанмыш бир јаралыја јахынлашдым. Сол гычында күллә јарасындан сыныг варды. Чохду ган итирмишиди, "шок" вәзијәтиндә иди. Ону машына гојуб хәтәханја апарандә Нәван күчәсиндә әскәрләр гәбгәбмәккә кәсдиләр. Атылан күлләләрдән јеримиздә дөңдү. Мән уцадан гыштырдым ки, һәкимик, јаралы апарырыг. Бир сабит әмр еләди ки, дөрһал бурадан узаглашың /*Ибраһим Пүсејнов*./

Бу, вәһишликдир. Буңун бәштә ады јохдур. 1956-чы илдә Мачарыстан һадисәләриндә иштирак етмишәм. Будапештдәки күчә вурушмаларыны өз көзләримдә көрмүшәм. Јаралыларә илк көмәји елә күчәдә едирдик. Һәкимләрә дәјән ким иди? Бу, бейнәхалг гаңулары аңдир /*Чанакпир Пүсејнов*./

02.48. "Баба, казарманың јанына дәјиб, кәлирәм", — дегән **Ибраһим Бейбүд оғлу Мәммәдов** /1961/ бир дә гајдыб јашадылары һәјәтин гашысындаң ичәри кирә билмәди. Гафанда доғулуб. Уңјалығында атасы вәфат едиб. Орта мәктәби биттирдикән соңра сәәдләрини университетниң тарих факултәсинә вериб, дахил олмајыб. ...Аңдә һәјәты дүз кәтирмәјиб. Ушағы олмајыб. Арвады да бәштә бирисинә әрә кеңиб. ...Сән иш јери Азәнефт иди. Ән бөјүк вәзифәси исә нефт операторунуң шәјирди. Шәјирликдән чыкмаға имкан тапмады. Шәјирд иди, Шәһид олды /*Рафиг Самәндәр*./

02.52. Биләчәриңдән Салјан казармаларына гәдәр танклар сых-сых дүзүлүб. Гаты дүзмәтдә јалың танкларын арха һиссәсиндә јаның гырмығы ишыглар көрүңүр. XI Гызыл орду мејданында исә күллә еселәри бирчә ан да кәлимир /*Валид Нигәли*./

02.56. Вәтән угруңди гурбан кәдәңләр сарасында **Мейман Ибраһим** оғлу

Һәсенов /1964/ ады да милли јаднашымаза сиплимаз-позулмаз алын јазмыс кими һәкк олуду. "Әкиз Мейманым, тәкәә баламың ијирми јашымдан мин әзибә гәтләшпәрәг тәкәә бөјүтүмшәм. Күңдүләр ишләјиб, ахшамлар орта мәктәбдә, соңра исә институтдә охујурду. Балам тәк галмасын дегә, ону әввәлчә кечә-күңдүз сәхләмәли ушаг бағчысына, соңра исә 8 нөмрәли мусити тәмајузалу интернет мәктәбдә вердим. Мән һәр күң кеңиб онуңла көрүшүр, шаңба күңләри кәтириб, базар ертәсн мәктәбдә апарырым. Мәктәбдә тар чалмаг өјрәнимшиди. "Азад бир гүшүдүм" маһнысына тез-тез чалырды. Бу маһныны исмиз дә хошлайардыг. Оңунчу сифри битириб орду сараларына кетди. Мурманск вилајәтинә дүңдү. Орда әскәрлик мүдәтитиндән алава ики ил дә галды. Һәрби мәктәбдә кирмәк истајирди. Тәк галыб, онун ајрылыгына дегә билмәдијим үчүн баламы вәтәнә гәјтәрдим. 1987-чы илиң майиңдә гәјтәдә вә о вахтдан Тикитини Материаллары Сәијәси Назирлијиниң Мә'лумат-Һисәблама Мәркәзиндә рабитәчи ишләјирди. Техникаја чох һәвәси варды. Радио-телевизор устасы иди. Дөст-таңышың магнитофонларыны, бәштә чифаларыны пүлсәз тә'мир едирди. Дејирдим: "А Мейман, нечә устасын. һеч кимдән пүл алмырсан?" Чавабы гыса олуру: "Урајим ичәзә вермир". Баламы һәр бир баладан әсә-әә горујурдүм... Белими гырдылар, чырағымы сөңдүрдүләр. Өмүрүмүң ахырыны дајандырдылар /*Сәмијә ханым*./

02.58. Һәким, тибби хидмәт үзрә елтијатда олан полковник **Тоғиг Оручов** евиндә дөш гәфәсиндән күллә јарвыс алмышын /*"20 Јанвар" гәзитисидә*./

03.00. XI Гызыл ордунуң хәләфләри чамалтын үзәринә көвјашардычы газ бурадылар. Һәмә јерә сәриди. Газ чәкилән кими динч әһалиниң үзәринә күлләни долу кими јағдырдылар. Әскәрләр евләрини дамыларындан атмаға бишләдылар. Әввәлчә голудым јараландым. Кетмәк истајәндә гычында шидәтлән ағыры дүдүм. Јерә јыкылдым. Он дөгәгәдән соңра әскәрләр атәши дајандырдылар вә мән бу анда галхыб гачмаг, өзүмү һадисә јериндән узаглашдырмаг истајим. Бу вәхш әлли метр аралыда дајанмыш әскәрләриң көрдүм: јашлы идишәр, вәһишә охшайдылар. Оңлар јаралыларә јахынлашыр, сүңкү илә өлдүрүр вә орадан һарә исә сүрүјүрдүләр /*Шаһлар Һәсенов*./

03.06. Сабунчу јолунуң үстүндә **Рөвшән Мәммәд оғлу Рүстәмов** /1961/ дөш гәфәсинә отуз ики күллә дәјиб. Субајлығың дашыны тез атмаг үчүн он доғтуз јашанда евләнимшиди. Үч ушаг — Күнеј, Ешүр, Лејла — атасыдыр. Фәләт бү үч өкәлдә үчүн сәккиз ил мүдәтитдә бирчә отаг да ала билмәјиб совет һөкүмәтиндән. Чүңки сәәдләриң ичарисиндә ән мүһүм кағыз — пүл олмајыб. "Ахырда һөвбәдә биринчи иди, дегә она гәбир еви вердиләр..." /*"Шәһидләр" китабындан*./

03.12. Салјан казармалары јанындакы "бешмәртәбә"ләриң үстүндән сәијерләрә вә "станковий пүлсмәјот"ларла атәш ачмаға бишләдылар. Һәттә гачналары да вурурдулар. Мән јанында јыкылған ушагларә көстәрмәк

театрларды. Чөпүрүндө көрүрдүм ки, артыг өлүбәр. Бир нечә адамә көмәк едиб тә'чили жардым хәстәханасына чатдыра билдик. Тә'чили жардым машыналары илә јенсидән ораја гәјгәтдәг. Бизә јахына бурахмадылар. Узатқан көрүрдүк. Орадакы машыналары таниса дагытмаға башлајанда жаралылары жыгылдырмамышдылар. Ондарын үстүндән кечирдиләр. Иәтти бизим һәкимләрдән бирин әскәрләрини габагында дия чөкдү, јалварды ки, һеч олмаһа жаралылары верин, биз ондара көмәк едә биләк. Буныу чавабында танк дуласынын тә'чили жардым машынынын үстүгә тушладылар. Автоматы да һәмнин һәкимини сипәсинә дирәдиләр вә әмр етдиләр ки, әскәр иңдә чыхыб кетмәсиниз сизә дә јердә узанышларын јанына көндөрәчәкиз /*В.Јусифҗаев*/.

03.18. Икә ушаг атасы Агаһәсан Јарыг оғлу Агаһүсејновун /1957/ гарына дәјән күлләләр она имкан вермәјиб ки, кедиб арандыны вә ушагларын хәстәханадан чыхарсын. "Беш гардаш идиляр. Бешиндә дә гүвәтлә иди. Ону вуран әскәр әкәр нәслијән үстүгә автоматла јох, алијалын, кәләјди. Агаһәсан онларын һамысынын чавабына верәди..." Күчалардә электрик мәфтили ғырылсајда, Агаһәсанн чағырардылар. Лифт ишләмәсәјди, Агаһәсанн чағырардылар. Биринин ишығы сәнесәјди, Агаһәсанн сәсләјәрди. Бу иди ишн-күчү. Сәһәр саат сәккөздән ахшам ишыгар јанына кими" /*Рафик Сәмәндәр*/.

03.22. Тибб елмләри һәмисәди Чинкә Рүстәмзәдә жаралыларә көмәјә кедәркән автомат сипәһлә атшә тугулаун, ајагларындын вә чанаг сүмүјүндән ағыр жараланмышдыр /"*20 Јанвар*" гәзетиндән/.

03.26. Икә зирәһли машындан биз күлләјә тутудлар. Машынымыз таманнә дешик-дешик олуб сырадан чыхды. Бүтүн шүпәләр ғырылыб төкүлдү. Нәрбиләр јахынлашдылар вә гапыны ачыб бизә сәг көрдүкдә һейрәтдән ғышгыра-ғышгыра тәһикләмәјә башладылар. "Где оружие?" — бағырагаг автоматларла дөјчәләјә-дөјчәләјә биз тиндә дајанмыш автобусә сөјкәдиләр /Автобусун јанында ган исләри көрүнүрдү/. Машынымыз әлкә-вәләк еләдиләр. Нечә нә тапмајыб јенә дә һирәләрини үстүмүзә төкдүләр. "Халг Чәһбәсинин үзү кимдир?". Чаваб сиптмәдикдә дәрә нәфәр архамызә кечди. галацлары керн чәкилд. "Сән дәрә сорушара, демәсиниз, дөрдүңүзү дә күлләләдирәм!" Јоддашларымә инебәтән АХЧ-дә даһа чох мәс'улијәт даһыдымыз көрә чаваб вердум ки, мәнә. Мәнн бир дә јохладылар. Чибимдән АХЧ-нин үзү олдугуму тәсјиләјән сәнд чыхандан сонра бизә сыраја дүзүб танымдыгымыз јерә кәтирдиләр /*Дашгыл Ағаларов*/.

03.30. Архадан дәјән күллә Тариеј Оруч оғлу Абдујевин /1949/ гарыны парчялајыб чыхыб. Јахынлыгдакы евдә ганы аха-аха бир саат галыб. Сонра ону апаран тә'чили жардым машына автоматлы-пулемјотлу вәһши нәрбиләр тәрјиндән күлләбаран едилдијиндән гәзәјә уграјыб. Хәстәханадә нефт лампысы ишыгында Тариејин илк дәрә саат, икә сутка кечмин илә беш саат операция еләјибләр. "Мә'нән чох сәләм бир оғул олуб. Хошбахт бир аиләсән вар. Нәјәт јоддашы Мәләһәт ханым тибб бачысыдыр. Аңчаг

Тариејин жараларына бағламаға, сәғәлтмаға күчү чатмады. Икә оғул бөјүјү евдә — Бәһруз, Фирүз, Оғуларыннын тәрбиәсинә илә аңчаг өзү мәшғул олурду. Шүбһәсиз, онлар бөјүјүб өмүрүнү вәтәнә вә балаларына бағышладан аталарына ләјиг өилдә олачағлар" /*Рафик Сәмәндәр*/.

03.36. Јоддә бир жаралы оғлан мәһә теләфон нөмрәсини деди ки, зонк еләјим онлара. Нөмрәнин әввалини деди, сонрасыны дәрә билмәди. ...Көрдүм оғланн ган апарыр. Јанымыдан өтән бир әскәрин бөјүрүндән сәлләшин атчәкяны көрүб, јалвардым она: "Я вас прошу, помогите". Мәнә тәрә-тәрә бахыб нә гапырса јахшыды?! "Өлмәз...а... — Елә-белә, әзәрбајҗанча деди. Ајагларын јанышды јерә" /*"Шәһидләр" китабындан*/.

03.42. СА пагонлу истилачылар "әзәрбајҗанлы екретмистләр"ә һәдиз гәзәбләриндән ајры-ајры милләтләрин нүмәјәндәләрини дә чашбаш сәләмыш вә күлләнн татар оғлу Ферат Шарафуллајевич Туктаммәшевин /1958/ дүз башына чхарага, ону ән али һүгүтдән — јашамаг һүгүтүндән мәһрум етмишләр. "Анам рәһмәтә кәлдәндән, атам биз атыб кетди. Ферат һәм атамыз, һәм анамыз иди. Она бхыб дәрдимизә тәсәлли таптардык. ...Гардашым 39 нөмрәли орта мәктәби битириб. Сонра енеркетика техникумуна дахил олуб. Техникумдан сонра әскәр кедиб. Әскәрликдән кәлиб БМЗ заводунда чилинкәр ишләјиб. Јаны отуау кечминди. Нә гәдәр дејирдән, еләнмирди" /*Земфира Туктамашева*/.

03.45. Семашк хәстәханасында о гәдәр жаралы вар иди ки, һәкимләр чатдырыб һамысына жардым көстәрә билмирдиләр. Нечә јаралы "шок"а дүшүд, нечәсә ганахмадан кечиди. Отағлар ган ичидә иди /"*20 Јанвар*" гәзетиндән/.

03.48. Хәбәр чатды ки, Биләчәри јохшундә вә XI Ғысыл орду мејданы әтрафында чохлу жаралы вар вә онларын хәстәханая кәтирмәсинә рус әскәрләри мәнечилик тәрәдирләр. Мән бу жаралыларын тәләјини нә илә нәкәтләнәчәјини јахшы тәсәввүр етдијимдән онлара тә'чили тибби жардым етмәк мәгәдәилә 5-6 тибб бачысындан вә хәстәләри кәтирән кәңләрдән ибарәт кичик бир бригадә тәшкил едиб һәмнин әркинә кәндәрдим. Он беш ијирми дәгитә кечмәминди ки, тибб бачысы Рә'на Кәримова рәнки авазымыш һаддә һәјәчәнлә, әләјә-әләјә өзүн шә'бәјә јетирдән вә онларын үстүгә танк сүрүлдүјүнү сөјләди. Дикәр тибб бачысы Сүдиб Мусәјева гөрхүдан јахшымыш, онун сәг ашыг дабан ојнағы бурхулуб ишминди. Нә ијирми алты иллик һәким тәрүбәмдә, нә дә мүнәрибәләрдән бәһе едән китабларла, кинофилмләрдә белә шәјә рәет кәлмәминдәм /*Н.Абдуллајев*/.

03.54. Нәмвәтәлиринин ганә баләндийини көрән Маһир Вағиф оғлу Мустафајев /1968/ бүтүн кечәни жаралы даһыјыб хәстәханаларә. О, досту Әлибала вә гошугу А.Кәримовла бирликдә нечә-нечә чавана, гочаны гуртарыб өлүмдән. Амма "өзүгә һеч ким көмәк еләјә билмәди. Атасына, аңасына, гардашына, Газаһын Чәфәртин кәндидикдә дәрә-бәби јурдун адалыын өзү көмәк олсун. Гөј бу торпағын һәр оғлу Маһир әддә, Маһир,

бојда олуну ва һамасы да чалышыны ки, һеч олмаса Маһирдән бир адтым узяга кедә билгисиләр" /*Рафиг Самандар*/.

04.00. Салјан казармалары јанындакы "коллары дибиндә бир мејит көрүбләр. Баш јериндән әл бојда дәри салланыб. Гол-гыч эзилиб, бағырсаглар төкүлүб" /*Шәһидләр китабындан*/.

04.05. Гоншугунуни "Күчәләрдә јаралылар вар, кал кедәк, көмәк еләјәк!" — чағырышына Александр Рамазан оғлу Кәримов /1970/ бирчә дәнгә белә ләкинмәдән шәһәрә чумур: "XI Гызыл орду мејданыны танымадыг. Елә бил мејдана бомба дүшмүшдү. Ағачлар ғырыг-ғырыг, електрик дираклари бөјрү үстә. Нәр јер ган ичиндә иди. Јаралылары машына јығыб Семашкоја кәтирдик. Нәкинмәр јаралылары дашыја-дашыја елә бир ағыздан дејирдиләр ки, даһа кетмәјини, горхулудур. Нечә кетмәјдик? Елә шеј олар? Маһирни габығыны һеч ким сахлаја билмәзди. Биринчи микројәна сары кәләндә архадан, бөјүрдән күләдә сәсләри ешитдик. ...Маһир деди: "Бәрк дур". Өзү машыны сая-сала сүрмәјә башлады. Бир дә ону ешитдим ки, Маһир деди: "Дәјсән вурдулар мәни". Машины үстүмүзә кәлән тә'чили јардымын јанына сүрүндә бөјүрдән мәни дә вурдулар". Саша Маһирдән он једди күн чох јылајыб. Бу он једди күндә јараларынын ағысындан өзүнә кәләндә һәр дәфә көзүнү габығында Маһирни көрмәк итәјиб... /*Шәһидләр китабындан*/.

04.12. Салјан казармаларындан чаматын үстүгә јенидән көјәшардычы газ бурахдылар. Күләк газы дағытдыгы үчүн һеч ким јериндән тәрпәнмәди. Јарым саатдан сонра мә'лум олду ки, танклар һәр тәрәфдән адамлары мүһасирәјә алыб. Чамат ејни заманда автомат вә пулемјотлардан атәшә түтүлдү. Онларча инсаннн көзү ғырышында нечә-нечә әлијалын—күнәһеһә окудулн мејити јердә галды. Чамат башлады бир-бирини ајатлајыб гачмаға /*"Ајдыныг" гәсетиндән*/.

04.17. Кремлин әмри илә Бақыда совет Варфоломеј кәсән төрәтмәк көстәрини алаң "гошунлар" республикамызын суверенлијини вә вәтәндәшларын конституција һугуларыны ғорумаг үчүн" мисли көрүтмәһини төчәвүзә башладыгы вяхт "Сабит Оручов" комәсиндән "SOS" веридди. Донгачиләр һүчүн етмишләр, күчәләр, мејдандлар мејитләрдә долудур, адамлары шил-күт еләјирләр. Хәһини еширик, Азәрбајҗан халгына көмәк әлининн узадын" /*Елман Кәдшли*/.

04.24. Тә'чили јардым хәстәханасына дөрд саат әрәндә ики јүзә јакын јаралы кәтириди. Онлардан отузу күләдә јарысындан өлдү. Бүтүн қәрәһијә отаглары јаралыларда долду. Сары отагларыны да қәрәһијә отагларыны чевирмәли олдуг. Јүзләрдә Бақы сәкинни, о чумләдән тибб институтуну тәләбләри хәстәханаја кәддиләр ки, јаралылар үчүн ган верешиләр. 398 адамдан ган көтүрүлдү /*"20 Јанвар" гәсетиндән*/.

04.29. Салјан казармалары вә Мусабәјов гәсәбән тәрәфдән атәш сәсләри һәлә дә аря вермир.

04.36. "Олимп" мағзасынын јанында, Нишаатчылар проспектиндә бүтүн кәсәни кәсәни атышмалар кедиб. О јер шәһәримиздә ән гајнар нөгтәләрдән ганн олуб. Орада нечә-нечә күнәһеһә окулардын баы ахыб. Күчәнин ортасында. "ЗИЛ" машынын ичиндә, таксидә, телефон апаратынын јанында, јералты кечиди кечәрәк, елә-белә сәкијән кедәрәк на гәдәр адам јараланыб вә өлдүрүлүб /*Рафиг Самандар*/.

04.41. Биз, јаралыларә демәк олар ки, көмәк едә билмирдик. Оиа көрә ки, күләләрдә әһәриди тәркиб олмагга јаныша, мәркәздәнгачма хуәсуејјәтләри дә вар иди. Мән әваләр һәрби һәким олмушам вә белә күләләрини хуәсуејјәтләринә аз-чох беләдәм. Белә күләләләр ајатдан дәјиб бәдәнин бүтүн органыларын әдәләјә билир, јакхуд да күрәкдән дәјиб ајатдан чыха билир. Биз нечә-нечә хәстә үзәриндә әмәлијјат апараркән бунун шәһиди олмушуг. Онларын чохунун дөш гәфәси, ғырын бошлугунун бүтүн үзәләри дешик дешик олмушуду вә чох һалда бир күләдә еләмишиди буылары /*Чанһаһр һүсејнов*/.

04.50. Нәрәкәт етдикләри јолда лүзүмсүз јерә маневр едән зирәһли танклар он ики мухтәлиф мәркәли шәхәи миник машыныны әшидриб, јарарсыз һәлә салымшылар /*"Новая жизнь" гәсетиндән*/.

Һәрби ғулутчулар һәмченин тәрғибон ики јүз еви вә мәңгилли, һәбелә вәтәндәшларын шәхәи мүәкијјәтиндә олан сәкәси сәкәси автоманыны мөһв етмиш вә зәдәләмишләр. Мәңгилләрдә олан әмәк, һәбелә автоманылар гүмбараватиларла вә башга нөв сәләһларла атәшә тутма нотиәсиндә, һәм дә дөјүн техникасы илә әзәмәк јолу илә мөһв едилмиш вә зәдәләмишидир /*"Халг гәсти" иди*/.

04.55. Бу сапта кимн Рауф Суатанмәҗид оғлу Исәјев /1962/ Салјан казармалары јанында сәғ-сәләмәт олуб. "...Ики јаралыны сүрүјә-сүрүјә евини архасына апарыб. Онлар чан дәјиб, ганнн эзилиб. Үзүндән өнүб, өләјини, — дејиб". Күчәдә мејитләрини арасы илә кечәрәк јенидән көмәјә тәләсәндә Кремлдән көндәригмиш гәтилләр "Рауфун үстүгә чыхыблар. Тәк бирчә күләдә дәјиб оиа. Өзү дә дүз алындын. Ики ғызы галыб: Мейрибан вә Күлияр. Бирн беш јанында, бирн үч јанында. Рауфкил ушагындан чох кәсәб доланыблар. Аталары роһмәтә кедидән сонра аналары онлар сон тикәсини једирдиб. Әкәријини гуртарыб Бақыја кәлиб, кондиционер заводунда пардәлајычы-чылалајычы ишләјиб. Бир нечә ил јатагханада јашајыб. Сөндә ханымла евләндән сонра Хурторда кирәјәдә галыб. Тәләјин кирәјә вердији өмрү Көјҗајда — шаир Әли Кәримин сәғ әли алтында ана торпаға говушуб /*Рафиг Самандар*/.

05.00. Бақынын совет ордуе тәрғифиндән там итисләсә вәһини јүрүшлә баша чатмышдыр. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын гејри-руе халглары көстәрдји "бөјүк атылыг ғығысы"идән руһнаһә-һәһәмләмишн орду бирләшәлери Сумгајыт—Хырдалан—Судутана—Биләҗәри, Лөкбәтан—Алатава истагамәтләриндә бүтүн јол боју вә XI Гызыл орду мејданында.

Тбилиси, К.Маркс, Иншаатчылар, Азарбајчан, Ленин (индики Азادлыг—ред.) проспектилеринде, “Спиртак” стадиону этрафинда, Суворов, Салам Адил, Ингилаб, Сәмәд Вурғун, Рәшид Бейбутов, һүсү һачығыз күчәләриндә ағласығмаз чинајәтләр төрәдәрәк јетмиш һәфәри гәтлә јетирмиш, ики јүз он једди һәфәри јараланмышлар; сийлаһы гүвәләр Оһсан—Зығ—Разиң (индики Бақыханов—ред.), Гала—Биңә—Сабуңчу, Туркан—Мәрдахан—Бузовна—Маштаға, Забрат—Сабуңчу истигамәтләриндә јерләшән јашајыш мәңгәләләриндә вә шәһәр дахилиндә — Москва, Хәтан проспектилериндә, республика стадиону эразисиндә ијirmi алты һәфәри өлдүрмүш, алтмыш үч һәфәри јараламышлар / “Милләт” гәзетиндән/.

05.06. Кечә Бақыја көңдәришән вә әваләдән күчлү психоложи һазырлај кечән еһтијат гүвәләринә тәлғин едилминди ки, ордуңун Бақыја јеридилмәсиндә мәгәд јерли әһалинин вәһинәсинә гырдығы руслары горуғмагдыр. Еһтијатдан чағырылаңлар арасында исе чинајәткарлар да варды. ...Елә тәләсмишдиләр ки, һатта дөјүшүләрин бир чоху лавыми әскәр мүшдриндә дејилдиләр. Сәндәлери јох иди. Буңун әвәсиндә исе зиреһли машыңларын јан нөмрәләрини кимләрсә чидә-чәндлә позмушлар / “Московские новости” вә “Собеседник” гәзәтләриндән/.

05.12. Мүјинә едилмиш 94 мейитин 82-дә одлу сийлаһ әдәләри мүјәјән едилминди. 9 һалда әдәләр күт әшија илә, 2 һалда дешичи-кәсичи әшија илә вурулмуш, бир адам боғулуб өлдүрүлмүшдүр. Бәдәнин сәтһиндә күләлә дәликләринин јеринә әсәсән мүјәјән едилмишдир ки, 82 одлу сийлаһ әдәсиндән 44-ү архадан атәш ачылмагла, 38-и бағидан атәш ачылмагла вурулмушдүр. Бәдәнин сәһәләринә көрә одлу сийлаһ әдәләри ашағыдакы јерләрдә олмушлар: башдан јараланма — 29 һал, бәдәндән јараланма — 39 һал, ајагдан јараланма — чәми 4 һал, 10 һалда бәдәнин мүхтәлиф сәһәләри ејин вәхтдә јараланмышлар. Күт әшијаларла әдәләзмәнин бүтүн 9 һалында адамларын һәрби техниканың тыртыллары алтында галдығы мүјәјән едилмишдир. Нәтичәдә скелет сүмүкләри чох јердән гырылмыш, әл-ајаг бәдәндән гонмуш, баш вә дахилли орғанлар әзлимшдир. Бир һалда исе һәрби техниканың тыртылларынын адамын үстүндән кечмәс нәтичәсиндә онун бүтүн бәдәни әзлимш вә јерә јайышмышдыр / “Халг гәзети”ндән/.

05.18. Иәр шәј јахны планлашдырылбымыш. Кечә һүчүмә киршән һисәләр тәдилкә шәһәрдән апарылмышдыр. Оларын јерини башта һисәләр тутмушдүр. Фитнәкарлар дүшүнүләрәк едилмишдир. Буңун мәгәсди ган төкмәк, сонра исе гурбанлар үчүн бүтүн мәс’улијәти АХЧ-нин үстүнә аймаг олмушдүр /Александр Јевстигнев/.

05.24. Совет сийлаһы гүвәләринә гаршы јерли әһали тәрәфиндән һеч бир “мүтавиғәт атәшн олмамышдыр. Әкәр ордуја чүз’и мүтавиғәт көстәрилсәјди, дөјүш гануңларына көрә, мүдәфиә олунанлар арасында иткиң бир нечә гат чох оларды” /Кениди Мелкон/.

05.30. ССРИ Али Совети Рәјасәт Ней’әтинин 19 јанвар тарихли фарманы илә Бақыда фәвғәл’адә вәзијәтин тәғбир олунмасы һатгында Азарбајчан пәјтахтынын сәкинләринә илк дәрә ма’лумат верилмишдир. Фәвғәл’адә вәзијәтин тәғбири әһалијә е’ляң олунан анадәк һәрби гулдуғчулар сәксән ики адамы өлдүрмүш, једди јүздән чох адамы /о чүмләдән ијirmi һәфәри өлдүмчүл/ јараламышлар. Һалак олғанларын јалныз гырч ики һәфәри пикетләрини биләвәситә иштиракчылары идиләр. Догтуз һәфәр јалныз јаралылар көмәк көстәрәкән, алты һәфәр исе јаралылары автомашыңларда тибб мүәссесәләринә апараркын өлдүрүлмүшдүр. Даһа он једди адам миник автомашыңларынын вә шәһәр сәриншин нәғлијәтинән атәшә тутулмасы нәтичәсиндә һалак олмушдүр. Једди вәтәндән јашадығы мәңзилдә, он догтуз адам исе өз евләринин биләвәситә јахымдығына өлдүрүлмүшдүр. Гошуларын јеридилдији вәхт беш һәфәрини нечә вә һансы шәрәтдә һалак олмасыны мүјәјән етмәк мүмкүн олмамашдыр /“Халг гәзети”ндән/.

05.37. Азарбајчан пәјтахтында төрәдилән һәрби тәчәвүзкарлыг актынын илк дәғигәләриндән башлајарак һәрбилик, динч әһалијә гаршы тәғбир олунмасы бејнаһалыг һүтугла гадаған едилмиш МЖВ-13 маркалы ағырлыг мәркәзи дөјүшдирлимиш күлләләрдән күтләни сурәтдә истифадә етмишләр. 5,45 мм калибрили белә күлләләрини метал өзәји күлләнин ағырлыг мәркәзинин јерини дөјүшдирлимиш нәтичәсиндә асаныгла өзәкдән чыхыр. Бәдәнә дахил оддугда күллә асаныгла “мајаллаг ашыр”, трајекторијасыны дөјүшир, тохума вә орғанлары, сөзүн әсл мә’нәсиндә, доғрајыр. Иәм дә өзәк вә өртүк мүхтәлиф истигамәтә һәрәкәт едир ки, бу да дөјүшәтди јаралара сәбәб олур, бәдәнин чох һисәсини әдәлдијир. Беләликлә, 5,45 мм күлләсән инсанын азыбларыны гат-гат артырыр, онун өлүмүнү лабүдләндирир /“Комсомольская правда” гәзетиндән/.

05.44. Бақыда бу кечә төрәдилән, бүтүн бәшәри гәјдә-ғануңлары гәләм чәкән ганлы чинајәтләр үчүн ССРИ Мүдәфиә назираи, орду кенералы Дмитри Јазов вәзифәсинә көрә шәхсән чәвәбәндир вә о, мүтләг чинајәт мәс’улијәтинә чәлб олунмалыдыр. Чүнки Јазовун “һәрәкәтләри Бејнаһалыг һәрби Трибунал инквизимәсинин 6-чы маддәсинә үзгүн кәлир. Онун командиы илә чинајәт төрәдилдијинә көрә о, мәһкәмәјә вәрилмәлидир. Буңдан башга, вәтәндәшларын һәјәтигя вә сәвгәлмәтигяна гәд едилдији үчүн Азарбајчан Чинајәт Мәчәлләсинин шәхсәјјәтә гаршы чинајәтләрә аид маддәләри илә дә о, иттиһам едилмәлидир. ...Горбачовун фарманына јеринә кәлир Јазов әмәлијјатә башчылыг едирди. Одуң ки, о, әмәлијјатә раһбәрлик етдији үчүн хүсусән мәс’улијәт дашыјыр. ...ССРИ ДТК-нын сәдри Крүчковун, Дахили Ишләр назираи Бақатинин, кенерал-полковник Вареников вә Демидовун, ССРИ ДИИ дахили гошуңларынын баш

команданы Шаталлинин һәмни чинәтәләрин төрәдиләмәснә јол вермәкдә нә кими шәхсн рол ојнамаларыни тәдјиг етмәк ләзимдър" /*Кешиди Мелков, Александр Левитијејев*/.

05.52. Әри Осман Тагајевдән никаран галан Тамара ханым гучағында көрпә, јанында да беш јашы оғлу елдән чыкыр. Силаһы әскәрләр Нишаатчылар проспектинда һаваја күлдә атыб онлары һәдәләјирләр. Тамара горху ичәрисиндә үзү ашағы гачаркән мөһкәм јыкылыр. О, ајага галхыб гоһумларыкилә јолланыр. Әскәрләр јолда һәрби машынылары онларын үстүнә сүрүрләр. Тамара гышгырыб икисин доғә јерә жыкылыр. Мәмәд јол боју ағлвјрмыш. Көрпә Зүлфијадән иеә сәс-сәмир кәлмјр. Гоһумларыкилә чатанда көрүрләр ки, көрпәнин башында әһик јери вар. Тә'вилә јардым чагырырлар. Ләкин кеч иди. Ушаг кечинишиди /*Никар Әлијева*/.

06.00. Күчәләрдә ган көјләрин көз јышына тарышыб сел кими ахырды. Әкәријеткә Ставропол, Краснодар вә Ростов ермәниләриндән тәшкил олунмуш гошун һисәләри динч шәһәрә дахил олуб әһалинин гәддирачына гырмашыды. Мән буну әрин ән бојүк чинәјәти һеәаб едирәм. Табелдиңдә олан бир халғы гәддирачына ғырмага фәрман вермиш дәвләт башчысыны тарих һеч заман бағышламајачаг /*Тамизла Шәфәг*/.

Тарих оһу да һеч вахт һеч кәсә бағышламајачаг ки, Бақыда фөвгәл'әдә вәзијәтчин е'дан олунмасы һаггында ССРИ Али Советиниң фәрманы Азәрбајҗан халғынын ермәни тәчәвүзү тарышында мәҗдубијәтини, өзү дә Мәскәвин үрәји иеәјән мәҗдубијәтини асәллашдырмаг, телләшдырмак мәҗәдди күдүр. Бу, бүгүниүкдә Иттифаг рәһбәрәлијини вә шәхсән Михаил Сергејевич Горбачовун Азәрбајҗан халғына тарихи хәјәнәтчин рәсмән гәндә имзаланмыш сәһәдидир. Һәмни сәһәд бир даһа сүбүт едир ки, совет империя системи јаранышындан гәна суеамыш, өз һакимијәтини фитнәт-фәсәд һесәбына әлдә сәхләмыш гејрин-һүгүти дәвләт, әһбр әләтидир. 1985-чи иһин апрелиндән сонра кетдикә даһа јүкәкләрә галдырылмасына өзүндә көстәрилән "перестройка" бәјрағы алтында бәлә, бу һиләкәр иһисә чәдүгүн антиһуманизет манијјәтини дәнә-дәнә тәсдиғә јетирмишидир. Мәнә јени-дәнгүрмә бәјрағы алтында Газахыстанда, Молдавида, Күрчүстанда сәјвәз-һесәбсә иһсанлар гәтлә јетирилди. Ермәнстанда вә Азәрбајҗанын Давлығы Гарабәг Мухтар Виләјәтиндә күнәһсәз әзәрбајҗанлыларын ермәниләр тәрәфиндән суефершиет вәһишәли илә һаһагдан ахыдылан гыны сәлә дөңдү... Биз, чәләд әли илә үмүми тарихимизин гәндә јазылмыш сәһифәләрини һеч вахт унутмамалы, кәләкәк нәсилләрә зәһмәтмизин һәгигәтләрини бојасыз-ријасыз чатдырмалығы.

Михаил Горбачов һүгүти дәвләт јаратмагдын һәмниһ ағыздәлуеу данышыр. Фәгәт о, Бақыда фөвгәл'әдә вәзијәт тәлбиг етмәк үчүн, рәсмийәт һәмниһ бәлә, Азәрбајҗан ССР Али Советинә мүрәчәт етмәји ләзим бәлмјр. Горбачов бүгүн дүняја мүстәгил мәркәз вә мүстәгил республикалар һаггында

вә'ә охујур. Ләкин мүстәгил Азәрбајҗанын мүстәгиллијинә бирчә дәфә дә һөрмәт етмир. Елә дүән Кремлин гурултајлар сәрајында фәлә сифинин, кәндиләрини вә мүһәндис-техник иһчиләрин һүмәјидәләри илә көрүшәркән, онлара Азәрбајҗандыкы вәзијәт һаггында, һеч шүбһәсиз, ермәни мәнбәләриндән алдығы үздәнирәг мә'луматлары верәркән Азәрбајҗан халғына, Азәрбајҗан республикасына там һөрмәтсизлијини бир даһа ифәдә етди. О, өлкә рәһбәрини мәс'үлијәтинә јарашмајан бир лағәдликә бәлдириди ки, күзә Азәрбајҗанда мүстәгил Азәрбајҗан, ССРИ-дән ајрымлаш Азәрбајҗан, иләм Азәрбајҗаны идејяларыны һәјәтә кечирмәк иеәјән гүввәләр вардыр. Бу, бүгүн өлкәнин тәлеји үчүн шәхсән чавабдәһ олан бир адамын бәһтаны вә ифтирасыдыр. Өзү дә ермәни мафијасынын бирбаша дигтәси илә дәнә-дәнә сәхталашдырмыш ифтирасыдыр. Азәрбајҗан халғы бу күн јалынч бир шеј тәләб едир: Ермәнстанын Азәрбајҗанга таршы хәјәнәткар тәчәвүзү дәјандырылсын, Дағлыг Гарабәгдә Азәрбајҗанын суеверлији бәрнә едилсин вә о әрәздә јува сәлан ермәни бәндәләри гөвулеун. Һазыркы шәрәгдә бундын халғы тәләб ола билмәк. Азәрбајҗан халғынын бу әдәләтлән тәләбни таршы сијасәт сајылыг көстәрмәк әһәһин, совет рәһбәрлијини ермәнсәјвә һиләкәриләкә конститусија архәсәндә киәләдилмиш гылынчы иеә сәләмәсә бүгүн бәшәри гәјдә-ғануилара, һуманизет идеәллара зиддир, сијасәт рәһбәрлијини хәјәнәтини, јүрүдүлән сијасәтин иеә алчалғығына гејдәс-шәрәтсиз тәсдиғәләјир. Иһди Азәрбајҗан халғынын тарихән өзүнү доғрунда биләкәк јекәнә јолу вардыр: танкларын, зирәһли машыныларын алтына атылмаг, сијасәтин автоматдан ачылан күдәләрин габәгына вермәк вә һаггы олдуғуну мәрә-мәрдәнә сүбүтә јетирмәк. Иһсанын ән ади һүгүтларына бәлә һөрмәт етмәји тоталитар дәвләтә галиб кәлмәјин башга јолу јохдур.

06.10. Ән мүәсир сәләһләрә сәләһлимиш орду Бақыја дахил олуб јалын әлә торпағына мүдәфиә етмәк иеәјән оғуларымызы гәна бәләјәндә Вәтәнмизин доғум екләриндә доғулан һәр он ушагдан сәккизи оғлан олуб. Тәбәғтин бу мә'чүәсинә мәзгәтл гәлмәгә мүмкүн дејил. Бу кәчә тобыт өз киәли мә'чүәсизлә өләнләримизин јерини дәлдүрмушдур. Чүнки һагт бизим төрәдәдир. Һагт һәрдырәсә, Аллаһ да ордәдыр /*Бәхтијар Ваһабидә*/.

06.20. Диварларын дибә илә сүрүнә-сүрүнә Сәлјәнскија тәрәф кетдим. Елә тәпәни галхандә топа-топа әскәрләр, забитләр көрдүм. Бу бир јәнә баһандә да сәкидә једди мејит көрдүм. Нәвәм Ибраһими о дәгнә таныдым. Күрәји үстә узанымышдым. Елә бил оһу көрән кими бидуш олдум. Нә гәдәр еләдим мејитләрин јанына бурахмадылар мәнни. Гәјдыб тәз евә хәбәрә кәлдим. Дуруб икисиз дә кетдим.

Женә диварларын дйби илэ... Женә сүрүнэ-сүрүнэ. Кэлдик көрдүк Ибнш елэ жериндэчэ узаныб, көзлэри дэ ачыг. Женә жахына гојмадылар бизи. Дедим ај, инасафсылар, нэнэсиди, гој кеңиб ушағын көзүгү багласы. Кимэ дейрсең?! Сәләри мејитини Семашкоңан вердилэр бизэ /*Иса киши*/.

06.30. Әзизбөвө һејкалһини јанындакы автобус дајаначағында јерләнән гзет көшкүнүн сатычысы Салиб Нәсиб оғлу Нәсәнөв /1949/ өз иш јеринэ кедиб чата билмәди. Нәрби палтар кејмиш совет вәһшиләри ону јары јолда гојдулар. Кадәбәј рајонунун Исалы кәндиндәндир. Дөрд гардаш, дөрд бачы олдулар. Аталары узун мүддәт биологика муәллими ишләјиб. Аналары евдар гаңдыңыр. Салиб әмиси ғызы Руһанкизә евләниб. Үч ушаглары вар: ики ғыз, бир оғлан — Руслан, Тәрәнә, Лалә... “Ғырх күн онун мүштәриләри кәтириб буралара күл дүзүрдү. Гзәети, журналы алан да јох иди...” /*“Шәһидләр” китабыдан*/.

06.40. Бир нечә саат әрзиндә Семашко адына хәстәханаја кәтирдиләмиз јаралылардан отуз беши артыг өлүмшүдү /*Вугар Јусифзәдә*/.

06.50. Салјан казармасына тәрәф кетдик. Јолда көрдүјүмүз мејитләрә јахынлашанда казармадан бизи күлләјә тутуб, бир нәфәр чаван оғланы өлдүрдүләр. Бир нәфәр исә ағыр јараланды. Тбилиси проспектинин Ингилаб күчәси илэ кәсишдјни јердә ганлы папаг нәзәримдән гачмады. О дөгигә таныдым — оғлум Јусифин папагы иди /*Аллаһверди Садыгов*/.

07.00. Азәрбајҗан радиосунун биринчи програмы илэ “Араз” програмы бирләшдирилмиш вә Бақы шәһәринин нәрби коменданты Дубинјак илк дөфә олараг республика әһалисинә Бақыда фөвгәл аде вәзијјәтин тәтбиғ олунмасы һаггында мә’лумат вермишдир /*Г.Хәлилов*/.

07.15. Республика Дахили Ишләр Назирлијинин ишчиләри — групп рәһбәри капитан Отгај Мирзәјев, милис лейтенантлары Ағанзәэр Араз оғлу Исраилөв /1960/ вә Валери Закирович Богданов /1958/ хидмәти вәзифәларини јеринэ јетирмәјә кедирдиләр. Тбилиси проспектиндән Химгородок адлианан јерә дөймәлијдиләр. ...Архадан күллә сәсләри ешидилди. Бир анын ичиндә машынын арха шүшәси чылык-чылык олду. Күлләнин бири Ағанзәэрини пејәзинә дәјиб о дөгигә һәјатына нөгтә гојду. Ағанзәэр ган ичиндә Валеринин гунағына дүшәндә, көзләри јумулаңда Валерини вәһимә басды: “Отгај, Ағанзәэри өлдүрдүләр”. Отгај ағырдан говрула-говрула архаја чөнүб бахандә Валери аста-аста дилләнди: “Мәни дө вурублар... синәмдән...” Отгај сүрүчүјә “Сур!” — дөјиб вә ағырдан һушуну итириб. Республика хәстәханасына чатһаңатда әскәрләр машыны саяхатдырыблар, сүрүчү А.Гурбанов гуңдагла вуруб јерә дүшүрүбләр, үст-башыны жохлајыб, “јағлы” сөјүшләрлә машына сары итәләјибләр. Ганы ахан, нәфәси кәсилән адамлары јахшы ки, јохламајыблар. Ахы онларын үстүндә силәһ олуб, талсајдылар бирини дө сағ буряхмаздылар. А.Гурбанов көрдүјү дәһшәтләрдән һәлә дө өзүнә кәлә билмир...

Ағанзәэр һәлә евли дөјилди. Нәр дөфә евләнмәк һаггында фикирләшәндә кәлиб көзүнүн габағында ев дурурду. Шамакыда анадан олуб. Сумгајыт шоссесиндә јатагханада јашајырды.

Валери Кәңгәдә анадан олуб. Орта мәктәби дө орда битириб. Бир ил фәһлә ишләјиб. Әскәрликдән сонра Ростов Дәмирјол Институтунун Бақы филиалына пијабни гәбул олунуб. 1987-чи илдә милис енетимнә кечиб. ...Арвады Маринна һамилә иди, сәккиз иллик һәсрәтдән сонра илк көрпәләри кәләчәкди дүңјаја. Кәлди дә! Оғул арзулајан атасынын адыны дашыја-дашыја ата узунә әбади һәсрәт гәлан бир ғыз тәләјини јашамаг үчүн...

Ағанзәэри Шамакыда, Валерини Кәңгәдә — дәдә-баба тәрәфында дәфин едибләр. Отгај исә сағ галыб. Бир голуну кәсиб көтүрүбләр. Аңаг үрәк арвдыларыны ким нечә кәсиб көтүрә биләр? Бу арвдылары үрәкдән, бу көрдүкләрини кәздән көтүрмәк мүмкүнүм? /*Рафиг Сәмәдәр*/.

07.25. Јолда әскәрләр габағымы кәсдиләр. Дедим, бәс, оғлум јаралыдыр, јанына кедирәм. Паспортумум ора-бурасына бахыб, бири машындан салыб итәләди мән ки, “сколькә хочеш илә пешком, стары черт”. Бу, мәнә елэ тә’сир елади... Сүрүнә-сүрүнә кедирдим /*Сәмәд Мирзәјев*/.

07.35. “Азәрбајҗанфилм” киностудиясында, “Азон” заводунда, 1-чи, 4-чү, 5-чи микрорајонларда, Тбилиси проспектиндә вә Салјан казармалары әразиси јахынлығында јерләнән бүтүн биналарда гара байраглар далғаланды. Сонра електрик диракләринә, ағачлара да гара байраглар санчылды.

07.45. Инана билмирәм ки, кечәки һадисәләр јухуда јох, керчәк, ади үнәвләрдә — казармада, мејитханада вә азәрханаларда чорәјан етди. Бир нечә саатда бир нечә илин “иши” көрүлдү. Нәтта муһарибә вахты Бақыда бир күндә бу гәдәр чәнәзә олмамышды, бу гәдәр чарнајыба вә мазара ештијач јаранмамышды... Бу, фәләкәт идики? Әсла јох! Бала тәбиғәтдән, фәләкәтдән кәләндә адына фәләкәт дөјирләр. Бала чәмијјәтдән, рәсмијјәтдән кәлирсә, фәләкәт дөјил, чинајәтдир! 20 Јанварын Воркутадан, Чернобылдан...фәрги будур.../*Јашар Гарајев*/.

08.00. Тбилиси проспектиндән МК-нын бинасыначан пијада кәздим. Бүтүн дәһшәтләри өз көзүмлә көрдүм. Салјан казармасынын гаршысында ал ган ичиндә једди мејит /икисинин голу, биринин башы бөдәннән ајрылмышды/ узатмышдылар. Бир нәфәр шәкил чәкмәк итәјәндә атәш ачдылар. Бир мејит дө ашағында, автобусларын арасында иди, һәлә чыхара билмәмишдиләр. Казарманын гаршысында тәхминән ијирми мухтәлиф маркалы машын зәнк-зәук едилмишди. Насарын јанында, биринчи таксомотор паркынын әтрафындакы автодајаначтада он беш миник машыны тамамилә сьранда чыхмышды. Буылары да танклар вә ағыр дөјүш машынылары илэ змишдиләр. Мави рәңкли “Запорожете” јарыјачан әзимшиди, танкын тыртыгылары алтында дөшик-дөшик олмушуду /*Табил Күлмәммәдөв*/.

08.10. Хырдалан көрпүсүнә чатмамыш гаршымызә сәккиз нәфәр сарысагталы кәсди. Мән машындан дүшүм. Чибимдәки арајышы чыхарыб өзүмү тәғдим етәм дө, сүрүчү Мираға илэ мәним синәмә автомат дирајиб,

алларимиз юхары галдырмағы әмр етдиләр. Чибларимиз, голтуғумузи алтыны, белдимиз, тә'чиди жардым машынынын ичнини, алтыны тәмиз жоладылар, машынын габағындыкы халг чәббосини балача бәйрағыныгырыб атдылар. Орта јашлы сарысагталыларын алларинда, узларинда, палларарында, чокмаларинда чох излери вар иди. Ондарын чокларин чанавар чокларинин хатырладыларды. Чох һаҗчанлы, керкин ва сарт даншырдылар. Мән да әсәби һалда дедим ки, мән һәкимәм, ағ халатлы һәким һәр јердә торхунламаздыр. 35-40 јашлы һуцдурбој, сачлары чиниә тәуздән сарысагтал, көјкәз бир әскәр дөш пәлемјотуну мәнә сары дөндәрд: "Кәс сәсини гоча, јохса..." /*Чәфәр Гулијев*/.

08.20. Рүгәтәм бојук севинчә арвадынын јанына кедирди. Балача оғлу Өмәри дә өзү илә апарырды ки, дунјаға јеничә кәлиш бачысы илә илк дәфә көрүшдүрсүн. Доғум евинини гапысы азындача һәр икенини күлләләјибләр /*А.Шейдајев*/.

08.30. Сталин инзалы ганлы ғырғынларын түгјән чағында — 1937-чи илде анидан олмуш Мобил Бәшир оғлу Мәмәдәвовун алли үч ил дөјүнү үрјән Бакыда Горбачевун фәрманы илә гәтлә јетирилән күнаһсыз инеанларын, јараланмыш шәһәрин, өлү әскиләрин, күчәларин түкүрүлдичи фәрјадындан гопан мүсәбәтләрә дөвә билмәјиб... Јуха үрәкли милләтә гарны јыртгычылығын һәр чүр разаләтини тәзјиб едиләрә азербәјчанлысајағы е'тираз- үсјән рәмзи кими дајаныб. "Һеч нә көмәк еләјә билмәјиб она — нә һава, нә дәрман, нә дә дөрд баласынын нәфәси. Әл кишидә, торнағыны, ганыны севән оғулда елә бәлә дә үрәк олмалыдыр" /*Рафиғ Сәмәндәр*/.

08.40. Билчәри јохушуна галханда јолун сол ва сағ тәрәфиндә тәпәнд-дирнағадәк ситлаһланмыш әскәрләрин сипәр чәкиб ситлаһларынын јола тушландығыны көрдүк. Ики су машыны тәзјиб алтында јолу ва јолун кәнарнын су илә јүзүр, онун архасында әскәрләр нә илә тәмизләјирдиләр. Бир су машыны илә ганлы XI орду мејданынын әтрафыны тәмизләјирди. Јолун сағ тәрәфиндә олан мәнәчәрләр ва ағачлар танкларын тыртыллары алтында аниламиди. Сәкиләрин ғырғында бә'зи дашларын үстүндә ган дәкәләри көрүнүрдү /*Ч.Гулијев*/.

08.50. Азәрбәјчан Халг Чәббосини Хәзриәфтонанма идрәси үрә дјағ дәстәси бүросунун ғыса ичласы, комәндантын күчәјә чыхмағ һаггындакы әмринә бахмәјарағ, Зығ көрүсүндүн МК бинасынын габағына кими гара бәйрагла динч јүрүш тәшкил етмәји гарара алыр. Кечирилән минтиндә ССРИ Али Советинә, Азәрбәјчан ССР Али Советинә, БМТ-јә көндирилмәк үчүн гәтиямә гобул олунур: "Биз, һәјатимыз баһасина олса да, Бакы ғырғынына өз е'тиразымыз билдирир ва Зығ көрүсүндүн МК бинасына гәдәр пијадә јүрүш тәшкил едир, ғырғыны даяндырмағы ва һәрбијиләрин шәһәрдән чыхарыламыны тәләб едирик". Бүрә узләриндән бири ғыса чыхышда минтиндәкиләрә вәзијәтин чиддиләјини, бу јолда өлүм бәлә ола билчәјини бәша салыр ва јүрүш иштиракчылары јола чыхыр" /*Ағалар Ибраһим*/.

09.00. Республика клиник хәстәханасына кечә ва сәһәрә јахын кәтирилмиш јаралыларын һамысыны чәррахијә шө'бәсини бүтүн коллективинин

иштиракы илә "јенидән әмәлијјат блокунга галдырды. Бә'зи јаралардан мүхтәлиф калибрли метал галпалар, некротик тохумлар ва с. чыхарылды. Бә'зи јаралыларда газлы гәнтрена баш верәчәји шүбһәси олдуғуна көрә, онларын јараланмыш сегментләриндикә јумшағ тохумаларда бојлама /лампае/ кәсикләри апарылды. Бүтүн хәстәләрдә истәр ојнағ, истәрә дикәр сүмүк ситеменидә мүхтәлиф характерли, ән чоху илә чохгалпәли санылар ашкар олунду. Тәбәәт елмини баллидр ки, бу чүр саныларын мүәлиәси узун чәкир ва чох заман олду ситлаһ остеолизи /илијин илтиһаби процесси/ илә фәсәдлашыр. Бизим хәстәләрин чохунда периферик сипирләрин там, јахду да гисмәт әдәләнмәләри мүәјјән олунмушдур. Мәсәлән, хәстәләрдән Нәкәндәрәв Әјншад, Намазов Вағифдә инчик сипиринин там әдәләнмәси ашкар едилмишдир. Ајдындыр ки, бәлә хәстәләр узун мүддәт шикәст гәлә биләр. Јаралыларын чохунда јухары ва аниғә әтрафларын олду ситлаһ күлдәси илә бу ва ја дикәр әдәләнмәләри баш вермишдир. Дәјиләиләрә көрә, һәммин мүхтәлиф калибрли, мүхтәлиф диаметри, мүхтәлиф илләрин буряхылышы олан о күлләләрин чохусу һеч ССРИ-дә буряхылыш. Булар организмә дахил оларкан өз оху әтрафинда фыраланыш ва һәммин һаһијәдәки сүмүкләрдә чохгалпәли санылар әмәлә кәтирмәкә јанышы, јумшағ тохумлары, сипир ва дәмәрлары дидмиш, дағымтәши, јандырмышдыр. Бәлә күлләләрин чыхдығы дәликдә јара сәтин ади күллә јараларына иләбәтән даһа кениш иди. Елә буна көрә дә јаралыларын чохунда дәмәр ва сипирләрин әдәләнмәси муһашидә едилдирди. Бир хәстәдә — Бәјрамов Маликдә илә сағ дирәк ојнағы сүмүкләринин чохгалпәли санылары илә јанышы, мил сипирини дә әдәләнмәси ашкар едилиб. Икнүч хәстә һәрби машынар тәрәфиндән бәрк анидәсләрдән сәкәстин мүхтәлиф һаһијәләриндә санылар баш вермишдир. Он једди јашлы Шүкүров Фамилин чанағ сүмүкәри сыммыш ва сидик ахары кашалы сидик кәсиәси бирләшән јердән гопмушду /*Нәсн Абдуллајев*/.

09.07. Азәрбәјчан телевизиясынын бәш режиссору Ваеиф Бабајев илә кәләндә паргладылмыш "енержи блокунун јанында Азәрбәјчан ССР ДТК-нын подполковинки Рүфәт Мансуроҗла гаршылашыб". Р.Мансуровун телевизияда көрүнмәси илә бүтүн "һәрби гүвә" беш дөгигә әриндә комитәнин бинасыны тәрк едиб. Подполковник онлары сахлаја билмәјиб. Мансуровла биркә чәкилиш групу ДТК-нын машынына отуруб милит шө'бәсинә кетди.Орадән електрик монгјорларынын нөвбә һәси Ибраһим Түсејонов ва Виктор Романову кәтирди. Паргладылмыш енержи блокунун гаршысында онлар јанварын 19-да баш вермиш һадисәләр һаггында данышдылар /*В.Медведев*/.

09.14. Билчәри гәсәбәси јахынлығында вәһшиләшмиш ордуну габағыны көсәрәк руе забитна: "Биз азербәјчанлыјығ, мүгәддәс Вәтәнимизи горумага бәрәлүдү". — дедим. Сөзүмү тамамлајан кими автоматдан атәш ачылды. Күлләләрдән бири сағ будуму парчалады. Бүтүн күчүмү топлајыб дүшмән гаршысында јыкылмадым /*Асиф Шаһлар оғлу*/.

09.22. Бакынын Ингилаб күчәсіндә һәрбчиләрин архадан атдыглары кулда "Горхмајын, совет әскәри өз халгына атәш ачмаз", — тәсәллиһ илә дост-таншыһ үрәк-дирәк верән вә истираһәт күнү олмасына бахмајараг, шокаранчылыглы иш јеринә тәләсән партијанын сабиғ ишчиси Иззәт Атакиши оғлу һәмидовун /1930/ мә'дәсини дәлиб чыхыб.

...Буһа гәдәр өмүр нәрдиванында нечә-нечә пиллә алдымышыды о: Шәки рајон партија комитәсиндә тә'лиматчы, шө'бә мүдир, үчүңгү катиб, он ил икинчи катиб ишләмишди. Бақыда сәккиз ил техники пешә мәктәбнә рәһбәрлик еләмишди. Ахыр вахтар республика Аграр Сәнајә Комитәсиндә Торпаг шө'бәсинин рәиси иди. ...Үч өвләды вар, дәрә нәвәси. "Сон нәфәсиндә балаларыны јанына јығыб демшиди: "Бәлкә елә бу күндә өлмәјим јахшыдыр. Белә күндә шәрәфдир өлмәк. Башыһызы уча тутун!" /"Шәһидләр" китабындан/.

09.29. Гара шәһәрә тәрәф јан алдыг. Бизә орада хәбәр вердиләр ки, Мәрдәкан тәрәфдә чоһлу јаралы вар... һадисә јеринә кедәркән ки КРАЗ, бир такси вә ики УАЗ машынынын танкларын вә зирәһли дөјүш машыналарынын алтында азылдыјини көрдүк. Такси машынынын пәнчә-рәсиндән бир өлмүш адамнын голу бајыра чыхмышыды... Аеропорт јолунун сағында јолдан ики јүз метр аралында, колларын ичиндә ики јаралы тапдыг, елә орача тә'чили јардым көстәриб, онлары евләринә чатдырдыг. Соһра Мәрдәкан хәстәханасына кетдик. Орада алты мејит вар иди, догтуз јаралы јатырды, онларын дөрдү ағыр вәзијәтдә иди /*Чәһрә Гулијев*/.

09.36. ССРИ Дахили Ишләр Назирлијин, совет ордусу һисәләринин, ДТК гошунларынын өтән кечә Бақыда төрәтдиклери әмәлләр итимаһи асвијишин горунмасы заманы ССРИ ДИН дахили гошунларын һүтүт вә вәзиқәләри һаггында 28 июл 1988-чи ил тарихли фәрманын кобуд сүрәтдә позуламасы демәкдир. Чүңки һәмнин фәрманын 5-чи бондинә әсәсән издиһамлы күчәләрдә, мејданларда вә башга итимаһи јерләрдә, кәнар адамлары хәтәр тохуна билчәји һалларда; гадыһларда вә јенијетмәләрә гаршы, әкәр онлар силаһлы мүтавимәт көстәрмирләрсә; јалғында һәдди-бүлуға чатмамыш ушағы олан вәтәндашшлар гаршы силаһ ишләтмәк гадағандыр. Бақыда совет ордусунун төрәтдији чинајәтләр Маचारыстанын/1956/, Чехословакијанын /1968/, Әфғаныстанын /1979/, Гренада вә Панамаһын истиласы заманы төрәдимиш чинајәтләрдән һеч нә илә фәртләнмир. Бакыны истила едән һәрби техниканын бүтүн хуәсуи нөмрәләринин үстүндән рәнк кәчкәлмишди ки, һәрбчиләрин төрәтдији чинајәтләрин изи итирилсин /"Новля жиһ" гәзетиндән/.

Бакыны истила етмәк үчүн еһтијатдан чағырылмыш гүвәләрин әвәлчәдән кәтиридикләри казирмаларда, ајл рүтбәли забитләрдән биринин е'тирафына көрә онлары спиртли ичкиләр ичмәјә ачыг-ашкар ичәзә верилди. Нечә күн иди ки, онлар казарма әраисиндә сәрхошлугла мәшғул олур, һәр чүр һүдудеуз залымлыг етмәк үчүн хуәсуи һазырланырдылар.

Мәһа һәмнин гүвәләр Бақыда өләрини әел истилачы, даһа дәғиғи, әел вәһши кими апармышлар /"Бақы фәһисинә илд материаллар"дан/.

Бу әмәлијат динч әһалинин биләрәкдән гырмаг, Азәрбајҗан итима-ијәтинә Азәрбајҗанын Совет Иттифагындан ајрылмасына јол верилмәјәчәјини көстәрмәк мәғсәд илә һәјата кечирилмишдир. Горбачов вә Иттифагын рәһбәрләри горхмушдулар ки, Азәрбајҗан Халг Чәһбәси Азәрбајҗан Јули Советинә сәккиләри удар вә буздан соһра динч, јә'ни парламент јолы илә Азәрбајҗанын Совет Иттифагындан ајрылмасы мәсәләсини һәлл едә биләр /*Е'тибар Мәмәдәв*/.

09.44. Азәрбајҗан пәјтахтында төрәдидән гыргыһлар һаггында "Азәдлыг" радиосу вәзитәсилә хәбәр тутан әһали Нефтчалада издиһамлы мәтәм митинги кечирмиш вә чадырлар-гурараг, шәһидләрин руһуна еһсанлар вермәјә башламышдыр /*Вағиф Микајылов*/.

09.52. "Коммунист" гәзети (инди "Халг гәзети" — *ред.*) редаксиясына тәхминән үч сағта кәлиб чатдым. Евдән илә једди рәдәләриндә чыхмышыдым. Билчәри јошуһунун башындан метроһун елә бу сәһәр гејри-иради "Гаһлы мејдан" адыны газанымыш стәнисияһа гәдрәки тәхминән ики километрик јола үст-үстә ики сағтадәк вахт кетмишди. ...Редаксияда он-он ки адам варды. Гәрибә бир һисә бүрүмүшдү һамынын варлығыны, һеч ким бир-биринин үзүнә бахмаг истәмирди— санки һамы сүчлү бир иш үстүндә тутулуһушду. ...Чәри ишлә мәшғул олмаг ләзим иди. Дәрһал ағла кәлән бу олдү: һәмнин дәғигәләрдә миғасыны тәсәвүр едә билмәдијимиз амансыз зүлм барәдә һәңгәти бир јана чыхармаг. һара? һара мүмкүнәс!... Азәрбајҗан Журналистлар Иттифагы идәрә һејәтинин сәдри һачы һачыјевин иштиракы илә "Дүһја халгларына мүрачизәтин мәтнини тәртиб етдик: "Азәрбајҗан пәјтахты гана гәлтән едилиб. Москванын көстәриши илә кәндәрилиши тәшкәлар адамлары амансызасына басыб кечмишдир. Бакынын күчәләрин азәрбајҗанлылары мејитләри илә долудур. Азәрбајҗан жур-налистләри динч әһалијә гаршы вәһши террора һиддәтәли е'тиразларыны билдирив вә бүтүн дүһја халгларыны өз азадлығы, истиғлаллијәти, Вәтәнинин әрази бүтөвлүдү үгрүндә чаршыһан Азәрбајҗан халты илә һәмрә'ј олмаға чағырылар" /*Шакир Јагубов*/.

10.00. Кечәки гаһлы һадисәләрдән соһра күчәјә илк чыхыш һисәндә горхунч дәһшәт вә һејратамиз сәрсынты јарадыр. һәр јердә һисан ганындан јаранан шырымлар вә көлмәчәләр көрүнүр. Аналарын вә багыларынын көз јашлары јанакларында донуб, онлар даһа ағламырлар. Баша дүшүрләр ки, гана сусамыш гәсбарлары көз јашы илә рәһмә кәтирмәк мүмкүн јејидир. һәр тәрәфдә сәкитлик вә сүкүт һәкк сүрүр. Әел гәбиристанлыг сүкүту. Он үч, он једди, ијирмини јашда өлмәк — бундан да бөјүк дәһшәт олармы? Тәләјин е'тибар етдијин, үрәкдән иһандығиһ, әлләрини дост кими сыхдығын чәлләда дөһмүш адамларын атдығы кулләләрдән өлмәк бөјүк фәһидир! /*Ваһид Нәтәви*/.

Аерпорта чатамыш жолун сол тарафтанда жерлешкен гэсөдө бир гадын сачларыны жоларга фарјад едирди. Он-он ики јашлы гыз ушагы ашаныны ајагаларыны гучаглајыб јазыг-јазыг агајларды. Јолун гырагында тангаларын алтында дағылмыш ва чырылмыш чадырлар, зылымш чајниклар, сынмыш стөкандар, термослар ва башга габ-гагач көзө чарпырды. Нала до сөймөмиш очаг түстүлөшпөрдү. Биз очагдан ики жүз-үч жүз метр аралы чөсөдөн ајрылмыш, дидилмиш бир гол талдыг. Ону мөлөфәжә бүкүдк. Тәлөни архасына кечдик. Орда әјиндө әскәр шиелди, голуида Халиг Чөбөсинин нишаны олан бир чаван оғланын узандыгыны көрдүк. Нөбзини тутдум — артыг кеч иди. Курәјиндөн дөјөн дүшмөн күлләси синәсиндөн чыкмышды. Узандыгы торпаг ган ичиндә иди. Чөбинә ахан ган лахталанмышды. Мејит һәлә до исти иди. Ондан жүз-жүз али метр архада ортабојду, зәиф чөсөдди, он догуз-ијирми јашында бир чаван јаны үстә узаныб өмрүнү бағышламышды... /Ч. Гулнјев/.

10.30. Петефа мејданы гара бәјрагларла бүрүнүб. Адамлар кечөни бөтиндөн ајдышыга чыкмыш доғмаларыны сораглајырлар. Ағлашма сөэләри күләјин ганадиларында рајонлар, кәлдәләр чатһачатдыр. Бизим есдә мөндөн өтүр јас гурулуд. Икчә аддымлыга јашајан нишанымын нәзир еләјир, гурбан дејир. Бирдөн ады батмыш Коммунист күчөсинә ики зирәһли машын кирир. Там сүр'әтлә мејдана шүтүјүр — дүз адамларын үстүнә. Нисан нечә ачиз олармыш, илаһи?! Пластик күлләләр башымыз үзәриндә учушур. Гадынлар, ушаглар, гочалар ајаг алтда галыр. Бакы совети метросунун шүшәләри бир анда гырылыб төкүлүр. Горхудан өзүнү итирмиш јарыбагың бир һәмилә кәлин башыны метроуну динарына чарпыр: "Аллаһ, бу адулум иңә көтүрүрәән?! Аллаһ, мөним милләтимни иңә гырырлар, аллаһ!?" /Низамөддин Мустафа/.

10.45. Метроуну 20 Јанвар дајаначагынын һәндәвариндә көрдүјүм ган көлмәчаләри, бир чүт шимдәш ајагтабы, тәк гол, үч бармаг ва бүлүр вазада гојулмуш ган гырмазы бир чүт күл өмрүм боју көзләримин габәгындан чөкилмөјәк /Даббас/.

11.00. ТРМ-ин енержи блокунун партладымасы илә әлагәдәр һадисә јерини муәјинә едиб, ибтидан истиһатг аларан республика ДТК истиһатг шөбөсинин рәис муәвини Рүфәт Мансуров "һадисәнин рәсми дөвләт структурлары тәрәфиндән тәрәддисәс гәрарына кәлдији үчүн" Азәрбајҗан ССР Чинәјәт Мәхәлләсинин 91-чи мәддәси илә "дөвләт әмлакынын гәсәд мөһв едилмәси фактына көрә" 19 нөмрәли иш ачмышдыр. Ләкин Азәрбајҗан ДТК рәһбәрлији "белә һесаб едирди ки, һәмнин факта көрә чинәјәт иши башлангычлајачаг, буна көрә мән иши башладыгдан соира һәр вәситә илә истиһатгы кединшә ва һәгигәтин ашкар едилмәсинә мән олурдулар. Иңсә едирдим ки, һәмнин иши мөндөн алыб бирдәфәлик батырмаг истәјирләр. Буна көрә до республика прокурорунун биринчи муәвини, истиһатга нәзарәт едән М.Бабәјев јолдашын јанында олуд. мөсәләни она данышдым ва онун

разылығы илә истиһатгы давам етдирдим. Гануна ва дахинә тә'лиматлары әсәсан чинәјәт иши башладыгдан соира комитетини муәвафиг структурлары чинәјәт ачылмасы ва чинәјәткарларын муәјјән едилмәси үчүн муәвафиг әмәлијјат ахтарыш тәдбирлар һәјәтә кечирмәлиди. Бу иш "Зет" шөбөсинин рәиси В.Мирзәјевә ва шөбөнин әмәлдәшларына һәвалә едилмишди. Ләкин бу ишдә онларын тәрәфиндән истиһатга һеч бир көмәк көстәрилмәди, һәтта онлар мөним јаздыгым јазылы әмәлијјат ташчырыларына чаваб вермәдиләр. Мән иш үзрә әмәлијјат ва истиһат планы һазырлајыб тәсдиг етмөк үчүн Вағиф һүсәјнова тәгдим етдим. Пландә әсәс вәрсәјалардан бири киши, партлајышын һәрбишләр тәрәфиндән тәрәддисәс көстәрилмишди. Ләкин һүтүт сәһәсиндә сәриштәсизлијини "Мән не өзләтәлино бытә профессиональним чекистом, я политик" — сөвләри илә өрт-басдыр еләмәјә чалышан Вағиф һүсәјнов планы муәвини Р.Садыхов вәситәсә илә гәјтарыб көстәриш вермишди ки, бу вәрсәјә пландан чыхарылсын /Рүфәт Мансуров/.

11.25. Сәлјан казармасынын гәршәсизлә једди-сәккиз зирәһли танк, беш-алты зирәһли машын дајанмышды. Казарманын габәгында електрик кәтти гырылыб јерә дүшүмүшдү. Әскәрләр һәр јери касиб, аңчаг чәрәјан кечән јердән шәһәрә кириш јолу гојмушдулар. Ики киши, бир гадын һәмни јердән кечәндә чәрәјан онларын биринә тохуидү. Киши гыштырды. Ону јанында дајанан һүдүрбөј, сарысагалы бир әскәр һәмнин оғлан тәрәф дөнүб атәш ачды. Мән әскәрин үстүнә гыштырдым. О, автоматы мәнә сары дөндирди: "Доктор, сәни ит киши көбәрдәм", — деди. Мән она тәрәф јериндә сүрүчү Мираға голудман тутуб мәннә тә'сиси јардым машынына тәрәф итәлдди. Өлөни зирәһли машына туллајыб һара неә апардылар.

Сәлјан казармасынын габәгында мөним дигтәтими һүдүрбөј, гәрәшин, башында панама, әјиндә гара палто, бојунга шәрф доламыш, узун бурнуңун үстүндә чалыг јери олан бир киши чәлб етди. О, танкларын габәгында дајаныб бүтүн орадкы һәркәтләрә рәһбәрлик едирди. Азәрбајҗанча ва русча тәмиз данышарды. Ләһчәси ермәни ләһчәси иди. Мән ону һараданса таныјырдым. О, өзүнү чөх сәрбәст, шән ва гурулду апардырды. Күлә-күлә мөндөн соруду ки, машын һара машыныдыр? Мән Сумгајят ады чөкәндә һөмин адамын гара сифәти ағарды ва биз тәрә-тәрә сүздү. Ермәнисифәтли бу һүдүрбөј адам јанындакы пагонсуз забитә нә неә деди. Забит бизә әмр етди ки, тәлөнин архасына сүрөк. Чухурдәрәни хатырладан һәмән јердә нәләр көрмәдик? Гырхдин чөх мејит габәгынын үстүнә одун киши галаймышды. Пулемјөт атәшиндән өз формаларыны итирмиш чөсәдләрин алтындан гырмазы ган "булагы" ахырды. Әскәрләр ва забитләр шад-хүррөм, дејә-күлә данышардылар. Әмр вердиләр ки, ијирми догитәјә мејитләр бурадан јығылдырмаһәсинә, атәш ачачагы. Мираға, дөрд нәфәр милис ишчиси ва мән мејитләри машына јыадыг. Мејитләр гуртарында һәмни чөкәклик ган көлүнү хатырладырды. "Әскәрләр" бел илә тәлөнин торпагыны төкүб "ган көлүнү" долдурурдулар.

Биз мейитләри Семашкоја апаранда 60-65 яшлы гадын машынын габыгышы кәсди вә боғут сәлә мәнә :“Ај гејрәтеиз һәким, иңиә бу мейитләри Вазиrow олан биһанын габыгына апармырсыныз?” Бу аһанын сөзүндә, әлбәттә, бәйүк һәгһигәт вар иди. Мән оһа: “Ај ана...” — дејиб боғулдум вә гаһлы чиб дәсмәлын илә көвләримиз сиздим /*Чәфәр Гулјев*/.

11.30. Елә иңдикә кимсә өз һәјәтине тәһәүкәдә гојарат Бақыда мөһшүр олан Дағусту һамамын 1 Мај күчәсинә бахан боз диварында ири һәрфләрлә гаты гырмызы рәңклә јазмышдыр:

“М.С.ГОРБАЧЕВ – ПАЛАЧ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА”

“ДЯЗОВ – ГЛАВНОКОМАНДУЮЩИЙ

РУССКО-АРМЯНСКОЙ ФАШИСТСКОЙ АРМИИ”

“ОКУПАНТЫ, ВОИ ИЗ БАКУ”

“Ә.ВӘЗИROW ЕРМӘНЛӘРӘ САТЫЛМЫШ ЧАНИДИР”.

11.35. Азәрбајчан радиосу дилә кәлди вә Бақынын һәрби коменданты Владимир Серкејевич Дубинјакын мүрачәтчини верди. Мәтин диктору әвәз еләјән һәрбчи сезир һыгтана-һыгтана һөччәләди. Мән бутун һисси чаларлардан мәрһум, сәсләндикә доғранан, доғрана-доғрана чаланын, кетдикә дә гыргы-гыргы бајгуш уламаасыны хатырладан бу һыгтылыларын мәрғум аһәңксизлијини өмүрү боју унутмајачағам. Чүнки чибиндәки паспортда, бәлкә дә, азәрбајчанлы јазылан бу адамын һөччәләмәләринин икраһојадыгы тәсирсизлији диләјинчидә белә бир горхунч дүјү јарадырды ки, Азәрбајчан радиосу бундан сонра јалныз чиләлери, ифритләрин чүрбәчүр әчанб-гәранб гара-гышгырығындан ибарәт гошһагына дөһчәк...

Азәрбајчан пәјтахтында Москванын вуран, әзән, өлдүрән дәјәнәји олан Дубинјак ССРИ Али Советинин фәрманында гәрарлашан ифтиралары, бөһтанлары тәкрарән бејишләрә јеритмәјә чалышарат Азәрбајчан Халг Чәбһәсинин фәалијәтинә гара јахды, сипләһлы гүвәләри хиләскар кими гүјмәтләндирди вә беләликлә дә, Бақыда Кремлин күләләмәк — тәслим етмәк сипәсәтинин там бәргәрар олмасы үчүн “сүлһсөвәр” чәд көстәрилди.

Комедантын мүрачәтиндә бир јалан да дигтәтиндән јәһыммады: Дубинјак идида етди ки, куја о, ССРИ Дахили Ишләр Назирлијинин әмри илә Бақыја комендант тәјјин олунмушду. Сорусај ләзимдыр, господин кенерал, ахы нечә олур ки, фәрманы ССРИ Али Совети верир, сизи нечә ССРИ Мүдәфиә Назирлији дә јох, ССРИ Дахили Ишләр Назирлији тәјјин едир?! Олмаја сиз өзүңүзү бизә Азәрбајчан пәјтахтына әмин-амандыг кәтирән “ади мүлки шәхә” кими тәғдим етмәк хәјәләдасыныз?! Кечмәз! Даһа нечә кәс Азәрбајчан халгыны алдыда билмәјәчәк! Даһа нечә ким оһу һагт јолудан сапындырмағы бачармајачаг. Совет сипләһлы гүвәләринин од пүскүрән автоматлары өнүдә синәсини мәрдиликә ирәли верән Азәрбајчан халгы бүхүндән гәјә сипләтли, сипәсәтсузланык монолит варлыға чеврилчәк

вә 1990-чы илин 20 Јанвары хисләти Оддан мајаланын милләтимизин һәјәтиндә јени тәлејин, јени гисмәтти башландығы тарихи күн олачакдыр. Чүнки мөзб бу күн “ағасачлы Азәрбајчан халгы мин иллик гәһрәманылыг тарихини дүңдәјә јенидән көстәрдди. О өз варлығыны бир даһа сүбүт етди. О сүбүт етди ки, бу халг азадлыг јолунда өлүмә дә һазырдыр. Өлүмә һазыр олмајан милләт нечә аздлыгыны газана билмәз. Јалын әллә өзүнү танкын үстүнә атан чаванларымыз сүбүт етдиләр ки, бу милләт үчүн азадлыг әзүријјәт сәвијәсинә јүксәлмишди. Азадлығыны әзүријјәт билән бир халг нечә артыг јеткин халгдыр” /*Бәхтијар Ваһабјад*/.

11.50. Тәхминән ики саата гәдәр күлә алтында галдым. Сонра әлимизин јанымыза салмаға гојмајарат, бизә билдирдиләр ки, куја кенералын јанына апарырлар. Кәтирдиләр Салјан казармасынын гуртарачағындакы 123 нөмрәли автобусун дајаначағындакы мејвә-тәрәвәз дүканынын јанына. Күчәдә сыраја дүзүб, тәзәдән јохладылар. Бизин үчүмүзү автомат атәши алтында ашағы отурдулар. О бириләри куја данышыға апардылар. Тәхминән бир саатдан сонра үзү БТР-ә тәрәф ајаға дурду. ...Автоматлары күрәјимизә дирәјиб бизи машына сөјкәдиләр. БТР-ин үстүндә ики нәфәр сипләһлы әскәр варды. Биз ошлара баханда архадан бадалаг вуруб јерә јыхдылар, башымыз БТР-ә басыб тәһикләјә-тәһикләјә јенә /артыг дөрдүңгү дөфә/ бу сәфәр чорабларымыза гәдәр јохладылар. ...Бизин мағазанын архасында бир күнчә дирәдиләр, сәнәдсиз тутулан бир нечә нәфәри дә бизә гәтдылар. Јахшылыгдакы забигт евләринин бириндән атәш кәсилмирди. Ораны көстәриб, ачыг сүрәдә бизә билдирдиләр ки, әкәр о күләләрдән бири әскәрләрә дәјәсә, сизи өлдүрәјәки /*Сеймур Бабајев*/.

12.00. Шәһид Зөһраб Аббасовун мејити на’мәлум машында мәрһумуну бачысыкилә кәтирилмишди /“20 Јанвар” гәзитиндә/.

12.15. Бақынын һәр тәрәфиндән с’тирәвә, үсјана сәсләјән фит сәдалары учалыр. Шәһәрдәки заводлардыр фит верән.

Бақынын Јухары Дағлыг күчәсинин сәмәсында мүхтәлиф истигамәтләрә кәдән алты һәрби вертолјот көрүңүр.

Фит сәсләри кетдикә чохалыр.

12.30. Азәрбајчан халгына гириши минли көрүңмәмини вәһшиликләр тәрәтмиш совет ордусу башкәселәринин Бақыја јеридилмәси һагтында фәрман вермиш М.Горбачов — чинәјәткардыр вә о, һааға Бејһәлхалг мәнкәмәси тәрәфиндән мүһәнимә олунарат дәјигли чәзасыны алмалыдыр /*Чәһанкир Ағһајијев*/.

12.45. Үч саатдан чохдүр ки, Совет күчәсиндән дүкән “јени гәјдә илә” ишләјир: һәр әлә јалныз ики чөрәк верилир. Артыг олмаз! Мүстәм-ләкәчиләрин һәрби машынында “јерли әһалинин “чөрәк пәјә”нын кәсилчәјәји һәдән илә горхудуб, тәслим етмәк!” механизм дә һәркәтә кәлди.

13.00. Нәриман Нәримановун һејкәли этрафында нечә-нечә танк дајаныб, сипаһлы әскәрләр атәш ачмаға һазырдырлар. Јахылашан автомобилләрдири автоматаны дүләси илә истәдиләри истигамәтә јенәдирләр.

13.10. Совет күчәси боју бир тә'чили јардым машыны ашағы-јухары шүтүјүр. Гапыны ачыб бојуну ирәли узадан ағ халатлы канч јорғун вә хырылтлы сәслә чығырар:"Ај чамаят, бурда нијә дајанмысыз, тез Салјан казармаларына кедин...Һәрбицләр, кечә өлдүрдүкләри адамларын мейитләрини вермирләр!" Күнаһсыз гәтлә јетириләниләрин мейитләринә һөрмәтсизлик — ән бөјүк вандализmdir. Көрүнүр, совет ордусу өтән кечә Бақыда һејван гәддарлыгга танынмаз һала саланмыш мейитләри гајтармагга халгын гәзәбинә дубарә дүчәр өлмәгдан чәкинмиш.

13.20. Јухары Дағлыг, Гәдирли, Мирзәя Әлијев, Ашағы Дағлыг, 1 Мај, Видади, Мирзә Фәтәли күчәләриндә бүтүн евләрин гапысындан гара бәјраглар асылмышдыр. Гадылар, гызлар, кәлииләр матәм либаеси кәјримшиләр. Өтүб-кечән машыналарын антенналарында гара дентләр далғаланыр. Мән дә дәрһал күчә гапымыздан гара бәјраг асмағ истәдим. Амма евиниздә бир тикә гара парча тапылмады. Дүшүндүм ки, ермәни адлы тарихән јавртыгчылығы илә сечилән дүшмәни олан Азәрбајҗан халгыннын өвладларынын евиндә сабаһ бәјраға дәнә биләчәк гара парча саханмагыдыр һәмши.

13.25. Совет күчәсиндәки 25 нөмрәли әззахананын гаршысында — шоседә ағ табаширлә јазылмышдыр:

"М.С.ГОРБАЧЕВ АЗӘРБАЈҖАН ХАЛГЫНЫН ГАТИЛИДИР!".

"Ә.ВӘЗИРОВ ХАЛГ ДУШМӘНИДИР!".

Сүрүчүләр, бир-биринә сөз верибләрмиш киши, машыналарыны јандан сүрүб кедирләр ки, јазы силишиб-позудамасын.

13.30. Бақыда фит сәси хејли күчәлиб. Аради кәмиләр дә мүссәсәләрин сәси сәе верди. Лакин тәхминән он дәгигә әввал фит сәсләри гәзилдән кәшилди. Јәгин ки, "мүзәффәр совет ордусу"нуи десант гәтәләри вертолјотлар вәсигәсилә завод вә фабрикалә гонмуш вә азәрбајҗанлыларын һәзәчән сәдаларыны да сусдура билмишләр. Шәһәрдә иңди јалпыз курултуду јалым аташлари ешилди, һәрби машыналарын һәрәкәти дә артмышдыр.

13.40. Режиссор Вәсиф Бабәјев вә Азәрбајҗан телевидијасынын әмәкдашы Чавашшир Чәһанкиров енержи блокунуи паргладылмасыны өз көзләри илә көрмүш ишчиләрә — "Биз јекәнә шаһид идик" — Ибраһим Нүсрәјов вә Виктор Романовла телемүәлибә апарыб, онылар дедисләрини лентә алмышлар. "Бу, енержи блокунуи паргладылмасы илә әлагәдәр ән дәгиг мә'луматлардыр. Елтијат үчүн һәмин касетләрини үзүнү көчүрүб башга-башга

јерләрдә сахладыг. Касетләри алмағ үчүн, башда генерал Овчинников олмагга бизи чох иңцитдиләр. Амма истәгәләриңә иңил олмадылар" /*Вәсиф Бабәјев*/.

13.50. Бақы радиосу илә јалпыз мусиги сәсләндириләр. Умумиттиғат радиосу вә "Мајак" ССРИ Али Советинини Бақыда фәвғал'әдә вәзијјәт һаггындағы фәрманы барәсиндә бир нечә дәрғә мә'лумат верди. Москва дикторлары вә совет радио әмәкдашлары фәрманы ачығ бикәнәликлә, там лагәдликлә охујурлар. "Мајак" дикторунуи охунушунда севинч ишартысы да дүјүлдүр. Санки о, тәчавүзкарлыгы гапушләшдирән бу сәнди чохдан көзләјримши.

Өлкенин али һакимийјәт органы өз фәрманында ССРИ Конституцијасынын 119-чу мәддәсинин 14-чү бәңдигә дајалғаныр, фәвғал'әдә вәзијјәт с'дан етмәк сәләһијјәтини әсәсләндирмағ үчүн Азәрбајҗанда вә хуеусән Бақыда вәзијјәтин һәддиндән артығ кәсикәтләшмәсини, Азәрбајҗан Халг Чәһәси дәстәләринин гејри-һүтуги һәрәкәтләрини бәһанә кәтирчәк гаты сахтакарлыға әл атыр. Чүнки Бақыда сөн 20 күн ариндә һеч кәс тәчавүзкар бәјанат вермәмиш, Москванын үјдүрдүгү ултниматлыларла чыкыш етмәмиш, Совет һакимийјәтинин дөвирмәк һаггында идиә ирәли сүрмәмишди. Бүтүн булары Кремл рәһбәрији вә оңларә ағалыг едән ермәни көмәкчиләри, даһнактәјун мафијасынын үзләри үјдүрмуш вә мәиз ермәни иртигачылары бу үјдүрмәларын ССРИ Али Советинин фәрманында ифадә тапмасыны тәшкил етмишләр. Ахыр вахтларда һәм Азәрбајҗан халгы бүтүндүкдә, һәм дә оңун ајрылмаз тәркиб һиссәси олан зијәлилар, фаһлаләр, кәңдиләр вә чәмијјәтимизин демократикләшмәси угруды чарпынан халг чәһәси јалпыз вә јалпыз Дағлыг Гарабағ Мухтар Виләјјиндә Совет һакимийјәтинин бәргәрәр етмәк, Азәрбајҗан Республикасынын суверенлијини там шәкилдә һәјата кечирмәк мәсәләләри илә әлагәдәр тәләбләр ирәли сүрмүшләр. Бу һағлы тәләбләри иңкии азәрбајҗанлылар, ејни заманда руслар, јәһудиләр вә Азәрбајҗанда јашајан гејри милләтләр дә там мүдафиә етмишләр. Фәғәт Әбдуләһман Хәлиә оғлу Вәзировун дирижор чубугу илә ишләјән Азәрбајҗан КП МК, республика Али Совети, Вәзирләр Совети халгын тәләбләрини реаллашдырмаға габиә олмамыш, Москвадан кәлән көстәришләрә гул кәсиләрәк, бүтүн Азәрбајҗаны күдвәзә вермишләр. Бу күн республикамызын идарәетмә сүканынын архасында дајанан вә рәјасәт һәминә милләти таңдајыб кәмәкдә совет дөврү сәләфләриндән һеч дә фәрәгләнмәјән Әбдуләһман Хәлиә оғлу Вәзиров, Елмира Мисајыл гызы Гафарова, Ајаз Нијази оғлу Мүтәллибов, Бақынын үздөнирағ рәһбәрләри — Мүсәлум Мәммәдов, Нијази Гарагашы, Азәрбајҗан

һәмкарлар иттифағы шураһының сәдри Рүф'әт Ағајев вә нечә-нечә бу кими ады бәлһәм "лидерләрини" вичданында совет танкларыны Бақияја бурахмајан вә јолларда һәләк оланларын ган исләри һәмишәлик галачагдыр.

Һазыркы тарихи мәрһәләдә халгмызын гаршысында јекәнә мүтләг вәзифә дурур: Азәрбајҗанын там суверенлијинә һәләк олма! Азәрбајҗан бир дөвләт кими мүстәғиллик бајрағыны учалтмајынча, Азәрбајҗан халгынын ганы һаһагдан һәлә чох ахыдылачак. Инди кәрәк биз азәрбајҗанлылар там гејрәтә кәлиб елә өзүмүз ганымызы Вәтәнә һалал едәк ки, бу мүтәдәс торпақ әсәрәт зәңҗирини ғыра билсин. Әкәр елә бу башдан милли суверенлијимиз уғрунда елә өзүмүз өз ганымыздан кечсәк, бу јолда чанымызы фәдә етсәк, онда кәләәкдә мүстәмләкәчи, тәчәвүзкар гүвәләр тәрәфиндән ганымызын һаһагдан төкүлмәсинин гаршысыны өзүмүз алмыш оларық вә бу, Азәрбајҗанын тарихән малик олдуғу вичдани ләјгәгәти дүнија бир даһа һүмәтини етдирәр.

Инди бүтүн дүнија баалидир ки, ермәниләр бүтүшүкдә түркләрин, азәрбајҗанлыларын ганыны вәһишјәнә шәһвәтлә ичмәк үчүн тәһдирләр, бу чинајәтә дәһшәтли еһтирасла јашырлар. Михаил Серкејевич Горбачов Бақыда фөвгәл'адә вәзижәт һаггында форманы һәмзалмагла ермәниләрин азәрбајҗанлы ганына сусамыш додагларыны суја чатдырды, ермәниләрин түрк, азәрбајҗанлы ганы ичмәк үчүн парталајан чифәрләринә әсудәлик јетирди, үзү күлмәјән ермәниләрә шадлығ, фәрәһ, хошбәхтлик бәхш етди.

13.55. Дағусту һамамын гаршысында брезент өртүзүлү бөјүк һәрби машын диянды. Әли автоматлы әскәрләр јерә төкүлүшүк орда-бурда мөвге тутдулар. Неч кәси I Мај күчәсинә дөһмәјә гејмурлар. Мәхсуси көндөрилмиш адамлар һамамын һәмән күчәјә бахан боз дшарындакы сөвләри — "М.С.Горбачов — палач азәрбајҗанского народа!", "Д.Язов — главнокомандующий русско-армянской фашистской армии!", "Оккупанты, вон из Баку!", "Ә.Вәзиров ермәниләрә сатылмыш чандир!" — чид-чәдһлә сәлиб тәһзиләмәјә башлајырлар.

14.00. Шәһидләрин ганы көлмәчәләнән јерләрә ағлаја-ағлаја ғырмызы гәрәһфиһ сәләләјән бир ғыз көрдүм. "Азон" заводу јакшылығында, бурадан 4-чү вә 5-чи микрорајонлара бурулан јоллардакы ган көлмәчәләринә дә гәрәһфиһләр дүзүлүр. Инсанлар шәһид ганы илә суварылмыш асфалты дшларла һасарлајырлар ки, тәсадүфән һеч кәс бу мүтәдәс ганы тапдямасын. Шәһид ганы дүшүшү јерләрдә ғырмызы гәрәһфиһләрин сажы кетдикчә артыр /Ваһид Нәзәван/.

14.12. СА пагонду чәлладлар көзкәрәси чинајәткарлығы әл атарағ, күнүн күһорта чағы әлијальн һалда Салјан казармаларына доғру кедән Мейман Әсәд оғлу Мурадovu/1961/ вәһишјәсинә гәтлә јетирмишләр. Көјҗәјдә доғулмушду. 3 нөмрәли орта мәктәби фәргләнмә илә биттирб. 1978-чи илдә

Политехник Институтунун сәнаје вә мүлки тикити факултәсинә гәбул олунуб. Ики ил ордуда хидмәт едб. 1987-чи илдә институту биттирб. Тикитидә иш иҗрачысы ишләјиб. 1989-чу ил ијулун 29-да Зијәфәт ханымла аилә гуруб. Ата олачагды. Көјҗәјдә — Әли Кәримин јанында дағи едилб /"Шәһидләр" китабындан/.

14.24. Тбилиси проспекти боју о баша-бу баша даим танклар, зирәһли транспортјорлар, нөмрә ишанлары позумуш БМП-ләр дәстәси вә тәздән дярнаға гәдәр сәләһланмыш әскәр долу һәрби машындар кедиб-кәлир /Ваһид Нәзәван/.

14.30. Салјан казармасында Москванын әмри илә сүн'и сурәтдә јарадылан дөјүш сәһниси јүзләрлә кәңҗи өлүмү, јараланмасы вә һәтта иткни дүшмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Мәһимлә бир палатада јатан Нәриманын ајагларына једди күллә дәришиди вә күлләләр чәрәһијә әмәлијәти заманы бир-бир чыхарылды. Нәриман Салјан казармасы әтрафында ағыр јараланмыш бир нечә кәңч илә әскәрләр тәрәфиндән казармаја апарылмыш вә савтларла зирәәмәдә сахланмышдыр /Мәһсүр Әлисов/.

14.36. Бақыда совет ордусу әскәрләринин автоматлардан бурахдығлары јайлым атошләринин сәсләри бирдән-бирә чохалды, артды, узунмүдәтли олду. Атош сәсләри һәм Дағусту паркдан — Азәрбајҗан телерадио комитәси тәрәфлән, һәм дә Салјан казармалары адлы һәрби шәһәрчидән кәлир. Совет ордусу Бақынын дашларыны гүмә дөндәрмәк, ағачларыны ғырыб-төкмәк, бүтүн шәһәри харабазара чевирмәк фикриндәдир. Динч шәһәрә дә белә фәшистәсинә диван тутарлар?! Ахы бу дәһшәтләрдә һеч кәс иштиҗаы совет әскәрләринә күллә атыр Бақыда. Нәрәһиләр өзләри өлсә илә "дава-дава" ојуну тәшкил етмишләр ки, јерли әһалинин куја күчлү әкс-чәһә јаратмасы һаггында бүтүн дүнија һәј-күллә чар чәкәшиләр.

14.42. Мәһкәмә тибб экспертизасы вә патонатомија бирлијинин мәркәзи мејитханасына сәкәси беш мејит котирилмишдир. Јетмиш беш нәфәр олду сәләһдән өлмүшдүр. ...Адамлар архадан, автоматдан бурахылан күллә гатары илә вурудмушлар. Бир нечә мејитдә алтыја гәдәр күллә јарасы сәјдыг /Фуад Әлијев/.

14.48. Мәрәкәна зәңк едирәм. Биладирләр ки, бүтүн кечәни аеропортдан өләнләри вә јаралананлары дашымышлар. Орада дәһшәтли ғырғын олмушдур /Ваһид Нәзәван/.

14.54. "Спартак" стадионуна тәрәф ендим. Күллә сәсләри кәсилмирди. Дејирдиләр ки, мүхтәлиф милләтләрдән олан курсантлар — јәһни калачәк забитләр, рус милләтиндән олан әскәрләрә вурущурлар. Сән демә, буһлар һамысы шәһнә, фырылдағ имши. Габагчадан һазырланмыш рус әскәрләри кечә-күндүз арамсыз автоматлардан һаваяја атош ачырдылар. Бу, ғырғынларә бәрәәт гәзандырмағ үчүн дүздәдимишди. Куја әскәрләрә

мүгавимат көстөрүндөйү үчүн фачнэ төрдөлиб. Эсинде исэ һеч бир силалһы мүгавимат олмәйүб. Буһлар мәркәздән һазырланан есенарини бир һисесен иди. "Нахчыван" мейһанханасы јерләнән күчәһ тәрәф чыханда һекс кидидим. Сағымдан-солумдан күллә кеңдјјини һисес етдим. ...Гаршыдакы бешмәртәбали бинанын јанындан мәнә тәрәф 4-5 адам кәлирди. Нәмәни адамларә 10—15 метр мәсафә галдыгда, оһлардан бири үзү үстә јерә сәриди. Сән демә кизлиндә јер сәән әскәрләр күчәдән көчәндәри дә узгадан ишан аһырлар. Јерә сәрилән аһама тәрәф бир ики адам атыб даһыдым. Бирдән аһыма кәлди ки, мәнә дә атәш аһылар. Бу заман "Спартак" стадиону тәрәфдән бир һүңдүр тәчһили јардым машыны көрүндү. Әлими галдырыб сәсләндим. Сүрүчү мәнә баша дүндү. Бу вахт гачан адамлар да јакһын кәлдиләр. Тәчһили јардым машыны дүз кеңдјји јолу бурулуб сәкһини јанында сахлады. Чавалылар көмәкләшәб мејити машына гојанды, әлләрини гәня буландығыны көрәндә мәтләби баша дүндүм. Оһлар јолу кечмәк итәјән бир кишијә дә атәш аһдылар. О, әлләри вә аһаглары бир-бириндән араланмыш һаддә гәһил күлләдән јердә сәрилә галды. ...Өзүмү һәгиги дөјүш, мүһарибә мејданында һисес едирдим. Көзүмлә көрүрдүм ки, совет әскәри динч адамларә саһит јолда да диван тутур /*Чавал Чаваллы*/.

15.10. Бир-бирини ардыңча ики күчлү топ атылды. Јер-көј титрәди. Ардыңча јайлым атәшләри сьраланды. Шәһәрин алты да, үстү дә силкәләниб учулачак индијә. Бақыда топларын белә курулдамасы јалһыз 1905, 1918, 1920-чи илләрдә олмушдур. О вахтлар да рус ордуеу вә ермәни силалһы дестәләри түвјән едирди шәһәрдә, иди дә. Мән буну тарихи шәрәфезикәсинә тәкрар етирилмәән адландырырам.

15.06. Јоддашым Рауф илә Статистика идарәсини јакһынлығында Совет күчәни илә кечирдик. Гаршыдан автоматла силалһаныш әскәрләр чыхдылар: сағталы идиләр, 35-40 јашлары оларды, бојлары һүңдүр, бөдән гурулушлары долу иди. Оһлар бизи сојундурдулар, дедиләр ки, һамыһызы гырачағыт. Соһра мухталиф истаһамәтләрә аһама башладылар. Биз гачмаг гәрәрына кәлдик, ики әскәр ардымызча атәш аһды. Күлләләр мәнәм сол чийинә вә сағ аһағымын јухары һисесәинә дөјди, јыкһылды. Әскәрләр јакһынлашыб, сүңкү илә һәдәләдиләр. Мән көмәк олунмасыны халиш етдим, аһма оһлар чыхыб кетдиләр /*Гәлбинур Кәримов*/.

15.12. Јарым сағатдан чоһдур ки, "һызыл ордуһун күдрәтини һүмәјиш етирдән јекәнә васитә" — топлар фәсиләсиз курлајыр, автоматлар арасы кәсилмәдән шагтылдајыр. Атәш, атәш, јенә атәш. Бир дә топ атәши, бир дә...

15.18. Бақыны ишәл едән һәрби группашмаларын тәркибиндәки сәккиз миһ нәфәр көнүллү чаниһин үч миһ нәфәри ермәни олмушдур. Оһларын арасында гадһылар да вар иди /*"ФВ—ЦП" гәзитиндән*/.

15.24. Јашадығым 558-чи мәһәлләни јакһынлығында чаван оғлан ушаглары һидәт вә тәәһүблә сәһбәт едирдиләр. Маргалладым. Ёлдиридиләр ки, һәјитиндә јашајан Виканын /гоя гадһы белә чығарырлар, миллијетгә ермәнидир/ нәвәси Тиграны аһидә автомат танкын үстүндә көрүбләр. Мәһәллә ушагларыны һәдәләјиб ки, һамыһызы гырачағыт. ...Мән дөрһәл 21 нөмрәли мәһзил-истисмар идарәсинә кетдим вә өјрәндим ки, Тиграны фамилијасы Варгановдур. Нәһәси јанында сахлајыр ки, еви онун аһна кечирән. Буну да өјрәндим ки, Тигран Сәлјән Казармасында һәрби хидмәтәдир. Орду шәһәрә даһил оландан соһра ону да әлиңә автомат верилмишдир. Беләлислә, ишәлдим ки, гырыһларда башга јердән кәтирилән ермәниләрә бирлиндә јерләр дә иштирак етмишдир /*Чавал Чаваллы*/.

15.30. Бақынын аһры-аһры јашағыш сәһләрәндән аһынан дүрүст мә'луматларә көрә һазырда шәһәрин һәр јериндә совет ордуһунун төрәдјји гылы чинајәтләрин иләрини сүр'әтлә итириб-батырмаг әмәлјјатлары кедир. Аһын мәсәләдир, елә ки Бақыда вә Азәрбајҗанын шәһәр вә рајонларында күчәләр вә мејданларә төкүлән һаһаг гылар рифакәр сийәсәтә јүзүдүб тәһсиләнди, һәр јан харикә журналистләрин кәлә беләјәни һүмүһәни һала сәһләсди, онда Совет һөкүмәти дүпјәја елә кәлиш кәләчәкдир ки, бихәбәрләрин көзләри өһүндә Бақыны вә бутун Азәрбајҗаны дәһшәтәли бир јанғындан хиләс едән совет ордуһунун "әзәмәтли портрети" чыһанчак. Мәнә елә кәлир ки, бәшәријјәт даһа һеч вәһлә белә аһчаг сийәсәтләрә инанмамалдыр.

15.37. Нәриман Нәриманов һејкәли јанында дурмуш беш-алты автоматлы әскәр сүр'әтлә ашағы ениб 25 нөмрәли әзихананын гаршысында — һоседа ағ табаширлә јазылмыш "М.С.Горбачов Азәрбајҗан халғынын гәтилдир!", "Ә.Вәзиров халг дүшмәнидир!" лә'нәтләмәләрини дөһмәәһиләшә поздулар, јох еләдиләр.

15.44. Нефтчәладан Бақыя кәлирдик. Ләкбатана чатанда танкларын алтында галыб әһлимиш машылыны сојан әскәрләр бизи шәһәрә буракмадылар. Кәријә гајдыб Гарадағдан кечиб Биләчәри јолу илә 4-чү микрорајон тәрәфдән шәһәрә кирдик /*Мисқәйлов*/.

15.52. Һазырда Бақыда вәһимә доһуран горхунч бир мөзәрә вардыр: топлар курлајыр, автоматлар шагтылдајыр, күллә сәсләри бирчә ан да ара вермир.

16.00. Азәрбајҗан КП МК бинасы өһүндә митинг даһам едир. һамы совет ордуһунун Бақыя вәһшиәсинә сохулмасына гаршы гәти е'тираз сәһни учалдыр. Орда-бурда "Горбачов палач, мясник", "Долой КПСС!" кими шүарлар нәзәр чарпыр. Азәрбајҗан халғынын һаһаг гыһынын төкүлмәсинә рәһбәрлик етмиш Сов.ИКП-нин сьраларында галмағы шәрәфезик сәјән зияләтлар партија билетләриндән имтина едиләр.

16.15. Мән доһумла паркда кәзирдим. Бирдән әскәрләрә гаршылашдым. Оһлар бизи көрән кими һеч бир сөз демәдән, үстүмүзә күллә јаздырыдылар. Күллә мәнә тутду, јыкһылдым, даһа һеч нә хатырыламырам /*Кәрим Кәримов*/.

16.25. Москва радиосу ilə ССРИ Харичи Ишләр Назирлигинин мұавини Бессертыныхын чыкшышыдан кичик фрагмент верилди. Базирных да Сов. ИКП МК-дан вә ССРИ Али Советиндән олан ағаларынын һәрәкәтләринә дипломатик сјасәтбазылыла һагт газандырды. Сонра ие... куја "харичи мотбуатын фактларла алвер етмәк вәһдләринин" гаршысына алмаг үчүн "Һәгигәт"и сөйләди: Бақыја гошулар јанварын 20-дә куја сәһәр тездән јеридилмишдир. Куја совет ордусунун бутун сәјләринә бахмajarаг, екстремист дөјүшчүләр онлара түфәндән, бешачыландан, автоматдан вә пулемјотдан атәш ачмышлар. Јазыг совет әскәрләри дә эләчсөз талыб, өзләрини мудафиә етмәк мәгәсәдилә автоматларыны ишә салмышлар. Нәтичәдә куја... јалныз гырк нәфәр адам өлдүрүлмүш, сәккиз нәфәр дә һәрбчи гәтлә јетирилмишдир. Өзү дә Бессертыных һәрбчиләрин сажыны әввал деди, ағызучу ону дә гејд етди ки, хәјли јараланан да вардыр. Әлбәтә, ССРИ Харичи Ишләр Назирлигинин тәшкил етдији брифингдә дејиләләр бүбүтүн сәхтакарлыгыдыр. һәрбчиләрин өлдүрүлмәси фактынын хуеуси олараг назәрә чатдырылмасы ие ачыг-ашкар мәкрәли мәгәсәд күлдүр. Ахы, јерли әһали Бақыда бу кечә вә бүтүн күн әрзиндә һәрбчиләрә бирә күллә дә атмамышдыр. һәм дә артыг дәтиг мұәјјәнләшдирилмишдир ки, Азәрбајҗан пајтахтына сохулан "әскәрләр" бир-биринә атәш ачан заман һалак олмушлар. Онлара гәсдән руһи тә'сир көстөрдиләр. Куја дамларда автоматчылар вә нишанчылар кизләнишләр. Әскәрләри горхузурдулар, әсл һәгигәти кизләдирдиләр. Онлара тәлгин едирдиләр ки, Бақыда руелары өлдүрүләр. Куја "дөјүшчүләр" әскәр муандири кейибләр. Одур ки, һәрбчиләр, Бақы һәрби мәктәбинин тәләбләринә атәш ачырдылар (*А.Јевстигнев*).

16.35. Бир саат јахындыр совет һәрби командалыгы Бақыда сүни сүрәтдә дәһшәтди дөјүш-гырғын һавасы јарадыр ки, адамлары һәјәчан, тәләш, горху, әсбиллик ичәрсиндә сахлаја билсинләр. Онлар јахшы баша дүшүрләр ки, јалныз бу јолла кимләрисә комендантын әмринә табә етдирмәк мүмкүшдүр. Доғрудан да, гәнлы фәқиәндән сонра әзиләринин мејитләрини тапмаг үмиди илә башы аловлу хәстәханалара, мејитханалара, госпиталлара үз тутан, итгини дүшән гоһум-гардашынын сорагы илә күчләрә төкүлүшүн инсәилары башга чүр јенидән нечә дикендирмәк олар, ахы?! Кечәни сонсуз әзәб-әзијәт ичәрсиндә јухусуз кечирән, сүбһүн күнаһсөз инсан гәһнидан дон кејидини өз көвләри илә көрән бу адамлара бирә күллә сәси кифәјәтдир ки, дурадуглары јерләчә нәфәсөз-руһсөз өлүјә дөнсүләр. Бәс халг? Ону ки, тарих боју һеч вахт, һеч јердә чансөз-руһсөз мејитә чевирмәк мүмкүн олмаймышдыр. Мин тәәссүф ки, илләр узуну совет һәрби кытабларындан өзжә һеч бир шәј охумајан совет кенераллары бу барәдә дүшүнмәк иғтидарына малик дејилләр.

16.45. Нахчыван күчәсиндәки 27 нөмрәли еви һәрбчиләр һеч бир сәбәб олмадан автотам снлаһдан атәшә тутмушлар (*"20 Јанвар" гәзетиндән*).

17.00. Шәһид Фәридә Аббасованын чәназәсини апаран матәм дәстәси Нардаран гәбристанлыгына доғру кедир...

"- Стојте! — Гырмызы мафә гара автотамын лүләсинә дирәниб дајанды.

- Куда?

- Өлүмүзү апарырыг басдырмаға. Сиз өлдүрмүсүз, биз басдырырыг. Сиз күлләләмисиз, биз "өрт-басдыр" едирик.

- Неләја!

- Как илза, почему илза???

- Мүһәһисә еләмә, гардаш, онлар өлдүрмәјә чавабдеһидирләр, басдырмаға јох.

Гырмызы мафә автомат, танк лүләләринә дәјиб керн гајыдыр (*"Шәһидләр" кытабындан*). Бу јердә һәр чүр тәчәвузкарлыг, иғтила сонә чатыр вә вәһшилјини сонсузлуга узанан һүдүсәзулугу башлашыр...

17.07. Азәрбајҗан тәһдүкәсизлик органы ишчиләринин мұшәјјәти илә Ставрополдан кәлән вәһши сәггаллылар јашадығым бинаны БТР илә мұһәсирәјә алараг, репродукторла "Әлијев Мәнсур, тәслим ол!" тәләбләри илә мәзиләмә һүчүм чәкмиш, гапы вә пәнчәрәми сьндырмыш, һәјәт јолдашым вә оғлуму һәдәләјәрәк евинизи јохламыш, мәни ахтармышлар. Вәһшилји өзүнә пешә етмиш бу адамлар сонрлар дәфәләрә (3 күн) евимә һүчүм чәкмиш, аиләм гошуларда кизләнемәли олмушдур. Онлар нәинки евинизи, һәтта гошуларын евләрини белә ахтармагла мәнә көрә чаматы тәһгир вә нараһат етмиш, аиләм евдән илдәркин салмышлар. Мән иеә ајағымда ағырыг мәркәзи дәјишдирилмиш дүшмән күлләни хәстәханада јатар, бөјүк ишкәнчәләрә мәрзуз галырдым. Азәрбајҗан тәһдүкәсизлик органы вә Бақы шәһәр милие идарәсинин ишчиләри хәстәханада да биз јаралылары нараһат едир, назәрәт алтында сахлајырдылар. Буна көрә дә мартын 13-дә кечә вахты хәстәханадан гәчым вә ијүн ајына гәләр тәтибләрән кизләнемәли олдум (*Мәнсур Әлисов*).

17.14. Сәһәр тездән күчәмизә һәрби машын кәлмишди. Сәскүчләндиричи илә халиш етдиләр ки, һеч биримиз бајыра чыкмајаг. Инди иеә пәнчәрәдән күнәјә бојлананда көрдүм ки, һәр ики тәрәфдән јашадығымыз бинаја ики зиреһлә машын јахшылашды, пулемјотларын лүләләрини галдырыб бирбаша пәнчәрәләрә сары атәш ачмаға башладылар. Биз өзүмүзү дәһлизә атыб, дөшәмәјә сәридик (*Е.Арајева*).

17.21. Бақмын Әләкбәров күчәсиндәки 97 нөмрәли евин сакини Т.М.Шик һәрбчиләрин пулемјот атәшиндән сонра өз мәзиләндән 28 күллә јығмышдыр. Диварлар дәләмә-дешик едилмиш, сәбил кортланмышдыр. Сакинләр комендантыла зәнк едиб дәһшәтлә танкларын еви атәшә тутдугуну билдирмиш, орадакылар иеә "Танк оләсјиди, евинизин изи-тозу белә галмазды"— дејә онлары "сакитләшдирмишләр" (*"Советская молодежь" гәзетиндән*).

17.29. Тәхминән јарым саат әвәл шәһәрдә нисби сакитлик јаранды. Фәгәт, бу чох кәмәди. Инди хуеусән Бақмын Дағусту паркындан вә Сәлјан кавармалары истигамәтиндән чох күчлү ваһимә төрәдән сүрәкли атәш сәсләри кәлир.

17.43. Зиреһли бир машынын бөјүк сүрәтлә үстүмүзә кәлдијини көрдүк. Хәбәрдаредичи һеч бир сигнал верилмирдди. Адамлар тәләша дүшүләр, јолдан гәчмаға чалышдылар, бир гисми јыкылды. Әјинә гәһвәји рәнк кырк кәјмиш, башына гаракул папаг гојмуш 16-17 јашлы бир оғлан ушағы

машынын гаршысына чыкды. О, саики өз һәрәкәти ила сүр'әтлэ кэлэн зирәлли машыны дајандырмаг истајирди. Оған бир ан онун габаг һиссәсинә жапышыб галды, сонра иса тәкарәрин алтына дүшдү. Зәрбә заманы машынын сүр'әти бир аз азалмышды. Зирәлли машын хејли габагда дајаныб јолу кәсән јүк машындарына гәдәр кәдрәк керн дөймәјә чәлд көстәрди, филармонијанын јанындакы даш күлдәна дәјәрәк дүрдү. О дајанан кимн үстүндәки әләсини филармонија тәрәфдән чевиәрәк адамлары һадәләмәјә башлады, мухталиф истиғамәтләрә ону һәрәкәт етдирди. Намыја ела кәлди ки, зирәлли машын Коммунист күчәси ила јемшдән күтләнин үстүнә һәрәкәт етмәк истајир. Кәч оғанан машында вуруламасындан сонра чакынама даһа да артымшды. Адамлар ағламаға вә ғышгырмаға башладылар, филармонијанын бинасында кизләнәмәјә, шүһәлори сындырылмыш пәчкәрәдән ичәри кирмәјә чалышдылар (*Р.Аризова, И.Нусејнова*).

18.00. Икид чаванларын күчәләрә төкүлүш ғызыл ганы көзләриниз өнүдән бирчә ан да чәкилмир, бу кәчлери көзләјән гаравак ғылармызын галбиндә, әли гојунда галан кәлипләримизин сипәсиндә гәмли-јаңғылы бајатылар гајнајыб ахыр:

Кәмәр дарды белмә,
Бәновша дүә телмә.
Әлини ал әлине,
Ују, севкилим, ују.

Беләчә, мин-мин ананын, бачынын, гардашын, атанын дилиндә нечә-нечә сөз фәрјад гонарыр, нәлә чәкир, фәған еләјир (*Әкбәр Әлисов*).

18.10. Москва радиосу Бақыда фәвғәл'әдә вәзијјәтини тәјјин олунмасыны Азәрбајҗан пәјтахтындан сон күнләрдә он беш мин ермәшвини куја зоракы гонуламасы факты ила әләгәләндириди, ағасығыз ев тәлаиларындан, адамларын дөјүлмәсиндән данышды вә... мәтләб үстүнә кәләрәк хүсуси гејд етди ки, дөјүшүчү группашмалар Бақыја кирән совет ордусу һиссәләринә ... куја "амансыз мугавимәт" көстәрмишләр. Азәрбајҗан халгы үчүн белә фәчиәли моғамзда да Умумиттиҗәр радиосу јенә ермәшчиләрин мөнағејинә хидмәт едән хәбәрләр јајыр вә дәрһал да... Москва кешишһини Азәрбајҗан вә ермәни халгларыны сүлһә вә барышыға чағыран мүраҗиәтинин ефирә бурахыр. Шүбһәсиз, дин хадиминин мүраҗиәтинин бу күн Бақыда тәҗвәзкарлығла ахыдылан наһаг гәиләра һеч бир дәһан јохдур. Адичә олараг, Москва радиосу дилләјичиләрин дигәтәнин Азәрбајҗан пәјтахтында баш верән һадисәларын әсәс мәзһиндән јајындырыр.

18.20. Бақыда автоматлардан ачылан сүрәкли әтәшләр ара вермир. Совет ордусуну "габил-гүдрәтли рәһбәрләри"нин күчлү ссенарисн әсәсында фәчиәви тамаша давам етдирилир: наркотик маддәләрин, спиртлн ичкиләрин күчлү тәсири ила сәрхошлашыб-сәрәриләшән СА пагонлү әскәрләр "гаршыдакы дүшмән"ә зәрбә ендирди, "екстремистләрин мугавимәти"ни ғырыр, Шәрғин гапысында "нүмунәви совет республикасы"ны "мәһв

олмаг"дан горујулар... Бу кәчә, јахуд ела бу ахман шәһәримизда даһа нәләр олачаг, булу бир М.С.Горбачов билир, бир дә онун Бақыја көндәрдији ермәни-рус бәшкәселәри.

18.30. Азәрбајҗан радиосу јенә сусур. Азәрбајҗан телевијиясы јенә ишләмир. Ела бил Бақыда нә һакимијјәт вар, нә дә совет дәвләт органлары. Ела бил һеч Азәрбајҗан Коммунист Партијиясы да мөвчуд дејил. Динч чағда республиканы кенипә-болуна јејиб-һарылашан шәрәфсиз рәһбәрләрдән биринин дә сәси чыхмыр милләтин бу ағыр күгүндә. Сабһн вә ја биркүн Азәрбајҗан пәјтахты бүсбүтүн сәнкәрә дөнәс, халг һаглы һәрәкәт етмиш олар.

18.40. Совет Ордусу һиссәләрини Бақыја амансыз јүрүшлә кирмәси бүтүн Азәрбајҗаны топ әтәшнә тутмаг демәкдир. Алма-Ата, Тбилис ғырғынларындан сонра кәрәк совет дәвләти нөвбәти ағылыз һәрәкәтә јол вермәјәјди. Бақыја гошун јеридимәси — муәсир мәрһәләдә совет дәвләтинин идарәетмә габиліјјәтинин сифәри енимәсин тәсдиг елди. Бу бир даһа көстәрир ки, артыг Совет һакимијјәти јохдур, совет дәвләти өз конституциясы әсәсында ишләјә билмир, һар һансы гајнар реҗионда јарамчыны ағыр вәзијјәти јалһыз вә јалһыз сипәл күчүнә, ган төкүб гөрхутмаг јолу ила арадан галдырмаг истајир. Бу иса һакимијјәтин, дәвләтин, идарәетмә системинин там ифләсыдыр.

18.50. Мирәә Фәғәли Ахундов бағынын јанында гәрилчә чыхан һәрби транспортјор сүр'әтлә топлашашларын үстүнә јеријиб, зәрбә адамларја дәјди, онылары чархлары алтында әзишдириб уғулту ила көздән итди. Азәдләгесәрләрин сәсини бу чүр вәһишликлә сусдурмаг истајән Совет һакимијјәтинә Азәрбајҗан халгы итаәт етмәмәлидир даһа. Бәсдир, бычаг чохдан сүмүјә дирәниб.

19.00. Дүнән ахшам ела бу вахт евдән чыхыб, арвадына "Бәлкә, бу кәчә дә кәлмәдим, јодашларымыла күчәдә олачағын", — дејән Јунис Һәшим оғлу Мухтаров бу күн сәһәр "үзүнә, сүмүјүнә, иллијнә чөкмүнү, чалыры тапылмајан гара рәнк"лә гајыдыб мәзилиһән. "О рәнкдә әүлмәт кечәнин бөмбөз сојугунун, шахтаасынын ичиндә доғулан горху, вәһимә, ғышгырмазы әсәб, сәпсары һиддәт, ағыр зәрбәнин көмкөј изи варды". О рәнки илк дөфә әринин көрмәсиндә Таһирә ханым көрдү... "Јунис үзүмә, көзләримә бахды, сонра көмкәсиз, јетим бир сәлә деди: "Өлдүрдүләр, јаман чох ғырдылар, бичиб-төкдүләр чамааты...". Елә кечиб үзтөјүнә дүшдү".

Јашадығы бинадакы "кишиләрин өзләрини горуудуғу" о дәһшәтлн дәғигәләрдә Јунис Алатавадә олмушдү. Он беш нәфәр ишиләр. Сәһәрәчән дөүш кәтирәни дајаныб, дөүш кәтирмәјәни дә биртәһәр евләриңә гајыдыб. Јунис гајытмајыб. Алатаванын алчаг евләринин үстүндән итәһна-әтәһна, бөјүр-башында кизләнә-кизләнә төкүлән гәиләра, дәһшәтләрә бахыб. Адамларын өлдүрүлүјүнү, танкларын алтында хырчыманлығыны көзләри ила көрүб, инесиләрин бағрытасыны, түкүрпәдичи сәсләрини өз гулағлары ила ешидиб... һар дөфә дејирди ки, сәғ олсун Алатаванын гадышларыны, нә гәдәр оғулары өлүмүн чәнкиндән алдылар, горуудулар.

О кечәдән сонра һеч вәһалә өзүнә калә билмирди. Сәһәрәчән өлүдәр, шәһид кәдәшләр Јунидән әл чәкирдишләр. Далә еләмишдиләр ону. Кәхәдин жарысы сачлары, бүтүн бәдәни сүјүн ичиндә гыштарыб аялырды жүздән. Өлүм онун үрәјини, чәјрәсини тикә-тикә еладди, ганыны парча-парча доғрады, бейниши мистал-мистал гүртүдү. Ушгагыдан ата нәфәсинә һәсрәт галдан о оғулду ики гыз баласыны — Нәрмини, Чәјһунәни нә тез ата нәфәсинә һәсрәт гојду, әлүм?!

Јунис Мухтаров кәнд-кәсәкдән кәлән әкәср чаванлар кимнә илләрлә онун-бунун күнүндә — кирәјәләрдә кун чүртүмүшүдү, кәңчилијини күчлү, енерјикли чағларыны елми ишә сәрф етмишди. О јолда хәбис, хәли адамларын мәкринә дөзмүшүдү, манәселәрнә гырмышды. Торпагшүнаслық елмәрни һәмвәзидә адыны алмышды. Торпагшүнаслық институтунда өз јерини тапмышды... Хәлг Чәһәсинә чаны, гәнәјлә бағлы иди, онун фәвәл үзләриндән иди. 93 ил јашамағ истајридә, 39 јашында шәһид олды (*Шәфәр*).

19.10. Азәрбајҗан КП МК бинасы гаршысындакы еттираз митингиндә патилләрдән бири топлашанларә мурәчәтлә деди: "Силаһлы гүвәләрә мутәвәһиҗ кәстәрмәк әбәсдир. Кәлип, гырх күң матәм сәхләјәг вә һеч биримиз әлиһиш ағдан-ғараја вурмајәг, ишә кәдәк, лакин ишләмәјәк, дејәк ки, биз матәм сәхләјәрим". Јахшы тәклифдир. Азәрбајҗан халгы совет дөвләтинә мүлки итаәтсизлијини беләчә башласа вә бу ишдә там јәкдилликлә һәрәкәт етсә 20 Јанвар шәһидләринә лајлиги јас сәхләмәш олар.

19.20. Елә индичә Азәрбајҗан ССР Али Совети Рәјасәт Иҗәтнин сәдри Елмира Микајил гызы Гафарова республика радиосу илә Азәрбајҗан вә рус дилләриндә бәјанәт верди: "Азәрбајҗан ССР-ин суверенлијини кобул сүрәтдә позулмасы вә ССРП Али Совети Рәјасәт Иҗәти тәрафиндән республикамызын пәјтахты Бақы шәһәриндә фәвгәләдә вәзијјәт елан едилмәсә илә әләғәдәр оларағ Азәрбајҗан халгы, республиканын бүтүн вәтәндәшләринә адындан гә'ти етиразымы билдирирәм. Фәвгәләдә вәзијјәт иҗрасы үчүн ағыр дөјүш техникасындан вә автомат силаһларындан истифадә олунмагла динч әһалијә гаршы амансыз тәдбирләр көрүлмүшдүр. Бу исә чохлу инсан тәләфатына кәтириб чыхармышдыр. Һәләк оланлар арасында кәңгәләр, гәдннләр, гочалар, ушгаглар вардыр. Там мәсулијјәт һисси илә билдирмәк истајирәм ки, Азәрбајҗан ССР Али Дөвләт һакимлијјәти вә идарә органилары Бақы шәһәриндә фәвгәләдә вәзијјәт тәтиб едилмәси барәдә гәрар гәбул етмәмишләр вә ССРП Али Совети Рәјасәт Иҗәти тәрафиндән белә бир гәрарын гәбул олунмасына да разылық вермәмишләр. Төкүлән ган үчүн бүтүн мәсулијјәт бу гәрары гәбул етмиш вә биләваситә онун иҗрасыны тәмин етмиш ССРП органилары вә оныларын вәзифәли шәхсләринин үзәринә дүшүр. Азәрбајҗан халгы өзүнүн оғул вә гызларынын бу чүр фәвичәли сүрәтдә һәләк олмасыны һеч кәсә бағышламајаҗадыр". Мәзмунуна, емоционал тәсиринә, ифадәедимлә моғамына көрә сон дәрәжә вахтында дејилмиш сөзләрдир. Доғрудан да "Е.Гафарованын тарихи бәјанатынын әһәмијјәтини... гиймәтләндирмәмәк олмас. Бу бәјанәт нә иди?! Иҗтимаи-сәјси бир катарсы, јохса мүһитин вә һәјатин доғурдугу һәр чүр социал

ејбәһәрикләрә бүрүмәсинә бахмајарағ, өз нәчиблијини вә зәрифлијини ачықчә да олса, горујуб сәхләмәш гәдән вә ала үрәјини фәријады?! Ајырды етмәк чәтиндир" (*Мәһман Мәмәдөв*) һәм дә она көрә чәтиндир ки, бүтүн дүјдәлә совет дөвләтинин фашистсәјағы тәҗавүзүнә гаршы Азәрбајҗан халгынын еттираз илдасы кими сәләсән бу тарихи бәјанатын мүәллифи дә, 3-чү бәндидә "ССРП Мүдәфиә Назирлијиндән, ССРП-ини һүтүт-мүһәфизә вә диқәр иҗра органиларындан хәһиш едилсин ки, ССРП Конститусијасынын 81-чи маддәсинә үзгүн оларағ Азәрбајҗан ССР Али Совети Рәјасәт Иҗәтнинин 15 январ 1990-чы ил тарихли "Азәрбајҗан ССР-ини Дөвләг Гарабағ Мухтар Виләјетиндә вәзијјәти нормал һалә сәлмәг үчүн тәхирәсалынаыз вәзифәләр һаггында" он бир рәјасәт иҗәти үзүнүн гондарыб јандығы, һеч јердә чап олунмајан, январын 19-да исе М.С.Горбачова бәһ-бәһәә тоғдим едилән антидемократик гәрарына имза етән, бүтүн республика үчүн мәсулијјәт дашыјан вәзифә сәһиби дә ејин шәхәдир. Халған тәлејинә чавабдәһ олан бир адамын белә икисли ојуну, ән азы, чинајәткарлығдыр. Әввәлә, она көрә ки, о, сүһнә јолла јетәрәј јаратмағ үчүн шәхсән иштирак етмәдији иҗасын протоколуна өз адынын салынамысыны тәбин сәјмишдыр: "Мән Москвада идим. Һәмни күнү телефонла Али Советин иҗасынын кечирилмәси барәдә мәнә мә'лумәт вердиләр. Мән буна разылық вердим. Одур ки, орада мәним голум вар". Икинчиси она көрә ки, о, депутатларын бөјүк әкәријјәтиндән хәбәрәсиз сәхләшәдирылән 15 январ тарихли гәрары, һәр еһтиمالә гаршы, Али Советин 22 январ тарихли фәвгәләдә сәсијасында тәсдиғ етдирмишдир ки, кәләчәкдә өзүнә бәрәәт гәвиңдирмағ үчүн бәһанә тапа билсин: "Бу иҗләс ганундир. Ганунин олмасәјдә, 22 январ сәсијасы буну тәсдиғ етмәди. Орада АХЧ нүмәјәндәләри иштирак едирдиләр. Һәмни иҗләсын гәрарыны тәсдиғ етмәздиләр". Елмира Микајиловна биләрәкдән әјријә дүз дејир: ақы январын 22-дә фәвгәләдә сәсијәја јағылмыш депутатларын бөјүк әкәријјәти билмирди ки, Азәрбајҗан КП МК-нын биринчи кәтиби Әбдуләһман Хәлиловичә хидмәткарлығ кәстәрмәк үчүн Республика Али Совети Рәјасәт Иҗәтнинин сәдри январын 15-дә һансы сәхтәкарлығә әл атымышы. Тәбин ки, депутат олмајан АХЧ нүмәјәндәләри бу ишдән әслә хәбәрдәр дејилдиләр. Азәрбајҗан парламентинын сәдри дә, һеч шүбһәсиз, үмид етмишдир ки, чәрки-фәләк јенә дә рус әскәрләринә архаланан һәмбәрлијин истајинчә дөрв едәчәк, гондарылмыш сәһәд дә Али Советин архивиндәки гәлулларда иттиб-батәчағдыр. Заман исе башга чүр һөкм верди: 15 январ тарихли "гәрар ССРП Конститусијасына эидир. Чүнки Али Советин Рәјасәт Иҗәтнинә норматив актлар гәбул етмәјә иҗазә верилмир. Бу гәрар исе норматив характерли актдыр. Буну аңчағ Али Совет гәбул едә биләр" (*Чананлар Нәсәфов*). Тәсәдүфи дејил ки, Милли Шүрада депутат Мәтләб Мүтәллимов "Али Советин Рәјасәт Иҗәтнинин 15 январ 1990-чы ил тарихли гәрары ағыр фәләкәтләрә, күтләви гарғынларә сәбб олдугуна көрә Азәрбајҗан Республикасы баш прокуроруна тапшырылмағдыр ки, бу фәкт үзрә әјричә тәһигат ишин апарешы" тәклифин ирәли сүрәндә ганунш ифша лабулдугу гаршысында галан Е.Гафарова демшидр ки, "истәјирсиниз 37-чи ил тоқрар олунсу!" (*"Мүхәлифәт" гәзетиндән*).

Демали, Азербайжан ССР Али Советин Рјасјат Һеј'этин сјдринин 20 Январ тарихил бјанаты даһа чох умуммилли иттиһамдан сығорта олунмағ мәсјсди күдүрмүш, "сјмимийјэтден чох узакмыш, халғы сакитләшдирмәкден, нөһбәти кејитмә ијнәсинден башта бир шөј дејимини" (Ишјајәт). Әбәтәтә, халғла бир чүр, Москва иләсә тамам башта дидә дашыан сығрф русдилли Азербайжан совет рәһбәрләриндән милли чатыјананлығы көзләмәк сәдәләһилүк оларды. Чүнки Елмира Микајыловна да "тоталитар рәжимин инсаны мүстәғил дүшүчә тәрзиндән мәһрум едән, фәалијјәтсизләшдирән, чаллы ојунчаға, јухарыларын көстәрини вә тапшырығларыны сөвсүз јеринә јетирмәли олан, робота чевирән мүстәмләкә газанынын бишмини "мәһсулу"дур" (Сјрниниз Һәссели). Ајдын мәсәләдир, халға јалпыз зияјан кәтирән белә бир "мәһсул"а чеврилмәкәк үчүн, өзүни һагити мәһнада азербайжанлы һесаб еләјән кәс бүтүн өмрү боју үзүнү илк нөһбәдә Шәргә вә синилвасиялы дүняјә тутмалы иди. Тәсәсүф ки, Елмира Микајыловна үзү шимала баханларын сырасында јашамаға үстүлүк вериб һәмшиш. Елә буна көрә дә, вазифәсиндән асылы олмајарағ, һәр бир шәхсин милли музјјәклијини тәсдиғә јетирән әсәс мәдәни кејифийјәтдән — ана дилинә солис ијләһимәк бачарығындан мәһрумдур. О, өмрү боју русча даншымыш, рус дилиндә јазмыш, өвләдларыны Бақыдакы 160 нөмрәли рус мәктәбиндә охутмушдур. "Икинчи ана дили"нә ифрат сәдәјәтдәндәндир ки, Азербайжан ССР Маариф назир ишләдији мүддәдә Елмира Микајыловнанын "тәһсилминини русләшдирылмәсында" "хидмәтләри" бөјүк олду. Мәһз һәмни дөврлә гејри-милли мәктәпләрдә Азербайжан дилинин тәдриси көрүнгәз әлләрә сыхышдырылмаға башланды. Әкәшә, Азербайжан мәктәпләриндә рус дилинин тәдрисини күчләндирмәк үчүн саатлар артырылды (һәфтәдә 6 саат), синифлар ики група бөлүндү, рус дили тәдрис едән муәллимләрини әмәк һаггы 15 фәиз чохалдылды (һәтта ушағ бағчаларында рус дилинин өјрәдилмәсә дә Елмира ханымын тәшәббусү илә һәјәтә кеңирилиб, Дәһшәтли бурасыдир ки, рус дилинә верилән саатлар анчак Азербайжан дили вә әдбијјаты һесабына артырылды" (Залид Гүрәлов).

20 Январ фәчһәсиндән сөһбәт дүшәдә Елмира Микајыловна белә дејир: "Мәним күнаһын јохдур". Бу сөзләрдә пәрдаләнмәк, мәс'улијјәтдән гачмағ чәһдибир. Чүнки "Е.Гафарова фөвгәләдә вазийјәт е'лан едилмәсә вә гошуи јеридилмәсә барәдә январын 19-да саат 16-дан кеч олмајарағ Горбачовла сөһбәти заманы дөгиг мә'лумат алмышды. Лакин буна бахмајарағ о, бу барәдә халға хәбәр вермәди, халғ гаршысында борчуну јеринә јетирмәди. Бағы ғырғынында һәлак оланларын бир чохуну тәсирини онун үзәринә дүшүр" (А.Јеһитијев, К.Мелков).

Белә бир бөјүк тәсир сәһиб олмасады, Елмира Микајыловна "Нәјә көрә фөвгәләдә вазийјәт е'лан едилчәји вә шәһәрә гошуи јеридилчәји барәдә халға хәбәр вермәминини?". "Бакатин мүсәһибәләринин бириндә ордунуи Азербайжан рәһбәрлијини разылығы илә Бақыја дахил олдуғуну дејиб. Буна ијјә рәсми е'тираз билдирмәминини" — кими суаллара чаваб вермәкдән бирбаша вә ја долажысы илә бојуи гачырмазды.

"Бу күн шәһид гәбирләрин кәзәркән мән дә ана вә бағы кими һәјәчән кеңирирәм. Јүгүги вә мә'нәви чәһәтдән өзүмү тәсирләндирирәм" — таңлы һадисәләрдән дүз ики ил сонра, шүбһәсиз, вәтәнпәрвәр көрүмәк һәминә дилә кәтирилән бу е'тираф да Елмира Микајыловнаны тарихи күнаһларына көрә тәһбәһдән азад едә билмәз. Инди Азербайжанда ушағдан-бөјүжә гәдәр һәмә билир ки, Республика Али Советин Рјасјат Һеј'этинин сәдрә ола-ола о, халғ гаршысында, хуеусан дә, шәһидларын руһу өнүдә сон — ән мүтәддәс борчуну јеринә јетирмәмини, 1990-чы илли 22 январ умумхалғ дәфи мәрасиминдә иштирак етмәминидир. Чүнки республиканын јухары ешалонунда отуран рәһбәр ишчиләрин чоху кими, о да Вәтән торпағынын бүтөлүдү үғрунда чалыларын тәмәһнасыз фәдә едиләр "гәтти екстремист" сәјир, онларын гәбри башында ана вә бағы кими кәш јашы ахытмағ јадна белә дүшүмүрдү. Кремлдә ишинин чох олдуғуну бәһанә кәтирәрәк шәһидларын ғырхы мәрасиминә кәлмәкән дә онду, Азербайжан халғынын мәтәм өнүрәсиндә јашадығы тарихи мөгәмдә һәмәш әгидәјә хидмәт етдијини кәһсәз-шәрһсиз ачыглајыр. Милли әдәт-әи'әнәләримизә јабанчы дүня-көрүшүнүи нәтичәсидир ки, Елмира Микајыловнаны шәһидлар тапшырылан торпағын һәмә чәкиләмәмин ики ермини йүгүтүшүнкәна истисәс дәрәжәләри верилмәси һаггында 12 феврал 1990-чы ил тарихли фарманы (Азербайжан ССР Али Совети Рјасјат Һеј'этинин катиби Р.Гаъјәвә илә бирликдә) тәрәддүсүз имзаламышдыр. Шәһидларын гәбри өнүдә ана вә бағы кими һәјәчән кеңирән шәхс — вичданында әбәди ләкә кими галамағ, хәјәнәткарлығдан башта ады олмајан белә бир сәһәдин тәсдиғинә гол гоја биләрдими? Гој бу суалын гәти чавабыны тарихин өзү версин.

Нәһјәт, вазифә креслосуну "өз хошу ил" тәрк етмәк мәшһурийјәтиндә галап Елмира Микајыловнанын сјјасәт сәһнәсиндә сон, бәш миң манат мәбләғиндә пенсия илә мукафәтләтин чыхышы... 1992-чи ил мартын 5-дә Азербайжан парламентини ишдән чыхмағ һаггында әризеи илә мүрәјиәт едәркән о, бу аяддымыны јалпыз вә јалпыз сәһһәттин ишләһимини илә әләгәләндирди. Јери кәләрсә, халғдан "вахтында үзр етмәмәјә имкан тапачағы"на бәдман совет рәһбәрләринә хәс тәкәббүрлә ишшан Елмира Микајыловна бојуна алмағ итәмәди ки, онун тәлсји, Чохалы фәчһәсиндән сонра бүсбүтүн ифласа уграмыш республика президентини өз вазифәсиндә нәчә гөрүмағ барәдә Ајаз Ниязовичин кабинетиндә кәдән ачығ-кәзил сөһбәтләр заманы вә Милли Шуранын ики күн әввәл кеңирәмини ичләсында депутат Т.Гасымовун Али Советин еткеринә гаршы кәккин иттиһам ирәли сүрдүју вахт һалл олунмушду: МДБ вәхәләри парламән рәһбәрләринин Москвада кеңирилән ичләсында "Сиз Хоҷалы һадисәләр һаггында һәгигәти... тәһриф олунмуш шәкилдә чәтдирмәсиниз. Өләшарин сајы миңләрдә олдуғуну бахмајарағ, сиз бу фәчһәдә онларла адам өлдүју һаггында мә'лумат верминиси. ... Милли Шуранын МДБ-јә гошулмамағ һаггында јекдил гәрары олдуғуну бахмајарағ, сиз Милли Шуранын рәһбәр кими һәмни гәрары позурмушдур. Республика ганушарынын республика рәһбәрләри тәрғифиндән позулмасы һәр күн дивам едир. Сизин вә президент Мүтәllibовун имаза атдығы сәһәдәт республиканын сәһәд һаггында,

синалды гуввалер һаггында гануларнына тамамли зиддир. Буна көрә дә сивдан Милли Шураның сәдри кими истәфа тәләб едирәм".

Азәрбајҗан рәһбәрлиғини чыхылмаз вәзијәтә салан онун нөвбәти хәјәткарлығынын дәрһал фаш олмасы иди: "Гарабада Азәрбајҗан кандидатлиғини вә Хочалы шәһәрлиғини башына кәттирилән фаһчаләр Али Советә вә республика президентинә әввәлчәдән мә'лум имини, онлар буну халқдан кивләдибләр. Бу сивәст халгы див чөкдүрмәјә вә халғын, өз хиләсыны јалыыз рус ордусунун мүдәфисиндә ахтармаға јөнәлдилиб (*"Шәһидләр"* китабында).

Белә олан тәғдирдә һадисәләрин кедиши Елмира Микајыловнанын 20 Јанварла бағлы ән азы ики ил кечикмиш сөвләри илә десәк, республикамызда "халгла дәвләт башчылары бир олмадығына көрә, рәһбәрликдә бирлик олмадығы үчүн, халғын демократијаға мәјлиши рәһбәрләрин баша дүшмәсәи" јәнә дә "ғана кәтирә" биләрдә. Она көрә дә партират депутат кланы илә рәзвәләшмәдән сонра саллағхана маневринә әл атан "президентә һакимијәт бөһранындан чыхмағ", ичтинмай раји јумшалтмағ үчүн Е.Гафарованы "ғурбан" верди" (*Әһмәд Абдил*).

19.40. Бақы һадисәләри бардә јалан мә'лумат вермәк, тәғсирин һамысыны мәркәзин үзәринә атмағ кимә ләзимдәр? Чәваб үчүн узаға кетмәк ләзим дејил. Бу, Сов.ИКП-ини чәпиниши А.Мүтәллибовла, Е.Гафароваја вә башга дәвләт апаратчыларына ләзимдәр. Онлар бүтүн күнаһи доғрудан да тәғсиркар олан мәркәзин үзәринә атмагла өз күнаһларыны јумаяғ, вәләрини төмиш чыхармаға чалышырлар. Онлар вәләрини республиканын суверенлиғи вә дәвләт мүстәғиллиғи үғрунда мүбариз кими гәләмә вермәклә јанвар фәһисиндә шәхәсн тәғсирли олдугларына унутурмаға чалышырлар. Нәгәјирлә, дунја вә әсәсән дә, Азәрбајҗан халгы јаддан чыхарсы кил, өз коммунист һакимијәтләрини, коррупцијалишмиш режими горумағ үчүн гөшулу Бақыја мәлә онлар чәғирыблар. Биз там мәс'улијәти үзәримизә көтүрүб бидиририк кил. Бақы фәһисәи, күнаһсыз адәмләрын өлүмү үчүн һәм мәркәзин рәһбәрлиғи, һәм дә Азәрбајҗан Коммунист Партијасынын рәһбәрлиғи ејин дәрәчәдә чәвабәдидиләр (*Александр Јеветигиев, Кешиди Мезков*).

19.50. Өтән кечә Бақы шәһид олды. Бақынын учу-уча евләри, јакшы-јаман, доләј-доләј күчәләри, дадабуҗағлары, ағачлары да адәмләры кими шәһид олды. Бөјүкдән кичијә, һәтта дүниәки кечәнин үзүнә чығыра-чығыра доғулан көриәләр дә шәһид Бақыја шәһид олды (*Шәфәт*).

20.00. Дәвләт нөмрә нишаны 81-27 олан "ГА3-24" маркалы машынын сүрүчүсү Александр Владимирович Семјонов (1974) Бақынын Тбилиси проспектиндән кечәркән гәршәдән чыхан шимәлүм автомашындан атәшә тутулмуш, чийинидән вә ајағларындан јараланмышшәр. "Беш күн әчәлини пәһчәсиндә чапаладығдан сонра вәфат етмишдир. Бошадығы арвады илә јашајан гызандан өзкә бир нишансы гәлмәјиб. "Забратда дәғри олунуб. Ашадан олдугу, бөјүдүб боја-баша чәтдығы јердә..."

20.11. Азәрбајҗан Ләзчылар Иттифағынын биринчи катиби, ССРП Халғ депутаты Алар бу күн "Правда"нын мүхбирләришә демшидир: "Јенијетмәлик чәғым 1956-чы илдә гөшуларымыз Маҗарыстана кирәндә битди.

Кәңчилимлә 1968-чы илдә, Чехословакия һадисәләри заманы видәләшмәд. Ниңди дүјурам кил, бу Бақы јанварында өмрүм сонә јетир..."

20.22. Јанвар фәһисәи јерди рәһбәрлиғин, о чүмләдән, Азәрбајҗан КП МК вә ДТК рәһбәрлиғиниш буна биләркәдән имкан јаратмасы пәһчәсиндә Мәркәзин Азәрбајҗан халғына гаршы төртәдији агыр чинәјәдир (*Рүфәт Мансуров*).

20.33. Балаларымызә күлләни Рус империясы атды. Ермәни дашнаклары едди. Азәрбајҗан һөкүмәти атды... Азәрбајҗанә Бејһалмишләчлик күлләни тәдди (*Асуф Ата*).

20.44. 20 Јанвар гырғышлары баш вермәјә биләрдиҗи? Биләрдә. Әкәр аздагы сөкүну дилимизә кәтирмәсәјдик. Гәјрәтмишдән, кишилиғимиздән әл чәкиб өмрү боју бу јыртычы империянын тағдығы алтында кәлә олмаға тә'минат версәјдик (*"Шәһидләр"* китабында).

20.48. Совет ордусунун гәлли терроруздан гәзәбләнмиш Бақы сәкинләри шәһәрин мүхтәлиф јерләриндә е'тираз митингләри тәшкил етмәјә сәј көстәрмишләр. Рәһбәрләр дәрһал онларын башынын үстүнү алмыш вә јығыншылары дағлышмаға мәҗбур етмишләр. Мејданлардан пәрән-пәрән дүшән әһвали Азәрбајҗан КП МК бинәсына доғру јол алмышдир. Ызырда орада адәмләрын һәзәҗән вә ширәт долу е'тиразлары ешишдир.

20.51. Ајәтән һәр күн Москвадан сәат 20-дә верилән сон хәбәрләр бу ахшам хәли кичиди вә 20.15-дә Умумиттиғат радиосунә илә ССРП Али Советинин сәдри Мехиди Серкеҗевич Горбачов чыхыш етди. О, Азәрбајҗанда баш верән һадисәләри тәһриф едәрәк һәм Азәрбајҗан халғына, һәм дә әјрим-әјрим дәвләт ораҗаларына гаршы гәјдәиз-шәртсиз иттиһамлар ирәли сүрдү. Устәлик дә, һеч бир сәбәб көстәрмәдән, бизи екетремиздә тәғсирләндирди. Совет сәвет өлкәсини ермәнипәрәст башчысы гәбкар республика илә тәчәвүзә мәруз галан республиканы тәрәзиниши ејин көзүнә гөјдү, бүтүн тәһрикәдиҗи актларын дәвләт сивәсәти сәвијәсиндә Ермәнистандан башланмасыны һеч јада да салмады. М.Горбачов гәсәдән унутуду ки, сон илләрдә Ермәнистан ССР Али Совети Азәрбајҗанын дахили ишләринә ачығ мүдхәлиә олан азы он гәрәр гәбул етмиш, ики дәрәфә Азәрбајҗанын Дағлыг Гарабағ Мухтар Видајәтинә өзүнә вә өзүнүн Дағлыг Гарабағ Мухтар Видајәтинә бирләшдирилмәсәи һаггында фәрман вермиш, бир дәрәфә илә Дағлыг Гарабағын бүдәсини 1990-чы ил үчүн өз бүдәсинә дахил етмишдир. Бүтүн бушларын мутабиләндә Азәрбајҗан ССР Али Совети чәми-чүмләтәны бирчә дәрәфә ССРП Али Советинин Дағлыг Гарабағ һаггында гәрарынын бир ичә мәддәсини гәјри-тануни олмасы һаггында фәрман вериб. М.С.Горбачов илә һәр ики республиканы "ССРП Конституциясына зидд гәрарлар гәбул етмәклә" ејин дәрәчәдә күнаһландырды. Азәрбајҗанда баш верән һадисәләри һәддидән артығ ишишдәрәк онлары Совет һакимијәтинә вә үмумијәтлә, бүтүн ССРП миғләсәндә федерациянын әһләләмәсинә јөнәлән һәрәкәтләр кими гижмәтләндирди. Ләкин сивәси хәһәдән ССРП-дән тамам ајрылмыш, һәр ишдә даһа чох харич ермәни дәһсәпорүтүн күчүнә аркаланан, совет бәјрағынын, Сов.ИКП билетләрини һәлә 1988-чы илдә тәһтир едән, чыран, јандыран Ермәнистан ССР һаггында бирчә кәлмә дә данышмады. Беләликлә, ССРП Али Совети сәдрини дилиндән ики ил мүддәтиндә ешишдән дашнакмисәл јаландлар чәм һағында бир даһа чохмишләтәли совет халғларынын дигтәтинә чәтдырылды. О халғларын дигтәтинә ки, Совет

Социалист Республикалары Иттифагында ермәнипәрәст информация вәсәитләринин һәртәрафли һүчүмунә мә'руз галмыш вә дәнә-дәнә алдыдымышлар.

Дүнианын әкәср өлкәләриндә сон илләрин көркәмли сүлһсәвәр сийәси хадими киши танынан М.Горбачов бунуңуң чыкшында Азәрбајҗан халгына дәрин һуәнлә башсағлыгы вермәји дә өзүнә рава билмәди, "бәзи аыләләрдә иткиләр вардыр", "өз адымдан башсағлыгы верирәм", — дәрәк әли һакимијәт сәвијәсиндә әхләсәғлыгы вә дәјәтәксил күмәжи еттирди. Белә мә'һияјәтәсә мәҗте тәғдигә јетирив ки, М.С.Горбачов өз сәләфләриндән — Н.В.Сталиндән, Н.С.Хрушчовдан вә Л.И.Брежневдән јалныз аһирән сечиләр, јалныз дигдә онларя гаршы чыкыр, әмәлдә исе рус әскәринин күчү илә рус олмајан бүтүн халглары, ермәниләр там истисна олмагла, гырмаг, әзмәк, мәйв етмәк фикриндәдир.

20.54. Азәрбајҗан халгынын бишына сон илләрдә кәлмиш бүтүн бәләлар үчүн мәсу'лијәт јалныз вә јалныз өлкә президенти Михаил Горбачовун бәјнуна дүшүр. Онун бүтүн түрк вә мусәлман халгларындан кошлан-мадығаны көрмәк, заншмчә, һеч дә чәтинлик төрәтмир. Белә бир ади фактдан һесәбшыныз көтүрүн ки, бу шәхс индијә гәдәр Азәрбајҗан халгынын адыны белә дүзкүн тәләфүз етмәји өјрәнмишидир (*Һесәбшә Мусјев*).

20.57. Биз үчүмүз — Р.Нағыйев, М.Сүләймәнов вә мән сүрүчүмүз Әзим киши илә редәксийаны тәрк едирик. Саһаб бәзардыр, иш күнү дејил — гәзет чыкмыр, бәзар ертәси редәксийада көрүшүк һәр шеји гәтиләндирмәлијик; бундан сонра јашајатмы? Ән гәрбәс исе бүдүр ки, гәзитни чыкмамасычә көрә доли олмушут, ејни заманда бүтүн бушлардан сонра "Коммунист" ады гәзити бурахә биләчәјимизи дә ағлымызга кәтирмирик. Јолда фикримиз бир гәдәр дурулур: "Сәһәр"и бурахмалыјыг. Әкәр бурахә билсәк!.. (*Шакир Јагубов*).

21.00. Азәрбајҗанын халг шаири Бәхтијар Ваһабзәдә Москваја — Кремлә телеграм көндәрмишдир: "Чәһаб Горбачов, Азәрбајҗан халгы о гәдәр кери галмыш халг дејил ки, индики вахтда Ислам республикасы јаратмаг фикринә дүшсүн. Бу, төкдүјүн гана һагг гәзәндирмаг үчүн сәһни үдүрдүкүн бәһтандыр. Сән өзүн буну чох јакшы билирсән. Сәһни әлләрин вә ыңыданын мәним халгымын ганына булашыг. Сән чәлләд Сталинин төрәтдији чинајәти төрәтдин, тарих буну сәнә бағышламајачаг. Халгымын ганыны төкүб сонра она башсағлыгы көндәрмәк дәһшәтлә икунәзүлдүкүр. Сәһни рәһбәр олдуғун партијадан чыкмағы өзүмә шәрәф сәјирәм" (*Бәхтијар Ваһабзәдә*).

21.05. Түрк дүниасына гаршы тәшкил олунмуш фитнәләрә бәхыб мәт-мәлтәл галмамаг мүмкүн дејил. Санки бүтүн дүнианын мәхфи фитнә-фәсәд мајялары — бејнаһхалг мафија групплары түрк халгларына гаршы үмуми мүбаризәләриндә сых бирләшмишләр. Алма-Ата, Бакы, Фәргәнә, Коканд, Дүшәнбә, Јени Уәси, Паркәнд, Ош, Уәси шәһәрләриндә тәшкил тапмыш гырғылларын мүғәсирләринин фаи едилмәксә вә ејни вахтда Апропа дөвләтләриндән дә түркләрин депортациясы (Југославијадан, Румынијадан, Болгарыстандан вә башга өлкәләрдән гонулмалары) буна әһни мисәл

дејилми?! Мәркәз нәһки бу гырғылларын гаршысыны алмыр, һәтта өзү планлашдырдығы фәһиләрин галадығы тонгаллары јаначаг төкмәклә онлары даһа дә аловандырдыр (*Бәһрим Гәјиб*).

21.10. Бакынын Дағусту паркында шәһидләр үчүн илк гәбирләр гәзымәшдыр. "Ичтиман дәғни комиссиясы сәһәр Мәркәзи Комитә гаршысында кејирилән үмумхалг е'тираз митингини һөкмүлә јарәдйлә-мишдыр. Шәһидләримиз үчүн мәзарлар гәзан миниләлә адымын ирдәси илә онун тәркиби мүәјјәнләшдиримшидир: Гағгаз Мусәлманлары Руһани Идарәсинин сәдри һаҗы Аллаһшүкүр Пашазәдә, Бакы Дөвләт Унивәрситетинин елми ишҗиси Азәр Нәбијев, Азәрбајҗан Дөвләт Иңгәсәнәт Институтунуну муәллими Хәлијәддин Хәлилов, "Коммунист" нәшријатынын фәһләси Бағыр Бағиров, Азәрбајҗан Политтехник Институтунуну муәллими Раһим Гәсымов, Бакы 8 нөмрәли тикити идарәсинин мүһәндиси Ибраһим Әлијев, Азәрбајҗан ССР ЕА Ме'арыг Институтунуну шөбә мүдирин Нәриман Әлијев, филолог-журналист Исмајыл Иҗәли, "Бәрпачә" идарәсинин рәиси Мәлик Мәһдјев, республика һидрометеоролија хидмәти идарәсинин ишҗиси Хәлид Мухтаров". Ичтиман дәғни комиссиясына сәдрлик Азәрбајҗан Республикасы ЕА Иттисадијат Институтунун шөбә мүдирин, иттисад елмләри доктору Гүдрәт Јагуб оғлу Әбдулсәлимзәдә һәвалә олунмушдур: "Фәһгәләдә вәзијәт шәрәитиндә, һәрбчиләрин әһәтәсиндә, мүәјјән тәшкилатларын изәрәти, һәтта ашкар вә кизли јоллары фитнәкәриәгәләрә әл атыдылары, халтын гәзәбинин чопдугу, һәр етијатсыз адымын ачы пәтичәләр вәрә биләчәји бир вахтда јуз миниләлә адымын иштиракчысы олдуғу үмумиәлли мәтәм мәҗнәсин идарә етмәк мүсә'лијәтинин алаһ һеч кәс гиәтәт еләмәсин... Комиссиянын ишиндә Е'тибар Сәмәдовун үзүми рәһбәрлији вә биләвәсигә мәсу'лијәти алтында Рүстәм Хәлыгов, Вағиф Бабәјев, Адил Тағыјев, Сәјфулла Абдуллајев, Јашар Кәримов, Рәһиб Нәғыйев, Мөтәбәр Садыгов, Еддәр Зүлфугаров, Вәсиф Шәһмәмәдов, Ихтијар Бәјрамов, Мәмәд Гүлијев, Тәмерлан Бәхшәјевин дахил олдулары көмәкчиләр дәстәсинин зәһмәти бөјүк олмушдур" (*"20 Јанвар" гәзитиндән*).

Халтын гаршысынағлымаз истаји илә "мән хәјли чәваләт бирликдә Шәһидләр хиябаны адыначәг Дағусту паркда һәјәтдан вахтсыз кетмиш шәһидләримиз үчүн мәзар гәзырдым. Јашлы шәхсләр сәһбәт едирди ки, бу јерләр вахтисә гәбиристанлыг олув, иһтишадан әввалки илләрдә ермәни-мусәлман гырғынында шәһид олмуш Бакы чәмаатынын бир һисәсинин бурада дәғни етмишләр. Доғрудан дә, биз мәзарлары гәзырда ара-сыра иһсан чәсәдләринә раст кәлирдик. Онлары сәһнә илә јығыб бир өртүјүн үстүнә гојурдуг. Мәзарлары гәзырма башчылыг едән шәхс бизә бийдирди ки, бу чәсәдлери шәһидләримизин јанында, ајрычә гәбирдә дәғни едәјимик. Иһи дөврүн шәһидләри бир мәзарыстаңда үзүҗачағдыр".

Бүтүн гәбирләри вахтында гәзыб гуртәрмаг үчүн кәчә дә ишләмәк ләзәм иди. Бу, јалныз һәрби комедиантын ичәзәси илә мүмкүн ола биләрдик.

...Намынын паспортуну жыбы барбор комедантлыга апардылар... Бизе бурхалышып вэрэгэси кэтирмэлдидилэр. Лакин жарым саватдан сонра Бакынын һэрби комеданты, генерал-лейтенант Дубиняк кэлди. намынын чох сөйлө шилэмэсини дитгэтлэ сөйр эладикдан сонра гэбирлэри сажы үзүгү бизе чевириб деди: "Нэ үчүн белэ аздыр?" Јашлыларымыз ону баша дүшмэдилэр, биз исе бир-биримизе бахдыг, онун но демэк истадјини һеч биримиз аңламадыр. О исе бизим төрөдүд эладјинимиз көрүб: "Сиз үзүгүз јаддан чыхармысыңыз. Бурада галыб сэлэрэ гэдэр шилэмэк истајон һэр бир кэс өзү үчүн дә мазар газмалыдыр. Фөвгәлдә вазјјјјт шараитиндэ мән һеч кимин һајатына тэмниат верэ билмәрэм ки, о бурада сэлэрэ саламат чыхачаг", — деди вэ паспортлары бизе гайтарды" (*Мөһид Надир окуду*).

Өзүгүн гаңуеуз әмри илэ гэтлэ јетирилмиш күнаһсыз инсанларын руһуна гаршы бу чүр вәһин биканәлик, кечәли-күндүзү азаба гатлашыб шәһидләр үчүн гәбир газан чәфакәшләрэ мүстәлакәчи чәлад мүнасиботи совет генералы Владимир Дубинякын јалныз вэ јалныз сөјүшә лајиг олдуғуну көстәрир. Мәһз бу мәһнада республикамыздын халг шаири Бәхтияр Ваһабадзини милләтимизә хас чығынылыга ганчын һәрбичини үзүгә шаһ-шаһанә дедикләри һэр бир азербайҗанлынын үрәјиндән тикан чыхарыр: "Јај дивар оғуларларымыздын өмрүнү оғурламаг, гыз-калиндиримиз, ана вэ баҗыларымызы көзүјашлы гојмаг, оҗағларымызы сөндүрмөк салаһијјәтинин сәнә ким вермишдир? Сән бу гэдәрми өзүгү һаглы билир, торпағымызы ган доңизиндә чимдирәндән сонра Бакы күчәләриндән шәстлә кечир, јенә бизи һәдәләјир вэ адыны инсан гоја-гоја вичданындан да олса утанмырсан? Мән бизим телестудјянын һәјәтиндә дубинкалы генерал Дубинякка тәсадүфән растлашыб буну ондан сорушдум. Чаваб верэ билмәди. Үзүгә түпүрүб кечдим. Сонра өз-өзүмә фикирләшдим: мән һансы вичданы ондан сорушурдум? Олмајан бир шеји адамдан ичә уммаг олар? Бөјүк рус јазмачысы Солжениҗинин дедји кими, "иҗи ил әрзиндә иҗи милјондан артыг инсаны өлүм дүшәркәләриндә мәһв едән" бир һакимдән һансы вичданы тәләб едирән?"

Иҗтимаи дәфин комиссиясы "мәркәзин позучулуг фәалјјјәти, һәрби комеданты һәдәләри, маневиләслери илэ јанышы, әслиндә олмајан јерли һакимјјјт органиларынын иши мүхтәлиф үсәлларла "помаг чәлдир, "олмады елэ, олду белэ" чүрүк фәләҗи әгидә илэ јашајяныларын күт мүтанмәти, көзләмә мөвҗеји тутумуш адамларын еһтијатлы етинасәылығы" илэ дә үзәлишди. Ајры-ајры намаәлум // шәхсләр һүзр јерләринә кедәрәк аҗлә үзвләринә "хејирхәһ мәсләһәт"ләр верир, "онлары өз әнәләрини идринәмлы шәкилдә сон мәңзилә јола сәлмаг фикриндән ашкар даһындадыр, билдирдиләр ки, онсуз да јахын вахтларда "Шәһидлар хјябаны" дағдылачаг //? вэ орада дәфин олунаныларын ишдики гәбирләриндән чыхарыб, ким билир һарада, ајры-ајры јерләрдә басдырачағлар... Шәһидларимизин ахырымчы чүмә ахшамы вэ гырхы

мәрәсимнә һазырлыб әрәфәсидә хәбәр вердиләр ки, истинтаг органиларындан иҗи нәфәр тәкидлә мәһимлә көрүшмәк истајир. Мүавиниләрдә көрүшмәк тәклифилә разылашмадылар. Онлар билдирдиләр ки, истинтаг намынә шәһид гәбирләриндән бир-икисини ачмаг лазымдыр вә мән дә бу мәрәсимдә иштирак етмәлијәм. Гәти етираз едәрәк дедим ки, белә бир иши көрмөк тәкчә шәһидларын руһуну иҗитмәк јох, һәм дә милләтимизә гаршы тәгтирдир вэ биздә олар материалларын дүрәтлүгүнә һеч бир шүбһә ола билмәз, чүнки онларла адам буну тәсдиг етмәјә һазырдыр. Лакин истинтаг органиларынын иүәјәндәләри һеч чүр разылашмајараг, бир гэдәр кечдикдән сонра өз рәислери илэ јенидән "Шәһидлар хјябаны" әрәсисинә кәлдиләр... Онлары сон сөзүм белә олду: "Мән сизин ата-ананызы танымырам, амма әминәм ки, баба вә нәналәринизин руһлары белә бир бәдхәһ иҗјјәтиниз үчүн сизин өвдәлларынызы һомишәлик ләһәләјирләр. Биз, шәһидларимизлә јанышы јатмаға һазырғ, лакин онларын гәбирләринә тохумаға гојмарыг". Гәтијјәтимиз гаршысында динмәдиләр, сојут вэ күт бахышларыјла дедиләр: "Бахарыг...". Илаһи, сән мәһим халғымы манғурта чевирмиш бу вүчудлардан гору вә о кәсләрә тәлтин ет ки, һатта илан белә һараја әјри сүрүнәс дә, өз јувасына, һөкмән дүз кетмәлидир, чүнки өнчә Вәтәндир. Буну унутмаг шәрәфәсизлик вэ јараңдығын торунаға үзүтара гайымтаг демәкдир, әкәр беш-он гарыш торпаг о кәсләрә гиҗмәт олса..." (*Гүдрәт Абдуәлимиҙә*).

21.15. Дүпән кечә биз "Олимпи" мағазасынын јанындан кечәндә атышма башлады. Машыны кери чевирдик. Енержетика техникумуни үстүндәки јолда иҗи "ГАЗ-24" машыны јолу кәсимиди. Машыныларын о төрәфиндә сачлары чјиниләринә төкүлмүш, көзләри һәдәгендән чыхмыш јашлы әскәрләр атыш ача-ача кәлдир. Онларын сифәтләри елэ бир ифадә алмышды, елэ гудузлашмышдылар ки, о сифәтләрәдәки ғарымтаг, өлдүрмөк һарисјјини һеч вахт утуда билмәрәм. Мән машыны сәхләдәм вә онлары мүрәҗиәт етдим ки, кимә атырарыңыз вә иҗә атырарыңыз? Бу вахт кәлән БТР-ләрдән бири "ГАЗ-24" машынынын үстүгә чыхды. Мән онлары даһышмаг истајәркән атыш ачдылар. Күлләләр јанындан кечди вә јухарыдан кәлән јүк машынынын сүрүчүсүнә дәјди. ...Чох чәтиһликлә өзүм МК-нын гаршысына чатдырдым. Галхдым јухары. Полјанчконун јанына. Бүтүн мәртәбәләрдә әскәрләр дөјүшә һазыр вазјјјәтә иди. Әлләриндә автомат вә пулемјот варды. Мән Полјанчкону һәддиңдән артыг түнд сөкәләрә тәгтир еладим. ...Сорушдум ки, халғын күнаһы но иди? Орду шәһәрә кирирдисә, иҗә бизә демирдиз, иҗә халға хәбәр вермирдиниз? Полјанчко деди: "... Что ја моғ, того сделал. Ја не знал что будет такая беспощадность, бесчеловечность" ("Шәһидлар" китабыдан).

21.20. Артыг баша дүшмәлијик ки, бизим иҗитамызыз, һеч олмаса, мәһови бирликдәдир. һеч бир түрк о биринин баласына лагејд галмамалыдыр. һеч

бир түрк һәр һансы бәһәр өвладынның фачисинә дөзмәмәлидир (*Кайрат Сарыбајев*).

21.22. Дунән ахшам танкларын вә һәрбчиләрнн шәһәрә кирмәмәси үчүн јашындын вә миллијјәтиңдин асылы олмајараг, Бақынн һәр бир нүмајидәси Тбилиси проектннә толлашмышды. Әһали арасында бойдан чох һүдүр олмајан Етибар Мәмәмәдову көрдүм. О өз чыхынын һәм әтрафдакылары, һәм дә рәтәјјә вәситәсилә АХЧ-нин бүтүн постларына чатдырарды: "Бир даһа нәзәрннвә чатдырымыг ки, Азәрбајҗан КП МК-да јукәк сәвијјәли јодлашларла да апардығымыз сөһбәтләр һеч бир мүсәбәт нәтиҗә вермәмишдир. Әмр верилиб, гошун шәһәрә кирмәлидир. Сиздән сон дәрәҗә халиш едирәм: јолларда, дајаначагларда бир адам олсун белә һәрби техниканын табағына чыхмасын. Автомашылары бурда олан сүрүчүлдәрдән халиш олунур ки, идарә етдикләри машыны автомобил јолундан тамам кәнарлашдырыб апарсылар. Бир даһа халиш едирәм: һамы дағылышыб елә кетсин. Садәчә сәјмамазлыг бизә чох баһа баша кәлә биләр". О, дедији сөвләри тәкрар едә-едә үзү ашағы XI Гызыл орду мејданына тәрәф һәрәкәт етмәјә башлады (*Пәһәл Гулијев*).

21.24. Шәһидләрин һарада дәфин олунмасы мәсәләсән ортаја чыханда үч јер тәкшиф олуду: Дағусту парк, Дәмирјол вағзалынын гарышындакы Илчү бағы вә 26-лар бағы... Дағусту парка үстүлүк она көрә верилди ки, бурада 1918-чи ил март ғырғышлары заманы һәләк олмуш он мин шәһид дәфин олунмушду. Инди биз январ шәһидләринн бурада дәфин етмәклә һәм дә 1918-чи ил шәһидләринн тапдаг олмагдан хилә едәрдик (*Хәлијәддин Хәлијев*).

21.26. Сәһәр саат једијә тәзәчә ишләјирди... Гапчычәләр автматын гүлдәғыны машынын тапысына чырна-чырна бизим "Нива"ны дә әләк-вәләк елдәдиләр; сонра гәзәблә "Әдләр јухары" әмри верилди, тәләдән дирнаға үст-башымызы арадылар. Танкын зонф ишығында оиларын әзәзиллик, чалладыг јаған боз, сојут үзләринн көрәндә бәдәнимдән кизилти кечди; ади әскәрләр охшамырдылар, гамотли, "бронезилет"ли. Јахшы ки, үстүмүздә ССРП Јазычылар Иттифағынын үзлүк билети, бир дә иш јеримизин вәсигәләри варды. "Мы писатели, журналисты",—дедим. Забит ғышғырды.: "Экстремисты? Город в сени. А вы куда?... Еһмалча дөрд тәрәфә бойлаңдым: архада — аҗаҗын алтында, бирчә адымлыгыда автматы снәсннә тутуб һејкал кими дурмуш, чынғырыны да чыхармајан "музды әскәрләр" дајанмышдылар, машындан бир шәј тапсајдылар, елә орадаҗа күлүмүзү көјә совурачәгдылар. ...Бизә дедиләр: "Кәдин..." Дөрд тәрәфдән танкларын "аҗкәз" дүләси, аҗаҗларын алтында, танкларын дөврәсидән атошә һазырча дајанмыш автматылар бизә тушланмышды — бу ваһимә алтында кәч көрүм икәчә кечирсән. О бир нечә санијәлик јолу машынымыз ағыр-ағыр кечинчә көзләримн јүмдүм, архамда сојут үзләләрин тәрәпидини, ағымтыл, ғырмызымтыл күлләләри һисс еләјирдим; бир алыға мәнә елә кәлди ки, сәсетс күлләләр бумбуз вичвичә кими чаныма дарашыр... (*Нәһ Исмајылзядә*).

21.28. Зинјәт Гафарова 14 илдир Бақыдакы шәһәрләрарәшә телефон стансијасында чалышыр. Бу сәһәр о, ишә һәмшиҗәк һәзәлә башламышды. Инди ону, истақлри, арзулары бир-биринә говуңдурмагдан да көрәкли олан бир вәзифә — вәтәдидышлыг борчу наһајәт едирди. ...Саат 9 тамамда артыг илк сифарини гәбул етмишди. Республика гәзетинин мухбири һәҗәчәҗә сәлә, әл гала аҗлаја-аҗлаја халиш етмишди: "Азәрбајҗан халғынын азадлығы урунда дич нүмајиш Совет Ордусунун әскәрләри тәрәфидән күлләјә туғулду. Јүзләрлә адам һәләк олмушдур, јараланыларын сајы мәлүм дејилдир... "Икинчи зонк, үчүнчү зонк... Ејни мәзунда, мүхтәлиф үнванлы... Зинјәт нечә белә сифарини гәбул етди. Нафәсин дәрмәдән, бир гүртүм су да ичмәдән. Устүдән бир нечә ај кечмиш Күрҗәстаидан кәлмиш мәсүл ишчи рәсин мәҗиләларнн бириндә дејәҗәнди: "Һәмин күн бақылыг журналистлар зонк еләјиб бизә һәр шәји олдурғу кими даһышдылар. Дәстәји јеринә гојмушдүм ки, јеиндән зонк чалыды. Бир әз габаг бизи чалашдран телефону гыз иди. Јалварычы сәлә: "Сиз бизә көмәк едәрсинизми? Сиз аллаһ, көмәк един бизә, бурда күнаһсыз адамларын ганы ахыдылыр",— деди. Санки јалныз бу ән сиздә төрәдилмиш чинајәтин бүтүн ағы-ачысы мәнә чатди. Әлимдән нә кәлә биләрдир? Гызә тәсәли вердим. Минһатларлыг едә-едә дәстәји асды".

Һәмин гыз Зинјәт иди (*Әһтиҗә Гонағлы*).

21.30. Икәдәдән сонра Р.Ибраһимбәјов, һ.Турабов вә мән Горбачова јанашдыг, Бақы һадисәләриннн бүтүн ачы тәфәррүатларыны олдурғу кими она чатдырмаға чалышдыг. "Һәр шәји ордуну бојнуна јыхмајын!"— деди. (Не надо делат из армян козла отчужения) "Јүзләрлә күнаһсыз инсан һәләк олду",— дедик. "Орду ғырышмасадыг, јүзләрлә јох, минләрлә, он минләрлә адам ғырыла биләрдир",— деди. "Мин адамы хилә етмәк үчүн јүз адамы ғырмаг сөһбәти — шүбһали һагг-һесабыр",— дедим. "Сабаһ мин адам хәтринә јүз мин, јүз мин адам хәтринә милјон, јүз милјонларла инсаны да ғырмаг олар. Амма тарихнн бу дәрәсинн биз бир дәфә кечмишн". Горбачов чанаб вермәди. Јанында дајанмыш Примаков бизә бахыб, мәмәмләтә башыны булады (*Анар*).

21.31. Ваһимәлә кәчәдә көзләримлә көрдүјүм инсан ғырғыны мәнн дәһшәтә кәтирдн. Микројаонларын арасы илә күлләләр јакдыра-јағдыра кәдән танк атош ача-ача "Пионер" кинотеатрыннн јаны тәрәфдән биринчи микројаона сары јөнәлди, трамвай хәттинн өтөндә көрдүк ки, һәмин о танк атош ача-ача ашағы енди. Биз XI Гызыл Орду мејданына чатанда о танк да чатмышды вә бу дәфә һаваја атылан күлләләр ашағыја—адамларын үстүнә јағдырылмаға башлады. Елә илк дәфәдән дүз јанымда бир нәфәр оғланы аҗағларындан, бир нәфәри дә ғырындан вурдулар. Танкын үстүндәки әскәрләр чамаяты күлләләјир вә тәзәдән керн дөнуруду. Күлләләрдән бири бир оғланын дүз башындан дәјмишди. Пәспортуна бахыб дедиләр ки, гаҗғындыр. Ганы кәсмирди. Машын олмадығындан талмышды арада. Мејданда сәрәләнб галан јарәлылары да көтүрмәк мүмкүн дејилди. Чүнки артыг ишыглар сөндүрүлүмүшдү, танкларын үстүндәки прожекторлардан кур ишыг салыб

адамлары бир-бир ғырылдылар. Бир дә көздә учан ғырмызы кулләләрини ишгагыры көрүңүрдү. Адам ала калырди ки, Бақыда ғырмызы долу жағырды. Атылан кулләләрден бир машынын бегени бакы алышыб жанды, даһа доғрусу, партады. Межданы жанғын вә түстү бүрүмүшүдү. Кизләндийим јердән чыхыб ева ғаыда бимјрдим (*Исмәјил Әлијев*).

21.32. Тә'чили јардым хәстәханасында көрдүкәләrimi бүтүн һәјәтими боју унудә билмәрәм. Көзләримни ғабағында бағыран, бүтүн эзиләрини көмәјә чағыран, һәкмиләрдән һәјәт истајән сәсләр үрәјими парчалады, јадшында абеди јара ачды... (*Әли Исмәјиләв*).

21.33. Сәһәр-сәһәр әмәлијјәт отағындан чыханда, диқәр отагда чарпајыја уядымышы вә синәсидән куллә јарасы алмыш 22-23 јашлы, учабојду бир кәңини сағ элини чарпајыдан салланмыш көрдүм. Онуи бармағындан дөшәмәјә ғызыл үзүк дүшүмүшүдү. Јахшылашдым вә оғланын өлдүјүнү мүјәјизләшдирәндән сонра үзүјү көтүрүб бармағына таһарәт әлләрини синәсини үстүгә гојуб, әтрафдыкылардан (бурада тибб институтунуи тәләбәләри чох иди) хәлиш етдим ки, белә шәјләрә фикир верешиләр. Ола биләр ки, јалынч вә әләмәтә көрә өләнин шәхсийәти мә'лум олсун. Бу һәдисә мәни чох сарығды (*Мирхәван Әлијев*).

21.34. Дәһлиздә чарпајылар дүзүлмүшүдү. Палаталар јаралыларла долу иди. Бүтүн һәкмиләр иш башында иди. Онлар јаралыларла тез-тез бәш чәкир, ағыларыны јүнкүләшдирмәк үчүн лазыми тәдбирләр көрүрјүдәр. Белә һәкмиләрдән Азәр Шаднискини, һачыгулу Бағырову, Вағиф Рүстәмову, Елмира Бәширваны вә башгаларыны көстәрмәк олар. Тибб бачыларындан Наркисә Тәрхановә, Шәһла Чоғророва, Күлинар Әзизовә, Елмира Шүкүрөвә чох көмәк етдиләр (*Икрам Аббасов*).

21.35. Автобусудан Азәрбајҗанын үчрәнкли бәјрағы тапылмыш сүрүчүнү дә кәтириб Бакы Али Умумгошун Мәкстәбинии ширәмәсинә атыдылар. "Курсантлар бәјраға түпүрмәјә, ону ајагламаға , сүңкү илә дешик-дешик етмәјә бәшләдылар. Әсқәрләрә биркә ичәри дахил олан забит ширәмәни тәмизләмәјә әмр етди. Адамлар сүңкүрә верилмәсини хәлиш етдиләр. "Рәнә" илә "Сүтүркәниз бу олачак!"—дејиб, үчрәнкли бәјрағы көстәрди (*"Шәһидләр" китабындан*).

Ишғал етдији өлкәнии пәјтахтында бу чүр идбар шәрәфизлијә јол верән пагоһу рүтбә сәһибә мәнфур һәрәкәти илә субута јетирир ки, онуи өзү дә архәсында дурән сифәсәтчиләр дә, тәмәил етдији сәһәһлы гүвәләр дә бүтүн бәшәри дәјрдәрдән мәнрум күтбәјини надылар, гәтилләр вә чәшиләрдир. Милли символикаја мүнәсибәтдә совет забитини великоре шовинизми һиккәси илә кәваләдикләрини һитләри һәсиетләр белә дилләригә бирбәшә кәтирмәкдән чәкинәрдиләр. "Ғырмызы фәшизм" тарих ғыршысында тәкчә елә бу чинајәтини көрә орта әср феодал барбарлығындан даһа кәскин иттиһамларла мә'руз гәләчәгдыр.

21.36. Семәшко адына хәстәхананын доғум шөбәсиндә һәкмиләрдән Чейран Мәмәдөвә вә Агилә Әзизбәговә, мамалардан Емилија Аббасовә, Валидә Сәмәдәдә вә башгалары нөвбәдә олмушлар. Онлар атәш сәдалары алтында

вә хидмәти борчларыны јеринә јетирмишләр. Заһы гәдәһлар өз көрпәләрини бағырларына бәсәб, пәңчәләрини өнүдә дајанмышдылар. Ешидилән куллә сәсләри вә сәманын гара фонунда ал ғырмызы атышлар вә јакын адамларынын о одун ичиндә олмасы фикри, онлары һәддиндән артыг вәһимәјә салмышды, һәмиләлијини сәхләмәг мәғәдәилә јатан гәдәһлар стресс вәзипјјәтиндә идиләр. Бу вахт куллә сәсләрини ешидән бәш һәкми, онуи мүнәвиләри вә һәкмиләр тә'чили көмәјә кәлмишдиләр. Шөбәдә олан стерил сарғы материаллары, дәрманлар, ган, Тә'чили јардым хәстәханасына алырды. Әлимидән кәләни етдик ки, дунјәја кәлән көрпәләр үчүн һәр чүр шәрәит јарадаг. Аллаһ белә күнләрлә бир дә бизи сыһаға чәкмәсин (*Фирәһкис Мәһәррәмөвә*).

21.37. Чәтин вәзипјјәтдә ишә кәлән һәкми персоналанын — Мурад Әлијевини, Илгар Мисқәрәлини адыны хүсуси гејд етмәк истәрдим. Онлар һәјәтләры баһәсиә һәкмилик борчларыны јеринә јетирә билдиләр (*Тәһир Әлијев*).

21.38. Бакы Елми-Тәдғигат Травматолоҗия вә Ортопедия Институһунуи јара вә јара инфексийасы шөбәсини һәкмиләри дә әсл фәдакарлыг көстәрмиш, куллә јағышы алтында ишләмәли олмушлар. Нөвбәтчи һәкми Мәһид Мәсимов иди. һәкми Нәзәр Фәзуләјев ики куллә јарасы алды. Шөбәдә 17 јаралы хәстәни мүнәличә едирик. Ағыр хәсәрәт алаһлар чоқдур. Онларын әкәријјәти һеч һәдән хәбәрләри олмадан — ишдән чыхдығлары вахт, автобусдан вә бәшгә шәрәитдә кулләбарана дүшүбәләр (*Алехәндәр Паухер*).

21.39. 1990-чы ил јанварын 19-дан 20-нә кечән кечә гәһил кечә дејилди. Чоқдан она һазырлыг кедирди. Чоқдан јухарыја, Москваја хәбәр чәтмишды ки, Азәрбајҗан халгы ојаныб, өзүнү дәрк едир. Тарихини арашдырып, бәшһәна кәлән фәһәләри өјрәниб, онлары төрдәлијәри тәһәјир. Халг көләлиқдән гуртулмаг истајыр, азалдыг, истиглаллијәт сөкләри дилиндән дүшүмүр. Азыны ачән "Олум, ја өлүм"—дејир. Москва јаранышындан бу күнә гәдәр һеч вахт "Олум" сөзү олан јерә гол гојмајыб. "Өлүм" пәјламагдан дә чәкинмәјиб. Тарих өзү буна шәһидир. 1801-чи илдә Күрүстәһаны, 1803-чү илдән 1827-чи илә гәдәр Азәрбајҗан халығларынын ишғалы, 1826-28-чи илләрдә Русия-Иран, 1829-30-чү илләрдә Русия-Түркия муһарибәләри, 1905-чи, 1915-чи, 1918-чи, 1920-чи илләрдә ермәни вә рус гоһушларынын сәһәһсәз Азәрбајҗан халгына диван тутмасы, 1914-чү илдә Русиянын Түркияја сохулмасы, рус ордусунуи көмәји илә ермәни гүлдүрларынын динч вә әлијалын түрк әһалисини ғырмасы, Сталинин мүхтәлиф бәһәнәләрдә 40 милјондан чох адамы кулләләмәсин империянын дахили вә хәричи сифәсәтинни ган үстүндә гурулдуғуну ајдын көстәрир. Азәрбајҗан халгынын Азалдыг мејданында сәсләнән "Олум, ја өлүм" тәләһинә дә Москва "өлүм"дә чәһаб верди. Анчәг чәһабын тутарлығы һәмшә әвләчә Кремлин ермәни "шәһидләрини" јағышыб тәдбир төқдүләр вә һазырладығлары "ганлы плаһы" чәһаб Горбачовуи столунуи үстүгә гојдулар. Бу ганлы тәдбирә һуманизм, хәјирхалыг доғу кејиндирмәк үчүн чәһаб Горбачов Азәрбајҗан ССР Али Советиниин сәдри Е.Ғәфарованы 1990-чы ил јанварын 15-дә Москваја

чағырдыбыз артыг чохдан назырланмыш гэрэла рызыланьдырды. Әстлиндө башларын һамсыы шаймат кедшлэрин иди. Әкс тэрэфин пиданьлыгы, ја да маньгүртлүгү учбатындан һәмнин кедшлэрин һансы мәгсэдлө едилдиринин маһијәтинә барьылмады вә гаршысы алынмады (*Ислам Садыр*).

21.40. Шардә жеи чәмијәт гүрүхүлдүкүнү илк чарьысы, мизан-тарәзин гурмадан өз сәрвәтләрини өлкәнни ган дамарларына ахьдан, фашист Алманиясы өзүриндә тарихи гәзәбнин тәминатчыларындан бири сәјлан Азәрбајҗан Республикасы пајтахтанын тарихи хидмәтләри, әвзин өдәнил-мәмиш не'мәтләри, кечәли-күндүзлү сәјләри гәфил мүдахилә, гүрүшүн күлләләр, зиреһли һәрби техника, гәјдәсә күтләви атәш, дигч әһалијәи гаршы чеврилмиш ашкар зоракьыгьла "гүмәтләндириди". Баһи, һагч-сәјән вә дуз-чәрәјин тапданылдыгы, дунјанын нызамынын позулдугу о дәһшәтли кечә, Азәрбајҗан халгы үчүн мәркәз-республика мүнасибәтләринин ахырыгчы сынаг имтаһаны олдү. Чүнки һәмни кечә достлүг вә јодлашыгь һаггында бәшәри аиләјишларә, 1922-чи ил Иттифак Мүтавиләсинин мүддәаларына, инсәи һүгүтларына дигр бејнаһхалг сәзшләрә елә кобуд вә һајсәз бир зәрбә ендиридди ки, мылтизмизин вә фәчһәни унутмаға әсла һаггы јохдур. Мылди тәһлүкәсиндиринә зәрбә вүрулан, дәјәгәти тәһгир олунан, бөһтан вә ифтираларә мәрүз галан, өвәдләри танкларын алтында тикә-парча едилмиш намуелү бир халг өз дост вә дүшмәндәрини, тәрәфдәр вә әләјидарларыны һөкмән таньмалыдыр. ...Тарихимизин кәдәрли "шәһидләр сәһифәсиндән" сонра биз, башы дашларә дәјмиш шәһидләрин өһдәсинә, азәри түркләрини гәјрәтинә вә шөһрәтинә ләјим сәһифәларин јазмаг кимн олдүтчә мә'улијәтли бир вәзифә дүшүр (*Алмаз Уливи*).

21.41. Әли Ханкишијев дигч нүмајишчи дәстләрин ичиндә олдү. Оһүн сөјләдиринә көрә әскәрләр илк күлләләри һавәја атыблар. Сонра исе дәрһал чәмаата. Күтлә дағьылышмаға башлајыб, атәш исе кәсилмәјиб. Голундан ағыр јара алыб. Евләрин еванжларындын атылан бингләрә өз голуну бағламалы олдү (*Табир Талыбы*).

21.42. Тә'чили јардым хәстәханасынын травматолокија шөбәсинә 195 јаралы гәбул етминш. Онлардан 29 нәфәри ганлы јанвар кечәси, 14 нәфәри исе сонра һәјятлә видлашыб. Ағыр хәстәләримиз чохдур, тәәсүф ки, бүтүн сәјләримизә бахмајараг, јаралыларын әксәријәти екләринә шикәст гәјдәчаглар (*Азәр Чавидан*).

21.43. Анастезиолог даланча Әмирчан гәзәбсинә кетмәји гәрәра айдды. Тә'чили јардым машынында Гала јолајрычына чатдыгымыз заман атәшә тутулдүт. Мән ағ халатда вә галпагда, јолу кәсмиш танкларә сары кетдим. Мәнә гаршы гыса автомат атәши ачыды. Әлләримиз јухары галдыраг хәһиш етдим ки, күллә атмасынлар, лакин әвзиндә сөјүш вә јенидән атылан күлләләр. Күлләләр ишыг сачараг башымын үстүндән вә әтрафымдан кечирди. Машына минәкр кери дөнмәјә мәчбур олдүт. Архамьыча күллә атылды (*Закир Исмајлызәдә*).

21.44. Бақы һадисәләри совет дөвләти тарихиндә ән ағыр чинајәтләрдән биридир, бу, гәдәрлыгына вә кенишлијинә көрә 9 апрел 1989-чу ил

һадисәләриндән хејли үстүндүр. Бу чинајәт чәзә әмәлијәти характерни даһийыр вә өзүлдүндә хуәси гәдәрлыгәлә көрүлдән вә мүһабирини апарьыласында бејнаһхалг һүгүтлә гәдәган олунмуш вәситәләрин тәтбиғи илә күнаһсы инеяларын габагчадан тәшкил едилмиш гыргыһан тәмеил едир. Бу һәрәкәт бејнаһхалг чинајәтин әмәлијәтыны әкс етдирир. Елә буна көрә дә, һәрби командалыг, фивгәләдә вәзирәтин тәтбиғ олундугу илк күн, дигч әһали тәрәфиндән бөјүк мигдарлә әсәссы гурбанлары өрт-бәсдир етмәк үчүн Сәјлан казармасы әразиндә екстремистләрин фәал дөјүш гаршыдурмасы импәтијасыны тәшкил етмишдир (*А.Јевстугиев, К.Мелков, Б.Мурасов*).

21.45. О дәһшәтли гыргыи башланьанда Сәјлан казармаларынын такси паркынын јахьылыгындакы дивары бир һәмлә илә вүрулүб чүкүрәдү, бир танк бајыра чыхыб, күчәни кәсмиш КаМАЗ-а атәш ачды. О бойда машын топ кими галхыб дүшдү, алышыб јанды. Архамьыча башга танклар чыхды, вүрүб машынылар әздиләр. Казармадан чыхан әскәрләр атәш ачмаға башладылар. Биз күлләләрдән горулмаг үчүн һара кәлди гачыр, кизләнирдик. Бирдән һараданса сары рәнкли бир "РАФ" кәлди. Шүшәләри күлләләрдән дешик-дешик иди. Она тәрәф гәчдыг. Сүрүчү бизи дә көтүрдү. Һадисә јериндән узлашдырды. Мәтбуат проеспектиндә чаван бир оған свәтафора дырмашыб јахьылашмагдә олан танкларә, әскәрләрә бахырды, күллә илә вүрүдлар јазыгы (*Һикмәт Әббәров*).

21.46. Совет ордусунун Бақыда төрәдји вәһшиликләрдән хәбәр тутан кими, Нефть дашларынын чәнубунда лөвбәрә дәјанмыш "Ширван", "Алексеј Каргунов", "Нефтьгаз-10", "Совет Нахчываны" кәмиләринә фәчә һаггында мә'лумат вердим. Радио вәситәсинә кичик мәшвәрәт чағьрылды. Халгьымызын башына кәтирилән мүсибәтләрдән гәзәбләнән дәннечиләр Бақыја гәјтмәгә ләзим билдиләр. Кәмиләримиз Бақы бухтасына јан алды. Биз шәһидләри јола сәланачан дор ағачларындан гәра бәјраглар әсыб, сәһилдә галдыг... (*Фәиг Балабәјли*).

21.47. Дәли Күрүмүн, Хан Арзымын һәсрәти Хәзәр! Дәлисој, бәдөј атларымын охшары Хәзәр, ојан, ојан јатмыш руһумун Чәкиси Хәзәр, сазымда "Чәлилим", дилимдә һараја дәнән "Гарабағ шикәстәм" Хәзәр. "Ганы ел исе јох, галла јүдүрлар, оғул!"—дәјән ағбирчәкләримин, Томисләримин, Бурада Хатуныларымн көзүнүн дикәзәји икдиләримин руһу хатиринә ојан, ојан, анд јерим, инанч бешијим Хәзәр! Гөјнүна гәрәһфил күлләри сәһибләр. Галх, бу күлләрин сәлямына кәл!.. (*Чавишир Елюкту*).

21.48. 26 нөмрәли Бақы шәһәр хәстәханасынын чәрраһијә отағында 15 нәфәр операсија едилди. Чәрраһлар саат 24.00-дан сәһәр саат 11.00 дәк. чәрраһијә мәсәсиндән узлашымдылар. Сарғы отагларында исе санитар-кәдан тутмуш баш һәкимә кими һамы ган-төр ичиндә иди. ... Адамларын чоху күллә јарасы алдыгдан сонра тәпикәлә, автоматын сүнкүсү илә вәһишәсинә вүрулмушлар. Вахтлиә инфаркт кечирмиш Акиф Аббасов будундан јара алыб јыхьылр вә әтрафдакылардан көмәк истајыр. "Көмәјә" совет әскәри кәлир вә тәпикәлә дөш гәфәсини әзир. Сонралар хәстәни күллә

жарасы сағалды. Анчаг дөш гәфәсинин арылары узун мүддәт гөвр еләди (*Мирислам Аббасов*).

21.49. Биә күлләбаран нәтиҗәсиндә төрәнән жанғыдан сонра евләрдә дәһшәтлән мәнзәрәләр көрүдүк: баһалы халча вә мебелләр ғырылыб-дәһылмыш, габ-таҗаг сынмыш, таван вә диварларда мәрмицләр ири дешикләр ачмышды. Күләр сынмыш шүшәләрден ичәри долуб выйылдырды (*Рәмийә Ахунду*).

21.50. Загафгазия Мүсәлманлары Руһани Идарәсинин сәдри, Шейхүлислам Иаыя Аллаһшүкүр Пашазадәнин бирбаша Сов.ИКИ МК-нын Баш катиби., ССРИ Али Совети Рәјасәт Нейәтинин сәдри Горбачовуни адына унванладығы вә һәм дә БМТ-нин Баш катиби Перес Де Куеләра, бүтүн дәвләтләрини вә дивләрән башчыларына јолладығы Бајанатда дејилр: "Нә гәдәр тәһриклә оләс дә, мәним евләрим Азәрбајҗан халғынын сонсуз кәдәрини, милјонларла инсаны үрәјинә һаким кәсимишн мүсибәти һеч үр чатдырмаг итидиләриндә дејил. Мән булары она көрә демирәм ки, сиз бизим дәрдимиә шарик оләсәз, һалымызә јаншәсәз. Бу мәним бүтүн халғым үчүн тәһгир оларды. Бу мәним шәһид олмуш һәмвәтәнләримни руһуну тәһгир етмиш оларды. Јанварын 19-дан 20-нә кечән кечә Бақыда төрәдилән вәһшиләсләр һеч бир өлчүә сәһмәр. Шәһәрин күчәләри јүзләрә күнаһәсәз гурбанларын гаһына бојаныб. Буларын арасында ушағлар, гадынар вә гоҗалар вар. Ондарын танкларын ғыртыллары алтында галмыш, пүлемјот вә автоматларла тикә-парча едилмиш чәсәдләри инсаны дәһшәтә кәтирир. Бир дәвләт башчысы ки, Сизин имзанызла төрәнән бу галшы ғырғына, бу дәһшәтлән чинәјәтә һеч бир бәрәәт ола билмәз. Гошуларын јеридилмәси үчүн үјдүрүлмуш бүтүн сәбәбләри Азәрбајҗан халғы нифрәт вә гәтијәтлә рәд едир. Һәмин сәбәбләрдән бири дә, куја совет дәвләти үчүн тәһликә сәјјалан гондарма "ислам фактору" ортаја атылыб. Бүгүнла әләгәдәр мән булары билдирирәм: иман әһли олмаг, о чүмләдән ислам мәнсубийәт, әслиндә күнаһ һесаб едилән шовинизмдән, милли ловғаылгдан узак олмаг демәкдир. Чох јакшы билирсиз, булу вахтыла мәним Сизә дешикләрим дә сүбүт едир ки, Загафгазиянин мүсәлман руһаниләри сәјјән вә милләтләрасы мунағишәләрдә диндән силәһ киши истифадә етмәк нијјәтиндә олмајыбылар. Чох јакшы билирсиз ки, дијарымызда баш верән һадисәләрин ән ағыр аныларында Ислам ағыла вә бүтүн мәсәләләрин динч јолла һәллине чағырыб. Белә олдугу һалда, үјдүрма "ислам фактору"ну һәрч-мәрчлик төрәдән бир сәбәб киши ортаја атымаг гәзәб доғурмаја билмәз. Тамамилә ајдындыр ки, бүгүнла мујәјән мәгсәд күдүлүб. Демәк, мүсәлманлары христианларла гаршы гојмагла милләтләрасы тоғтушмалары даһа да кәскинләшдрәмәк нијјәти күдүлүб. Сиз билин ки, бу фәһиә илә бағды әл һәгигәти дүја ичтимајијәтинә чатдырмаг үчүн әлиминдән кәлән едәчәјик. Чүнки о дәвләт ки, империя һөкманлығы нијјәти илә милләтләрасы чакшыманы арадан галдырмаг әвәзинә ону даһа дә ғызышдырыр, о дәвләт ки, өз ордусуну өз вәтәндешларынын гәтилине чевирир, о дәвләт ки, өз адмларына дәјилги күзәрәндән даһа чох өлмәк һүтүгу верир, белә дәвләт анчаг нифрәтә

дәјилдир. Бақыда чалшы инсан үрәкләринә тушланмыш күлләләр милјонларла инсаны јеридәнгурмаја олан сон үмидләрини мәйн едән бир аташ иди. Өзләрини әсл ишғалчы киши оларан чәзә гошушларыны Бақыја јеритмәклә Сиз Совет һөкүмәтини рәјәт етдинс вә бүгүнла тәсдиг етдинс ки, мүстәғиллик вә халғларын дәүләти киши аслајышлар бу һөкүмәтә тамамилә јаддир. Сиз бүгүнла өзүңүзә бачарысәз бир сәјјән хадим вә дәвләт башчысы киши ифша етдинс. Сизин һагғынызда јаранмыш бир әфсанә дә пуч олды. Чүнки бир әли илә харич мәлмәкәтләрә сәһл сәзини, о бири әли илә вәтәндешларына гаршы чәзә тәдбирләри имзалајан адамы "сүһл үгүрүдә мүбарик" ајдандырмаг, ән азы, дәјәгәтәзилдикдир. Ән галшы муһарибәләрдә дә һәкимләрә, тибб јардымы көстәрәндәрә атәш ачылымашыды. Сизин әмриниңлә Бақыја һүчүм едән гошушларса, јарланавиларә көмәк көстәрән ики һәкими күлләләјибләр. Бүтүн Азәрбајҗан халғынын ирадәсини ифә едәрәк мән Бақыдан гошуш һиссәләрини дәриһал чыхарылмәсыны гәтијәтлә тәләб едирәм. Һеч бир халғла, һәчминини азәрбајҗанлышларла силәһ күчү илә данышмаг олмаз. Бу, он күн, јәхүд Әфғаныстандыкы киши, он ил давам едә биләр. Амма кеч-тәз әдәләт вә һагг ишин гәләбә чалмалыдыр. Аллаһ-таваланын изини илә бу һагг ишин Азәрбајҗанда да гәлиб кәләчәк. Мәиз буна көрә, мәним халғымны ән јакшы оғул вә ғызлары өкләрини совет гошушларынын күлләләринә сипәр етдиләр. Дәрин инамла вә иман һисен илә үзүмүзә алаһла түтүр вә улу доркәһындан бу күн шәһид олмуш балаларымыз үчүн рәһмәт диләјирик. Гој Аллаһ-тавала бу фәлакәти мәним халғымны башына кәтирәндәри, бу ишә рәвач верәндәри залил еләсин. Ја рәбб, вәтәниним, елимин бу ағыр күлүндә бизләр өзүн көмәк ол. Амин!"

21.51. XI Ғызыл ордунун абидәси јанында асфалтын бир јери чөкүшүдү вә орада ган көлу јаранмышды. Елә орадаҗа су көшкүнүн архасында, метронун кирәҗәји тәрәфдә нә гәдәр ган төкүлүшүдүсә, торпаг сәләрә киши ону чанына чәкә билмәмишди (*Нәслам Сидыг*).

21.52. Мәркәзи мәтбуат Азәрбајҗан халғына гаршы төрәдилән чинәјәт һагғында һәр вәһлә сусур, ачыг-ашкар јалан мәлүматлар јайыр... (*А.Јевстигеев, К.Мелков, Б.Мурасов*).

21.53. Гейротли јурддашымызә Фәридә ханым Чәфәрәва нечә-нечә инсаны күлләнин азындан гуртарыб, танкларын алтындан чыхарыб. "Нәфәси гарала-гарала, башына дөјә-дөјә хәстәханаларә дашымышды. Азы милјон көрә өзүнү өлдүмүн пәнчәсинә атмышды: "Тәкчә Әфәндијев хәстәханасына беш хәстә апармышам". Дејирди гүчағыма алыб апардығым ғызы ахтарырам. Әјиндә дама-дама дону варыјды. Ғыса көдәкчә кәјмишди. Ајатгабысы јарымчырыг иди... Ана деди, ана деди, акады. Көзүмүн габағында әлијалын өлдүрүләнләри һеч бири јохду Шәһидләр хијабанында. Нејләјибләр онылар? Неңә олублар онылар? (*Ајәтхан Зиял*).

21.54. Топчубашов адына Елми Тәдигат Клиник Експериментал Чәрраһијә Институтуна илк сәвталарда једди јаралы кәтирмишдиләр. Сонракы ики күндә оныларын сәвти ијирмијә чатды. Күлләләр јаралыларын гарын

бошлугуна, дөш гәфәсинә, аяғына дәймиди. Јаралыларын икени 15 вә 16 јашлы јенијетмә, ики нәфәри иеә гадындыр. Јаралылардан ики нәфәри һалак олмушдур (*Шакир Нәбијев*).

21.55. Алынан дүрүст мәлүматлара көрә, Кремлин вә ермәни мафијасынын Бақыја вәһшичәсинә јеритдикләри, тәһдәнд-дырнаға гәдәр сипаһланмыш ордунун "сәләһијәтли нүмәјәндәләри" дүнән кечә вә бу күн республикамызын пәјтахтында вә бүтүн Азәрбајҗанда күтләви һәбәсләр апармышлар. "Һакимијәти әлләринә алымыш һәрбчиләр јүзләрдә адими изибәти гәјдада тутуб сахламышлар. Адамларын тутулмасы заманы процессуал нормалар бүсбүтүн позулур, ән ади гәјдалара белә риәјәт едилмир. Бу, 1930-50-чи илләрдә күтләви репрессиялар заманы тәһрибдән чыгарылмыш өзбашыналыға тән кәлир. Протоколлар ајры-ајры адамларын шәхсијәти мүәјјән едилмәдән, тутулма сәбәбләри көстәрилмәдән груп һалында тәртиб олунур. Һәбә едиләләрин аиләләри һеч бир мәлүмат верилмир. Тутуланлар, тәрхидханаларда чинајәт ишләри үзрә истингәт алтында оланларла биржә, ән ади санитар гәјдаларына риәјәт олунмадан сахланыллар. Јаралылар вә хәстәләрә һеч бир тибби хидмәт көстәрилмир. Тутуланыларын өлән јодашларынын мејитләри камерадан апарылмыр. Сахланыланлар јемәкдән, судан, јухудан мәһрум олунурлар. Һәрбчиләрин белә гејри-исәни һәрәкәтләри тарихә чохдан мәлүм олан фактларда — јалығ орта әср инквизијасынын, кестәлонун вә пиночет үсули-идарәсинин фәалијәти илә мүтәјисә олуна биләр (*"Новая жизнь" гәзетидән*). Әввәлчәдән планлашдырылмыш вә бүтүн сонракы күнләрдә арбычыллығла һәјәтә кечирилән бу чүр әксиялар әһалини горхутмағи, республикада һәр һансы итимиә-сијаси фәалијәтә сон гојмағ мәгәдәи күдүшдур.

21.56. Ганлы шәибә кечәсә мөчүзәли көрүнән һадисәләрдән бири Бақы Елми Тәдҗигат Травматолокија вә Ортопедия Институтунда баш вериб. 15 јашлы хәстә Севил Әлијева атышма сәсинә дәлилизә чыхыб. Елә бу ан пәнчәрәјә атылан күләә шүшәнә дешәрәк дивара дөјиб, керги гәјядаран Севилин сол кичкәһындан сийртмә кечиб. Хошбәхлидән хәсәрәт тохумаяыб, сәдәчә оларағ, гъзын кичкәһында күлләнин изи галыб (*Тәһир Тәлибыл*).

21.57. Биринчи күн биз торпаға 51 шәһид тапшырмышығ. Олардан 48 нәфәри 20 Јанвар һадисәләринин гурбанларыдыр. Үч гәбирдә иеә мәзарлар гәзыларкан үзә чыхмыш 1918-чи ил һадисәләри заманы һалак оланларын галыгларыны мүсәлман гануилары илә јенидән бәсдырмышығ. Ахирәт дүнјасына тапшырдығымыз адамларын ичәрисиндә мүсәлманларын, христианларын, јәһудиләрин нүмәјәндәләри вар. Христиан динидән олан бир нәфәри, аиләсинин хәһишинә көрә, мүсәлман адәти илә дәфи етмишк. Јәһуди милләтиндән олан ики нәфәрдән бири 258 нөврәли мәктәбин шакирдидир. Һайсы динә ситәјишиндән асылы олмайарағ, биз шәһидләрин мәнсуб олдутлары милләтә вә тәригәтә еһтирамла јанашыр, һәр кәси өз

дининә үзгүн ајин вә адәтлә дәфи едирик. Лазым кәләндә, табутларын өлчүсүнә көрә мәзарлары кеңишләндиририк (*Гүдрәт Әбдулсәлимидә*).

21.58. Аллаһ бу мүсәбит һеч кимә көстәрәсин. Дәфи олунанлар ичәрисиндә үз-көзү танынмаз олан адамлар, парчаланымыш ушаглар, гәдәнлар, һәттә тәк гәдән голу белә вар. Бундан дәһшәтли һадисә тәсәввүрүмә кәтирә билмирәм (*Азәр Нәбијев*).

21.59. Сураханы дөнхәсиндә чоғлу аиләнин машын, шүшә гырыгтылары вә ган кәлмәчәләрини көрдүк. Бир аз кетмишдик ки, алты нәфәр әли автоматлы әскәр јолумузу кәсди. Сүрүчү машыны сахлады. Бизи машындан дүшүрүб, "Руки вверх!" әмри вердиләр вә автоматлары синәмизә сөјкәдиләр. Сүрүчү илә мән әлләримизни јухары гәдәрдығ. Чәрраһ И.Ә.Султанов әлләрини јухары гәдәрмәди. Әскәрләрин икени автоматлары онун синәсинә вә күрәјинә дироди вә бир дә "әлләр јухары" әмри вердиләр. Буна Султанов чаваб верди ки, мән 5 ил Бөјүк Вәтән муһарибосиндә дөјүшүшәм, әскәр олмушам, халғымы мүдафиә етмишәм. Бу саат һәким кими халғымын һарәјинә кедирәм вә өлсәм дә, әлими гәдәрмајачағам. Бизи тәһдәнд-дырнаға гәдәр ахтардылар. Та'чили јардым машынын һәр јерини јохладылар. Һеч бир шәј тапмајыб јолу ачыдылар (*Вағиф Мәлијев*).

22.00. Борис Василјевич Јефимычев (1945) өз јолу илә кедирди. Һеч кимлә иши јох иди... Үзбәүз әли түфәнлик үч әскәр кәлирди. Она јахылышанда өз араларында нәсә пычылдашдылар. Бирдән әскәрләрдән бири сүнкү илә ону вуруб гәчди. Сүнкү мәдәсини чырыб дағытдығындан Борис Василјевичи ган аларыб. Көзләринин ишығы сәјдығы бир чүт баласы јетим галыб. ...Ичәришәһәли иди. Азәрбајҗан дилиндә тәртәмиз данышырды. Анд ичәндә Әтағанын тәбризи анд ичәрди һәмишә. Ону һамы Борис јох, Бөјүкәға чағырдыр. Мүсәлман гәјдасынча дәфи едилиб, чүмә ахшамлары, гырых верилиб (*"Шәһидләр" китабындан*).

22.01. Мән Бөјүк Вәтән муһарибәсинин иштиракчысыјам. Чох дәһшәтләр көрмүшәм. Муһарибәләрә, јатырылмыш үсәнләрә дивр чоғлу китабар охумушам. Лакин мән һеч заман бу чүр ганлы, вәһши һәрәкәтә рәғт кәлмәмәшәм. Динч әһалијә өз гошунларынын белә хазаид, вәһши һүчүму һеч вахт олмамшыдыр. Бүтүн булар үчүн јеңдәнгурманнан башчысы Горбачов, онун әлалтылары Јазов вә Примәков, сапы өзүмүздән олан балта, фәрәри Вәзиров тарих гаршысында, халғ гаршысында, мәһкәмә гаршысында чаваб верәчәк (*Нәсийл Шыклы*).

22.02. Ганлы тәчәвүзүн ичрә едилдији вахт биз Гәлә илә Мәркәндә јолу әтрафында топлашышыдығ. Һәрбчиләр көзләнилмәдән гаршымызда пәјдә олдулар. Олар әкәријәти гочалардан, ушаглардан, гәдәнлардан ибарәт олан сипаһсыз динч әһалијә һеч бир хәбәрдарлығ етмәдән арамызә атәш ачмаға башладылар. Өзү дә дүз үрәјимиз, синәмизи ишпан алыр, буну белә дә бир гәһрәманлығ сәјдырдылар. Бу минвалла Елшад јараланды. Акиф јараланды, чоғларынын иети ганы асфалт үзәриндә бухарланмаға башлады. ... Јанымда бир нәфәри јараладылар. Онун көмәјинә тәләсәндә чийимдә күт

бир агры һисе етдим. Соңра агры даһа дөһүлмәз олду. ... Көзүмү ачанда аилә үзләримнән көрдүм. Оңлар хәбәр чыгып ки, өлдүрүлмүшәм. Хелди жанымда гаалдыгдан соңра евә гаждыдылар. Нәјәтә кирәндә көрүбләр ки, һамы һүзәр топлашып. Бир аз буңдан эвәләл жанымда оңлар көзләринә инәимәйиб, јенинд хәстәһанга гаждыдылар. Көрүбләр ки, вәзијјәтим агыр олса да, һәр һалда сағам (*Мәрдан Ғәдимоһ*).

22.03. Бақыда әбдијјәт үнәвилы јени мөкән — Шәһидләр хиябаны јаранды бу күн. "Һәр чүмә ахшамы Шәһидләр хиябанына Гаңлы јанвар фәһисе гурбанларынын аиләләри, гоһум-әгрәбалары, таныш-билшләрәи топлашмлар. Оңлар ишамә, иманә, сәбрә, шүкрә чағыран Аллаһ кәләмларынын һәзин сәдалары алтында аста-аста дәрләшәир, бир-биринә үрәк-дирәк верир, дәрди-дәрди дағылашырлар... Шәһид јох, шәһид олан биләләр Дағусту әразидә зирвәси Шәһидләр хиябаны олмағла әзәмәтли бир Ваһид Хатирә Комплекси јаратмалығат. Бурада 1918-чи илшн фәһкали март һадисәләринә, 20-50-чи илләршн тә'ғиб вә репрессия гурбанларына, Бәјүк Вәтән мұһарибәси гәһрәманларына, Әфғанистан мұһарибәсиндә һәлак оланларә, гоңшу республикајә көмәјә тәләси өләдләримизын сирли тәјжәрә газасына, сон илләршн гаңлы-гадалы һадисәләринә һәер олунымш хатирә кушалары, һәјкәлләр, абидәләр ваһид бир мәғсәд әтрафында бирләшәрәк ачығ сәмә алтында тарихимизин вә тәләјимизин сәһифәләринә чеврилмәлидир (*Гүдрәт Әбдулхәлимов*).

22.04. Г 47-56 АГ нөмрәли ғырмызы рәңкли жигулиншн габағ шүшәсини сағ тәрәфиндә күллә депикләри вар иди. Күлләләр сүрүчүнү сәјкәнәжәинә дәјиб јүк јериндән чыхмыш, архадакы шүшәни дә зәдләминшиди. Бу, 7,62 мм-ли Калашников типли автоматдан атылмыш шығсагачи күлләләр иди (*"Шәһидләр" китабындан*).

22.05. Гоңшулар фәһғәләдә вәзијјәтшн тәтбиғи һағгыда фәрманшн лид олмадығы Ләнкәран вә Нефтьчала шәһәрләринә дә јеридилмишидир. Нәтиҗәдә бу шәһәрләрдә сәккиз нәфәр һәлак олмуш, дәрди нәфәр јараланмыш, Ә.Б.Чәфоров, Т.Г.Абдуллајев һәбе едилдикән соңра өлдүрүлмүшләр (*А.Јевтиҗиев, К.Мелков, Б.Мурасов*).

Бақы, Ләнкәран, Нефтьчала вә Хачмазда һеч бир тәҗәсир олмајан 896 нәфәр шәхә әсәсыя оларағ 20-30 сутка һәбе едилмишидир. Оңларын әкәријјәти Шүһәлан гәсәбәсиндәки 3 нөмрәли истинтағ тәрихиданасында сахланылмышлар, 100 нәфәрдән чох адам исе Русејянын Улјановск, Ростов, Оренбург шәһәрләринә көндәрилмишидир. Һәбә олунашларә ишкәңгә верилмиш, оңлар һәрбиләләр тәрәфиндән вәһишәсинә дөјүлмүшләр. Ләнкәрандә һәбе едиләләри Бақыга кәтирәкән оңлардан бир нәфәршн һәрбиләләр вертолјотда бәүб өлдүрүмүшләр. Һәмин шәхәләрин һәбе едилмәси заманы һеч бир гаңула әһмијјәт верилмәмишидир. Ләнкәранда 50 нәфәршн һәбе едилмәси үчүн руе әскәршн паспорту кифәјәт етмишидир, оңларын һәбе едилмәси протокола Бақыда бир күн соңра јазылмышдыр (*"Мухалифәт" гәзитиндән*).

22.06. XI Ғызыл Орду — Гаңлы мејданда белә бир дәһшәт олуб: адамлар ғырылгандан соңра әскәрләр сорунублар: "Јаралы вармы?" Сәғини чыхларны орадача олдајыблар. Буңу көрән бир јаралы оғлан чаваб вермир, суеур. Соңра мејгитләршн арасында ону јелләјиб машына атырлар. Оғлан дөмир јолу вағзалынын јахынлығында. 28 Апрель күчәсиндә бир тәһәр машындан дүшүб гаҗыр (*"Шәһидләр" китабындан*).

22.07. Бу күн бәјүк бир ғырғынын нәтиҗәсиндә вәтәнимиз тарә кејмиш, халғ јас ичиндәдир. Анчағ биз бу гоңхунуң һәдәси алтында гамајачағат. Азәрбајҗан халғы јашајыр вә јашамалыдир. Јашајан халғ һәминә матәм ичиндә гаала билмәз. Биз матәм сахладыҗа, көз јашы төкдүкә, дүшмәләримизни шад едирек. Биз дүшмәләримизә шад олмаға һеч бир имкан вермәмәләјик. Дүшмән бизим гәминиздән јох, бизим ғырурумуздан гоңхмалыдыр, бизим ғырурумуздан чәкшмәлидир, бизим бир-биримизә с'тибарлы вә дајағ олмағымыздан чәкшмәлидир (*Имам Мустафәјев*).

22.08. Милләтшн үнәванына руе диләдә сөјшү ешитдим. Евандан бахдым, көрдүм милли бәјрағымызы чырырлар. Көзләрим јашарды. Дедим, ахы, о, мәним халғымын, мәним аиләмшн, улу бабаларымын гејртә, һәмә рәмишдир. Јодлашыма дедим: "Асдығым бәјрағы чырырлар, мән дүшүрәм ашағы.— Деди: — Һара? Дедим:—өлүмә!" Көрдүм бәјрағы чырыб ајағ алтына атмалары бир јана, күлә-күлә үстүндә тәғтиредичи һәрәкәтләр едирләр. Од тутуб јандым. Елә бил улу бабаларымын руһу јердән гахды ки, Ариф ... Инанмырәм ки, буңа бир баштағы дөзә биләрдә. БТР-и дә, һәрбиләри дә көрдүм. Русча дедим: "Вы, еј, иңјә белә еләјиреиз?" Башладым адымымы бәрк атмаға. Фикирләширдим ки, аллаһын алтында әлиме бир тахта парчысы, ја бир силәһ кеҗәди, милләтшн гејртә рәмиш олан бәјрағы ајағ алтына атырларын һамысына ғырајдым. Дөзә билмирдим. Вәһишләрә јахынлашавида БТР-шн ишығы дүшдү, бахдым. — Бәҗәли, үзүнсәҗы, сатгалды һәрби көзләрини бәрәлди. Һеч вәчимә дә алмадым, мәрд-мәрданә чумдүм үстүнә, елә өз дилләриндә "Еј бинамусе..."-дедим. Проекторшн ишығында дөјшү формасында олан забитшн уздүзүнү көрдүм, мавор рүтбәси варды. О, сөјдү, мән сөјдүм... Асентлә данышавида онуң руе олмадығына инаҗдым. Ермәнијә охнајарды. Әлини сағ тәрәфимә узалдыб деди: "Что смотрите, его прикончите". Бу вахт јанымдан бәрк бир агры гоңду, һәм дә онуң бу сөзләрини ешитдим: "Бу гәдәр ғырылмышсыз, азы, сизин көкүңүзү кәсмәк лазымды! Нә тез дөјдүз ғырмыны бәјрағдан? Агры күчләнимишиди, көзүм ғыралдырды, амма көрүрдүм. Чәлд һопһаныб онуң һүлүмуздан јанышмағ итәдим. Чәкили дала. Дала чәкиләндә шатғытлы гоңду, автомат еси кәлди. Ајағымда исе һис еләдим, исе сү кими ахды. Бөјнүмүн ардындан зәрблә вурдулар, ајағым татланды, үзү үгә јыхылдым. Чевриләндә, көрдүм үстүмә ғыралты кәлир. ... Әүзүң итәриң јодлашым мәни кәнара чәкир. БТР лап јахынлыгдан кеңиб кәдир. Јодлашым дөјир ки, оңлар сәни әлиб мәһв етмәк итәјирдиләр. Соңра БТР кери дөңүб, проектору бизә сары ғырыладыблар, јениндән әтәш ачылар. Јодлашым дөјир, күлләни атаңда

саяларым тикан кими дартылды, дартылганда башым бәрк һәрләнди, йәхшыдым, башым дәлди јерә. Ајаға дураңда кеј кими олмушым, ганы көрдүм, вәзијјәтим даһа да ишләди (*Ариф Мәһәррәмөв*).

22.09. Азалығ вә әдаләт јолунда әүлмүн әңгирини ғыран шәһидләрин руһу өңүдә ајаға дур. Азәрбајҗан торпағы! Хәјирлә шәрин әбди мүбаракәси сәнин тәләјиндән кечир, Вәтән! Өз әбәдијјәти, накам тәлеји, ишығлы арзулары илә гәзәб ғылынчыны сыйҗран, үрәкләрәдики ишкилләрин вә горхулары аллаһлары дәркәһында чилик-чилик еләјән оғулду, әр-атады, өвладды, Вәтәнди Шәһидләр! Мискин вә әтәләтли бир кабусуи гара пардәсини гәфил вулкан кими парчалајан, һеч вахт әјилмәјән вә сынмајан, улу һөрмузуи шимшәк ғылынчына сарынан, өлүм вә қәһаләт кәһиниләринә гәһгәһәләр чәкән аллаһ гүдрәтинин тәчәссүму оғулду, әрди, атады, өвладды, Вәтәнди Шәһидләр! Шәһидләрин руһу доғма торпағын, ана сүдүнүн, ата гејрәтинин, өвлад мәһәббәтинин мүтәдәсләјинә әбәди абида, үрәкләрә инам, голлара гүвәт, инсанлара һөрмәт, һәјата севкиди, дәрәд јукү дејил, руһун камиллик зирвәсидир! Нәсилләрин әбәди мәнәк дашы, тарихин итмәз вә силинмәз јаддашы, намус, гејрәт, вичдан вә дәјәгәт мејары онлардыр — оғулду, әрди, атады, өвладды, Вәтән, Вәтән, Вәтән, Вәтәнди Шәһидләр! Торпағымызын мүтәдәсләјинә, милли варлығымызын гүдрәтинә, мәһәви паклығымызын әбәдијјәтинә инамды, намусумуз гејрәт ситәри — оғулду, әрди, атады, өвладды, Вәтәнди Шәһидләр! Нәсим әзабына дәзүм, Бабәк гејрәтинә инам, ана мәһәббәтинә еһтирам, Вәтән јолунда әзәб вә әзијјәти алтын јазысы, тәлә һөкүм билән мүтәдәсләрди — оғулду, әрди, атады, өвладды, Вәтәнди Шәһидләр! Руһларын јашадығы мүтәдәс торпаға әбәди ешг олсун! (*Алы Мустафајев*).

22.10. Һәрбчиләр истилагчылығ актыны һәјата кечирмәјә башлајанда 26 нөмрәли хәстәхананын баш һәкими Һәмидовун көстәршин илә Мәрдәкан, Шүвәлан, Шаған, Сураханы вә Әмирчандә јашајан тибб ишчиләрини бирик сәватн ичиндә хәстәханәјә топламақ мүмкүн олды. Онлар һәјатларын тәһүкә гаршысында гојуб кәлмишдиләр. Мән, Тамара Мурадова, Јекәнә Аббасова, Сержеј Максејлијев, Фируз Һәккари чәрраһи әмәлијјата һәлә кәтмәјән јаралылары палаталарда јерләндирдиләр. Онлара ағрыкәсән ијнәләр вурур, ган вә ганәвзәдичиләр көчүрүрдүк. Хәстәханәјә кәлән көнүдүлүрдән, һәкимләрдән, тибб бачыларындын тәҗибчи ган көтүрүлүрдү. Хәстәхананда јатан, кәзән хәстәләр дә донор ганы верирдиләр. Һәтта кинеколокија шөбәсиндә мүалихәдә олан гадиналар өвләри мөчбур еләдиләр ки, онлардан ган көтүрсүиләр. Бу донор ганы өлүм ајағында олан јаралылары јеиндән һәјата гәјтарды (*Јусиф Сүҗәјев*).

22.11. Тәхминән 00.30 рәдәләриндә атышма сәсинә Иншәятчылар проспектинә чыхдым. Көрдүм ки, үзүшәяғы зирәһли һәрби машынар кәлпир. Онлар динч әһалијә атыш ачырды. Гаҗмаға башладым. Һардәнсә ғырмызы рәнкли гејри-әди партајычы мәддә ајағларымын алтында партады. Дүрүб

гаҗмағ истәдим. Амма галҗа билмәдим. Сүрүнә-сүрүнә атышма мејданындан уағлашдым (*Фәйғ Мухтаров*).

22.12. ССРП Мудафиә назир Јазовун муавини Вареников Бақы шәһәринә гошууларын јеридилмәсинә биләвәсигтә рәһбәрлик етмишди. Шәхсән о, муғавимәт көстәрәиләрә гаршы сипаһи тәтбиг едилмәси бардә әмр вермишди. Гошулар шәһәрә дахил олан вахт Салјан казармәсиндә олмуш, танкларын казармадан чыхмасы үчүн јери өзү мүәјјән етмишди. Динч әһалинин, гадын вә ушағларын өлдүрүлмәси суалына чаваб оларақ Вареников билдирди ки, муғавибәнин өз гануилары вар (*"Мухалифәт" гәзетиндән*).

22.13. Гәдирин адына Республика Клиник һөвәзә хәстәханасына јанварын 20-нә кәчән кәчән он бир нәфәр јаралы дахил олды. Бир нәфарин бөјрәјини чыхармаға мөчбур олды. Һәкимләримиз атыш тутулан хәстәхананда ишләмәк мөчбүријјәти гаршысында идиләр. Һәрбчиләрин атығлары күлләләр чәрраһијә отағына, ренткен шөбәсинә дүшүрдү (*Керем Рүстәмөв*).

22.14. Тифлис проспектиндә дајанмышдым. Танклар Ғызыл Орду мејданындан кечиб бизим үстүмүзә јеридиләр. Һеч бир хәбәрдырығ етмәдән әлијялы, сипаһеһз чамаваты атыш тутдулар. Атылан күлләләрдән бири јолдашымы Сәһиб Рәчәбову башындан јаралды. Мән ону елә кәтирдим. Сәһиб һушуну итирмишди. Јаралыларә көмәк етмәк үчүн дајым оғлу Рәһиб Сейидовла тәзәдән ғыргын јеринә гәјытды. Өз көкәләримлә көрдүм ки, танкларын һеч бириндә нөмрә жохур. Танкларын үстүндә раһат отурағ чамаваты автоматла бичәниләр сағталлы кишиләр иди. Онларын чоху ермәнијә охшајырды. Мөгәдләри әлијялан халғы мүмкүн гәдәр чох ғырмақ иди. ...Мән бир јаралыја көмәк етијим вахт өзүм дә гарымдан јараландым. ...Хәстәхананда бизи тез-тез диндирдиләр. Әввәләр мән дашыша билмирдим. Дилим тамам тутулмушду. Һандан-һана дилим ачылды. Биз сорғу-суала тутанлар һәмишә орошурудулар ки, ғыргын сәят нечәдә башлады. Дејирдим ки, ғыргын кәчә саат 11-12 арасында башлады. ... Һәлә дә там сәғамамышам. Һәкимләрин назарәти алтындајам. Икинчи дәрәҗәли әлиәм (*Арыз Чывадов*).

22.15. Ғырх күн әрзиндә сәһәр сүбдән гәш гаралына кими шәһидләримизә јасин охмуш вә дуа етмиш Бақы мәдрәсәсинин мудавимири — Һәли Әлијев, Ибраһим Јарыјев, Ханәли Бабәјев, Фејзулла Тағыјев, Гулу Һәшифәјев, Елшан Рүстәмөв, Асиф Абдуллајев, Фиридун Мәмәдов, Балруз Әзизов, Мирзәјәм Әбдулһәсән, Мүшиғи Фәрзәлијев, Искандәр Һүсәјнов, Әлирха Гафаров, Илһам Сәмәдов, Аббасәли Мүтәлибов, Етибар Сейидов, Чәбәрәли Абдуллајев, Амиран Каманидзе, Фуад Нуруллајев, Рәһим Рәһимов, Шәкир Ағәјев, Шәһидләр хиябанында елә бир мәктәб кечмиш вә имтаһан вермишләр ки, буну бүтүн өмүрләри боју унутмајачағлар (*"20 Јанвар" гәзетиндән*).

22.16. "Хәзәр" кинотеатрынын јанында диварын дибиндә бир нәфәр јаралы әл едирди. Тәҗибчи јардым машыныны онун јанына сүрдүк. Машындан

биринчи мән дүшүм. Нәкмини отурдуруу габат гапыны ачмаг истәәднә күллә ачылды. Тез гапыны өртүдүм. Ордча мәнә күллә дәјди (*Орду Әбдуллаев*).

22.17. ... Чөрәк мяғазаларында чөрәк жох иди. Чох јерләри ахтардым. Догуз илмилә Азәрбајҗанчы мәркәзиндә, пајтахтында чөрәк тапа билмәдим. Икки милдиондот Бақы ахшамдан чөрәк јеринә күллә јемшиди. ... Биртәһәр Хәлил бәјкилә кәлиб чатырам. Кечә һадисәләриндән там тәсәввүрү олмаса да, сөвг-тәбни чох шәјләри билирмиш кими көрүңүрдү. Ону бәлкә до илк дәфә иди ки, белә пәрт, туттуң, тәләрсиз, далғын көрүдүдү. "Мән Бақыны тәрк едә билмәрәм".— Бу сөкләри көкләри јол чәкә-чәкә деди. Өтүшүб әјрылдым. ... Азәрбајҗан Демократик Республикасының үтрәнкити бәјрағы јалышдырғымыш тәксиләрдән биринә әјлашиб Азәрнефт мејданына кәлдим. Сүрүҗү бәјрағы көстәриб, һагыны алмагдан ифтина етди (*Мәһмәд Рәз Хәлилбәјди*).

22.18. Бу күн ачылан сәһәрин үзү мәтәмлјиди, һавадан кәскин барығ вә ган ији кәлирди. Нәр јанда әли автоматлылар кәшиңирдиләр, танкын үстүндә әскәрләр күчәләри долашырдылар. Маһны театры тәрәфдә көрдүм ки, икки-үч нәфәр гадын әскәрләри сөјүр. Нәсә, Бақының ағламалы үзүндә ичимдә ағлаја-ағлаја ишләдијим 4 нөмрәли хәстәханаја чатдым (*Чинкиз Бахшәлијев*).

22.19. Биз јаралылардан сорушурдуг ки, ишә гаҗмырдыны? Сөјләјирдиләр ки, гаҗмаг гејри-мүмкүн иди, чүнки һәм бөјүрләрдә — ағачларын арасында автоматдан атәш ачырдылар, һәм дә БТР вә танкларла гаҗачлары тәғтиб едиб, сүңкү-быҗагла вурурдулар (*Рәһим Рәһимов*).

22.20. Гарнындан, сәг бәзу һалиҗәсиндән ағыр јар алымыш бир шәхән гәбул етдик. Бәзу сүмүјү чилик-чилик иди. Јарадан үч эдәд күллә чыхарылды. Күлләнни кирән јери-дәлији бир јердә иди. Лакин тохумаалғы каналлар мүхтәлиф иди. Күлләнни ачыдығы каналын мүхтәлифлији бир јана галсын, бәзи марәғәландыран бир-бириндән мүхтәлиф мәсәфәдә тапылан күлләләрин өкләринни мүхтәлиф олмасыјды. Бири иши үчлү, кирдә формалыјды, дикәри квадратшәкилли, јастылашымыш формада иди, үчүнчүсү һәр икки үчү кәсилмиш гәләм парчасыны хатырлајдырды. Вахтилә һәрби гулдугда олан һәкми јолдәвиларымыз изәһ етдиләр ки, бу күлләләрин гәрибә тәсир мекәнизи вар. Демәли, атәш ачыларкан бир килиздән чыхан күллә дәри сәһинә тохунар-тохунмаз јенидән парчаланыр вә бир нечә алаш күллә әмәлә кәтирир. Беләликлә дә, әтрафдакылары да зәдәләјир вә елә һәмшн шәхәни өзүндә дә бир нечә зәрбә јери ачыр, дахил олдугу мүхтәлиф истинамәтдә дағдыгы јаңа каналлар ачыр (*Нурәддин Гәһбәр*).

22.21. Москвадан "Мәјак" радиостанциясы билдирди ки, Азәрбајҗан КП МК бюросунда Әбдулрәһман Хәлил оғлу Вәзиров ишдән чыхмаг һагында әривә вермиш вә о, тутдуғу вәзифәдән азәд едилмишидир. Совет җәмијәти тарихини бүтүн мәрһәләләриндә олдугу кими, өз республикасының халғыны Кремл сипәсәтчиләринин "молодее"ни гәзәнмаг үчүн ғырғына верән нөкәр тәбәғлији јерди рәйбәр јешә дә үсәлула, һеч бир җәзә алмадан сүрүшдүрүдү

арадан чыхарылды демәк! Күман ки, М.Горбачов өзүңүн садиғ вә артығ сабиғ досту Вәзиронун митилини дәриәл чәлбә атымагла Азәрбајҗан халғыны һаһаг гапына батмыш әлләрини силмәк үчүн әски парчасы тапмаг хәјәлиһидир. Әбәс сәјдир — тарих һәр кәси ишләтәдји чинајәтинә көрә иттиһәм едиб җәзаландырмаҗадыр.

Әбдулрәһман Хәлилович Азәрбајҗан Коммунист Партиясы Мәркәзи Комитәсини биринчи катиби вәзифәсиндә вур-тут бир ил сәккиз ај ишләди вә бу мүддәт әрзиндә халғын һаг өзүңүн бирчә дәфә до дәлиңгәсә ешитмәди. Вахты илә комсомол ишиндә тапышыб-достландығы М.С.Горбачова аллаһ дејәрәк, даим оғун әтәјидән јалышды вә күман етди ки, бу рүс һимәјдары оғу һәмшнә өз гәнајлары алтында вә алдыҗына едәәҗәдир. Михаил Серҗејевини тәриһләри, јалшылары вә алдыҗылары илә Әбдулрәһман Хәлилович бир ил сәккиз ај милләтин мәнафејинә арых җевирәрәк даим ермәни фашизминә күзәштә кетди, торпағларымызын гәднә дүрән дашнакларын "компромис тәләбләри" һәмшнә Горбачовсаҗағы "сәхләвт"лә җаваб верди вә Дағлыг Гарабағдакы вәзијәтин Волакшини әли илә даһа ачыныҗагы һалда дүшмәсини сәббәкларарындан олду. Хәлил деди, зиялылар бәша салмаг истади, Азәрбајҗан Халг җәбиәси тәҗиг көстәрди... Лакин Әбдулрәһман Хәлилович һеч нә ешитмәди, вәзијәтин реал мәнәсәсини көрмәди, тарихи мөғамыи мәһијәтини аңлаја билмәди. Бүтүн буылара көрә өз јалшы мөвгејиндә инадиқарығ көстәрмәзә, елә бу инадиқарығы илә дә ифласа уграмаға үз гојду. Нәһәјәт, о, биринчи катиб ола-ола Бақыја тәҗәвүзкар, ишғалчы совет ордусу сохлуду вә Вәзиров, гәләмини шәһидләрин һаһагдан ахыдылмыш гапына батырараг ишдән чыхмаг һагында әривә јазды. Әкәр о, буну һеч олмаса, бирчә ај, лап елә бирчә һәфтә әвәл еләсәјди, Бақыда 1990-чы илди 20 Јанвар фаҗәси баш вермәјди.

Догрудур, Әбдулрәһман Вәзиров Пакистандакы совет сәфирлијидән керн чығарылыб, Азәрбајҗан Коммунист Партиясы Мәркәзи Комитәсини биринчи катиби тәјин едиләркән, ишә һавәсә киршиди, республикада социал мәсәләләрин һәлли үчүн "кениш миҗәсәсә јүрүш"ә башламаг истади. Алма сәбатәсәлиғы вә фәрасәтәлији учбатындан бүтүн тәшәббусләри јарымығ галды. Бу кечмиш дипломат тарихи һадисәләр зонҗириндә әсә һагыны мұәјәнләшдирмәк һагында Ленин тәлимини белә һәјәтә кечирмәји бәҗармады. Мүәсир Азәрбајҗан тарихиндә ән башлығ иттиһәм социал бәлә җевирдән Дағлыг Гарабағ Мухтар Виләјәтинин ермәниләрин зоракы тәҗәвүзүндән хилә олунмасы мәсәләсини, бағыншымыз сәһнә јол верәрәк, икшич планә кечирди вә елә буыла да бүтүн мәдубијәтләрин зомишин јаратды. Ән әди мәсәләләрин һәллиндә дә мүстәғил һәрәкәт едә билмәјән "бу адам јалшы өзүндән јухарыны дипломәк "ғәбилијәтинә" малик иди (*Бахтијәр Вәлибәкә*). Елә буна көрә до Вәзиров башында нәшик халғын, нәшик рәйбәрләри сәбији республиканын сабаһыны көрмәди, о, һатта јеничә бөј көстәрән сипәсә күңүн өзүнә белә икзәр јетирмәк ишиндә там ачылыјини нұмајиш етдириди. Иш о јерә чатды ки, республика партија тәшкилатының

башчысы олан Ә.Х.Вазиров айры-айры эмэк коллективлери ила көрүшлөрдө элимтешкенирин Даглыг Гарабагдакы вазирјетлө багылы суалларына Азербайжанда кооператив јолу ила јашайыш евларинин ишшасы, газ көмөрлоринин чөкилмеси, кендирлөре Намамларын тикчилмеси ила багылы сөбөт ачмагла "чаваб" верди. Халг да талејүккү мәселелердө тәседүфлө зәрурети фәргәндирмәји бачармајан үздәнираг лидери "Намамтикан катиб" адиандырды.

Вазирову халгын көзүндөн салан онун һәм дә Азербайжан Халг Чөбһәсинә елө илк күтдөн бәсләдији мәнфи мүнасибәт олды. Бир мүддәт о, Азербайжан Халг Чөбһәсинин фәалијәтинә "тәлјјетлө" гадага гојмағы баш хәтт сечмиши: "Народнј фронт — тоғко чезә мој труп!" Республикада биринчи адам" нин динлидән сәсләнән бу сөвләр салибинин коразелилијинә, ичтимаи һадиселәр, һәрәкатлара јанашмада мөвгә јанлышылығына, антидемократизма дәләләт едирди вә тәбии ки, һеч кәс тәрәфиңдән рәбәтлө гаршылана билмәзди. Гаршыланмады да. Нәтичәдә Вазиров једди милјонлут бир өлкәдә Виктор Полјаничко—Елмира Гафрова—Ајаз Мүтәллибов—Мүселүм Мәмәдов дәирәсиндә, халгдан тәчрид олунараг, төк-танһа галды. Инди будур, Ә.Х.Вазиров вазифәдән азад едиллиб. Кечмиш "садиг دوستу" Мисхан Серкејевич онун ишдән кетмәсинә дәјәдликлә имза атыб. Балкә о, Әбдулрәһман Халиловичлә сон доғро көрүшмәји дә мәгәдәүјүгүн сәјмамшыдыр. Бу да тәбиндир. Халгындан айры дүшән рәһбәри башга тәле көвләлө билмәз. Әжәр Әбдулрәһман Вазиров елө илк күтдән күрәјини Азербайжан халгына сөјкәсәјди. Азербайжан торпағынын мәнәфеји һәминә ермәни тәчәвузкарлығына гаршы һүчүмчү мөвгә түтәјди. Азербайжанын милли-тарихи дәјәгәтини горумаг үчүн халгын өз күчүнә, чохәсерлик гәфрәмәлиг тәрбуәсинә дәјаглансајды, Даглыг Гарабагда Азербайжанын суверен һүтутларыны бәрпа етмәји Сов.ИКП-нин баш катиби вә Волски кими икнүзлү сјасәт әлверчилоринин иштијарына бурахмасајды, инди ону јүз Горбачов белә вазифәсиндән кәнарлашдыра билмәзди. Нә ачыначагылы ағибәтдир: атадан да, анадан да эәл олан доғма халг дәл јакшыныгдыдыр, фәгәт Вазиров имдәд диләјә билмир, чүнки милләтә дөнүк чыхыб; Гафраздакы сјаси ојунлар бәзәриндә "Пакистандан кәтирилмин карт" дин өз мәкрәп-ријакар мәгәдәлери үчүн фәидкәрилкә истифадә едән Горбачов илә артыг чох уагдыдыр — Вазиров див чөкүб јалварса белә, Кремл казиносунын гапылары онун үзүнә дәһа һеч вахт ачылмајачагдыр. Фәгәт нә јазыглар ки, шәхәтјәтәвәлији учбатылдан бу адәм өзүнүн дүшүдү вә халгы сүрүкләдији учурумун дәришлјини нә көрүр, нә аилајыр, нә дә дәрк етмәјә һәзә көстәјир. Әлиңдә јерли мафијанын онун арадан көтүрүлмәси үчүн итәшлән гәдәр пул хәрчләјәчәјини һазыр олмаыс шәјәсинин дәстәвә едорөк өзүнү һәр ишдә һаглы сәјыр. Устәлик, бирбаша чавәбдеш олдугу 20 Јанвар фәһиәсиндән данышаркән, сјаси һотгабазлыгга "Бу ишдә биз һамымыз күтаһкары", — дејир вә Шәһидләр хјябанына кәлиб, мәзәрларын үстүлә гырмаышы тәрәфилидәр дүздүјүнү... халгын нәзәр-дигәтинә хуәси едә илә

чатдырыр. Әл һәгигәти — тарихә кәрәкән олан һәгигәти илә ..., ССРИ бүсөтүн дағылдыгдан сонра белә динә кәтирмәкдә гәјрәт, иклик көстәјир: "Бу јакшыларда Москва шәһәриндә олдум, орада Вазирову, Полјаничкоу вә Мүтәллибову диндирмәк итәјирдим. Мүтәллибову вә Полјаничкоу тала билмәдим. Вазировла телефонла данышыб Азербайжан һүмәјәдәлијиндә көрүш бәрәсиндә разылашаг да, о, сөзүнә эмәл етмәди, сонракы күнләр илә, телефонла да чавәб вермәди!" (Отгај Гасымов).

22.22. Дүшән ахшам Кујбышевдән кәлән оғлуму гаршыламаг үчүн аеропорта кәдәркән һәрбилларин, адмалара илә јакшыдан күллә атыдыларыны, јаралыларын илә кәнала атыдығыны, тансларла эилдијини көрдүк. Ону да көрдүк ки, белә јаралыларын нәфәсини илә кәсир, төкәрлардан галанмыш тонгала илә атыдылар. Күчлү јекәнәр әскәр бир јараләјә бел илә зәрбә вурараг кәнала атыды. ... Танск бири гаршыдан кәлән "Жигули"нин үстүнә кетди, икнинчи илә дөнүб кетмәјә чалышан башга бир "Жигули"ни (ичи адамла долу) әзди. ...Танк доғоналарынын гаршысында һеч бир патрул машыны јох иди. Мәним дәфәләрлә вердијим суаллара һәрбилләрдән һеч бири чавәб вермәди, данышмаг итәстәјирдиләр. Јүкәк рүтбәли забитләр чөпүб күләмсүгүрдүләр, мәселән, аеропортдакы полковник вә мајор (Рафиг Мәмәдов).

22.23. Ордунын рәһбәрлери, хуәсилә мүдәфиә изајри Јазов јанварын 20-дә тәрәтдији вәлишлик вә гудурғанлыгын Бақидан кәнара чыхмамасы үчүн бир күн әввәл Азербайжана кәнардан мухбирләр кәлмәсини дәјәндәрмиш, бурадакыларла да шәкил чәкмәјә вә мүсәлибә алмаға имкан вермәмәји тапшырмышды (Ислам Садыг).

22.24. һәмин о өлүм сачылан доғиләрдә "Кәнчлик" метроу тәрәфдә бөјүк илдиһамада биркә стадионун гапылары ағзында дәјәнмишдым. Стадиондакы десантчылар тансларла адмалары јарыб кәчдиләр. Идман сараянын әтрафы бош иди. Танслар ордан кәлиб гапыларын табағында дәјәнды. Архадан үч бөјүк машын кәлирди. Икнинин ичи әскәрлә долу иди. Үчүнчүсү илә көзјашардыгы газ бурахараг, адмалары дағымға башлады. Танк гапылары гырды, биз иллекәнин гаршысына јығылдыг. Танкын архасанга бәјәгкы газбурахан машын кәлирди. Танкдан үстүмүзә ишыг салдылар, күлләләр атмаға башладылар. Јанымыдакы ики нәфәр оғланы вуруб јерә сәрдиләр. Үчүнчү вурудан мән идим. Күллә сол голумдан дәјәмишди, иети-иети о гәдәр ағры һис етмирдим. Јыхыланларла, јараланларла көмәк едирдим. Дәркински паркынын ичәрисин илә көзјашардыгы газ бурахардылар. О ағачларын ичәрисиндә чох адмалар јараланмышды. Намәрдләр о јаралылары чыхарданларла да күллә атыдылар. Ишыгы ағачларын арасына салыб бир-бир доңләјирдиләр адмалары. Голум кейјәндә, дәһа бир кимәјә көмәк едә билмәјәндә мәнни 5 нөмрәли хәстәханәјә апардылар. Севимли шаиримиз Халил Раа бизә баш чәкмәјә кәлди. Хәстәханада отуз алты нәфәр јаралы јатырды. Дөрд нәфәр ағыр јаралы өлдү (Ферман Әлијев).

22.25. Өтөн кечө Тапры гаргышындан гөрхмажан гырмызы империя, аддогдусундан үзү бу жана халват еладиклерини топу-туфөнкиле ачыгламышды (*Рашид Нусейнов*).

22.26. Багынын фачыеси бөүкүдр. Шөһр сакинелери жалыч куллэбаран заманы гатла жетирилмөмишлар. Фир'онгудт елајон совет эскэрлери эн ади вазийјатларда белэ динч ватондашлара куллэ атмышлар. Сүлејман Чаванширов машымыла јол кечеркэн ијирмиалтылар рајкомунуну бинасы јанында элине куллэ дөјиб. Экјер Худиев евилне кедоркан күчэде үстүнө аташ ачылыб, чидди куллэ јарасы алыб. Нүммэтова Пакызэ ики көрпө ушагыны евде јојуб чөрөк алмаға кедөркөн куллэ јавгышына дүшүб, кэнч ана голундан ағыр јараланыб (*"Шайхилэр" китабыдан*).

22.27. Этрафымда аналар, бачылар, јашлы адамларын эскеријјати аглајырды. Намынын көзү гызармышды. Өмүрдүдө биринчи дөфа оларга инамымын гырылдыгыны һисс етдим, вахтыла јазыб капитализм чөмијјатинде јашајан кэнч нәсли алчалдытмыш вә тәһгир едилмиш бир нәсли алдандырдыгыма көрө дахилэн вичдан азабы чөкдим. Дөрк етдим ки, ела алчалдытмыш нәсли, тәһгир едилмиш нәсли мәнэ бизим өзүмүзүк, бу дүнијаны алдана-алдана, сабаһа үмидләр бәсләјә-бәсләјә, үмидимизи сабуң көпјүү кими совура-совура, итисади, сийаси вә мәнәви азаддыгымызы елимиздан алмыш Мәркәзи һөкүмәти тәрифләјә-тәрифләјә, онун тәблиги едидији гуманизм вә демократизми элимиздө бәјраг едә-едә јашамышыг (*Вали Нәбибөду*).

22.28. Патрис Лумумба күчәсинде (индикки Заһид Хәлилов күчәси—ред.) башындан јараланмыш бир нәфәри Гәдирли адына хәстәханәја апарырдыг. Јолда дедидиләр ки, диварын дибинде бир нәфәр дә јаралы вар. Нәр тәрәфдән куллэ јағдығындан һеч ким јакын кедә билимиди. Нәким гадын 'олдугундан машындан дүшмәјә гојмадым. Машынын архасыны ескијә тәрәф вериб, јаралыны куллэ алтындан чыхартдыг. Нава рабитәси вәситәсилә алдыгымыз чагырышла һәрби шәһәрчикдә 6 нөмрәли евин 4-чү блокундакы ағыр јаралыны көтүрүб макистрал јола чыхаркән гарышдан аташә татулду. Машынын габаг шүшәләри зәдләнди. Куллэ голуму вә гулағымы јаралады. Сүр'әти артырыб јаралылары хәстәханәја чатдырдыг (*Нүсрәт Исмајылов*).

22.29. Республика клиник хәстәханасынын әмәлијјат тибб бачыларындан — Ф.Мәликова, Ф.Гурбанова, З.Һејбәтова, А.Әлијева, Ф.Чаббарова, З.Мирбабајева, Ә.Данијарова, баш тибб бачысы З.Рәјәва, Зоја Шајкина, Л.Нусејнова, кичик тибб ишчиләри — Т.Дашдәмирова, Д.Абдуллајева, К.Әлијева, Ф.Бабаханова, Ч.Чәфәрова, С.Гафарова, лифт ишчиси З.Рүстәмова, З.Бағырова, санитарка Физзәханым, һалә дүнәнәчән орта мәктәб партясы архасында отуран, инди иес санитар ишләјән Пәрвиз кечән кечә вә бу күн нәләр етмәдиләр? Лифтлә вә хәрәклә чатдырмајанда јаралылары әлләри үстүндә, чийишләриндә операсија отагына, палаталара апарырдылар (*Нурәддин Гәибәр*).

22.30. Бақыда инди дә автомат атәшләринин шагтылтысы давам етмәкдәди. Куллэбаран кәсилмир ки, кәсилмир. Шәһәрин бүтүн екиншләри азабы һәҗәчи, соеуз ниқаранчылыг ичиндәдиләр. Намы бир-биринин өлдүсүндән-галдысындан хәбәр тутмаг истәјир. "Нәһәјәт, Салјан казар-мафлары рајонуна эәнк чала билдик. Бура динч әһали илә амансәзчәсиәна рафатр олунан әразиләрдән бириди: бурада танклар там сүр'әтлә һәрәкәт едәрәк адамлар отурмуш миник машыналарыны, автобуслары, троллејбуслары, ағыр јук машыналарыны эәиб јасты-јапалаға дөндөрмишлар. Нәмән әразидә мүлки адамлардан бирчә нәфәр дә јохдур. Буна бахмәјарат, танклар, даһа дөгүсуу, һәрбчиләр дөјүш һавасы јаратмаг үчүн бош-бошунә атәш ачырлар" (*Валид Натәван*).

22.31. Мән стадионун елтијат кириш јолуну бағлајан пикетчиләрә гошулдум. Ири дарваза гыфылла бәкләнимышды. Гәрәра алдыг ки, әл-әлә вериб бүтүн јол боју эәнчир чәкәк, бәлкә, әскәрләр сילהәсыз өлдүгүмүзү көрүб бизә атәш ачмаеышлар. Чүнки эәнчир чәкәк пикетчиләрин тәчәвүзкар олмадыгыны көстәрән ән јакшы сүбүтдур. ...Бир нечә дәгигәдән сонра стадионун јухары һиссәсиндә ишығларыны јандырыб бөјүк сүр'әтлә үстүмүзә кәлән һәрби техника көрүндү. Мән пикетчиләрин арасындан чыхыб әскәрләрин гарышына јујурдум. Үстүмүзә кәлән һәрби техниканын дарвазанын өнүгдә дајаначағына, гапылары ачмаг үчүн әскәрләрин јерә дүшәҗәинә әмин идим. Машынар гапыја јакынлашаркан мән әлләримни башым үстүнә галдырыб чарпазлашдырараг, јелләјә-јелләјә бир нечә дөфа чығардым: "Куллэ атмајын, бурада һамы сילהәсыздыр". Ләкин дәстәнин өнүгдә кедән танк сүр'әти артырараг, дүз дөмир дарвазанын үстүнә кетди. Дарваза јериндән ојнајыб мәнә дә кәнара туулады. Танк дарвазаны гырараг чыхыш јолунун гарышындакы мејдана чыхды вә бир аныға дајанды, кәскин һалда сол тәрәфә дөндү. Танкын тыртылларынын үстүмә чыхачағыны көрүб әлими габаға узадыб онун көвдәсиндән јапшышдым вә кәнара тууландым. Танк даш һасары дағытды, сол тәрәфдән өзүнә јол ачыб гыра-гыра кетди. ... Мән јенә зирәлли машыналарын үстүндә отурмуш әскәрләрә чығардым: "Куллэ атмајын, бизим сילהәмыз јохдур, көрүрсүңиз ки, сизә һүчүм етмирик". Сөзүмә чаваб олараг һәрби машындан ана сөјүшү ешидилди. Сонра автоматлардан атәш ачмаға башладылар. ... Илк бағыртылары ешитдик. Онлар илк јаралылар идиләр. Сонра адамлар јерә јыхылмаға башладылар. Јанымада дајанмыш бир нәфәр јерә јыхылды, мән ону галдырмаг үчүн әјилдим. Бу вахт башта бириси јараланды. О, гарыны тутмушду. Мәним чагырышымла көмәјә кәлән онан јерә јыхылмыш јаралыны галдырмаг истәди, ләкин о да чийиндән јараланды вә јаралы илә бирчә јыхылды. Мән даһа көзләмәјиб, јаралыны чәмәлијә тәрәф чәкмәјә башладым (*Т.Ибраһимов*).

22.32. Республика клиник хэстэханасынын ишчиси Халида Гасымова этэн кечэ Меһдибад кондиционер танкларынын ахыла шәһәрә үз тутуугуну көрүб, сөһәрә жакын асфальт жола чыкыр. Пај-пајда жолюбу кедаркин жүк машынына раят калыр вә өзүну хэстэханая чатдырар ("Шалылар" китабыдан).

22.33. Азәрбајжан пахтастынын бүтүн проспектлери, кечидлери, күчлери, дөңкәлери матәм либасына бүрүмүшдүр: һәр јердә һүзілү гара бајралар, кәдрәли-кәдрәли далгаланыр. "Тәкчә Дөвләт Тәһүкәсилик Комитәсинин, Маркәси Комитәсинин, Назирлар Советинин бијаларындан, МК-нын һәндә-вәриндәки јашајыш евләриндән башта... Бу бијаларда "нүбар үчү" бир парча гара леит дә көзә дәјмир; о бијаларда ишләјиләрә, јашајанларә галды кечәнин һеч бир дәхли јохдүр (*Иса Исмајилзадә*).

22.34. Гејри-ихтијари оларә әлләрини јухари галдырб күлләлә ачылан сәтә јүүрдүм. Дејсән атәш кәсимшиди. Валлаһ, хатырлаја билмирәм. Јүүрдүм күллә габагына, өлүм арулаја-арулаја. "Стој, стрелјат буду!" командасы санки мәнн ајылды. Вар күчүмлә рус дилиндә гышгардым "Атәш ачы! Атәш ачы! Оусуз да гырысыныз. Гој мән дә олардан бири олум. Мән Халг Чәһбәсинин үзүјүм". Бу сөвләри тәкряр едә-едә әскәрләрә јахылашдым. Полковникни әскәрләрә нә дедијини баша дүшүмдәм. Бир анда снәмә дөрд автомат тушланды. Полковник олдугча әһлил көрүңүрдү. Сорүшдүм ки, ахы бу снәһәсәз, күнаһәсәз әһалини нијә күлләләјирсиниз? Нәдир бу милләтин күнаһы? Дәдиләр ки, бәс сиз нијә бизникиләри гырысыныз?! Дәдим ки, нә бизники, сизники салмысыныз? Биз һәлә һеч кимни гырмамышыг. Чох инандырмаға чалышдым онылар, ләкин ким иди мәнә гулаг асан. Арсыз-арсыз күлүрдүләр. Полковник едә дедијини дејирди: "Әмр бәләдир". Мән онылар халған нә тәләб етдијини, нә истајдијини баша салмаға чалышдым. Елә һәҗәчәлинимышдым ки, истај-истәмәз бәзин шејләри әлләримлә изаһ едирдим. Бу заман бир әсқар мәнн вурарат: "Уберн руски!"— деди. Биртәһәр дил талдым онылар. Чамаата дағдышмағы мәсләһәт көрдүм. Ниддәтәлимиш күллә дағдышмағ истамирди. Ағладым, диз чөкдүм чамаатын гаршысында. Нә кизләдим, адамларын ичиндә мәнним мөвгәјини дүзкүн гүмәтләндирмәјиләр дә вар иди.

... Нардәсә охумушам ки, Мангүријадә генерал Реннекампфтин команданыг етдијн рус гошунлары үсјанчылары мүһасирәјә алыр. Үсјанчылар шәһәри тәрк етмәк истајиләр. Реннекампф онылар топ атәшинә тутмаг әмрини верир. Артиллеријә генерал-лейтенанты Сәмәдбәј Меһмандаров бу әмри јеринә јетирмәк истамир. Генерал полк командирин Меһмандарову һәрби трибунала вермәклә һәдләјир. Чарәсиз галан Меһмандаров атәш әмрини верир... аңчаг үсјанчыларын башы үстүндән. Үсјанчылар һеч бири итки вермир. Мән өзүм үч ил һәрби хидмәтдә олмушам. Хидмәтим Сомалидә, Маврика адасында, Сингапурда, Бомбейдә, Прагада кечиб. Порт-Берберә шәһәриндәки бир факты хатырламағ истајирәм. Һәмин шәһәрдә јерин әһали чәкимәндә биз Гызыл Орду әскәрләринин үзүнә түпүрүрдү. Мәнә һәмин фәһиәли кечә ајдын олды ки, нијә түпүрүрүшләр

бизим үстүмүзә. Бу орду һәнгигәтән дә үзүнә түпүрүрүмәли орду имиш (*Гиями Рәсулов*).

22.35. Халг чәһбәсиндән бизә тапшырмышдылар ки, ордуја гаршы муганымт көстәрмәјин. Әкәр атәш ачаслар, јолдан чәкилини, гој кечиб кетсинләр (*Елчи Мајиллов*).

22.36. Сәрраф Кәримов да гилы кечәнин шәһиди олмушду. Мәннмлә һәр дәфә көрүшәндә дејирди ки, бу дәрд, бу ағры бизим чохларымызы апарачаг. Дөғрудән да елә олды. Нечә-нечә үрәји хәстә олан таныдығым шәхсләр јазын кәлмәсини көрә билмәдиләр. Атам да оныларын арасында кетди. Сәрраф бир гәдәр дөздү. Москвада ону операција етмишдиләр. Бақыја гәјүтмишдә. Көрүшәркән билдирди ки, Москва хәстәханаларында ермәниләр чохдур. Онылар е'тибар етмәк олмас. Ијнә вурмаға кәлән бир ермәни тибб ишчисини гојмадығыма көрә, о, әлиңдәки шприси јерә чырыб һиккә илә мәнә демшиди: "Оусуз да сән өләчәкәсән, еј түрк. Гарабағ бизим олачаг". ...

Халғанын бүтүн Гафгаза, дүнијаја сәпәләнмиш топонимләринни јығылыб сағ-чүрүк едимәсән, чап олунмасы гәјүллары Сәррафа раһатлағ вермирди. О, бу арзу илә јашајырды, бу арзу илә дә һәјәтдан көчдү (*Вәли Гәзибөкүдү*).

22.37. Ишләјиләр Республика клиник хәстәханасына кәтирилмиш М.Һачыев дөш гәфәсинин бошулуғна кечән күллә јарасы алмышды. Күллә М.Һачыевини ағ чийәрләри, үмдә ган дамарларыны парча-парча, дидик-дидик еләмишди. Јара канальшы кедиши варды. Күлләнин тохумалар арасында дағдычы вә мөһвәдичи характерни тибб елминә аз-аз мәълум олан әләмәтләриндән иди. Ағчийәрин сағ вә сол пајы зәрбәнин тә'сириндән тикә-тикә олмушду. Белә дағдычы тә'сир иңдијә кими олмуш мүһарибәләр заманы гејдә алынмамышдыр. Демәли, күллә сәдәчә оларат, һәрәкәт заманы тәкчә канал ачмаг дејил, һәм дә күчлү, дахили тәзјигә маликдир. Дағдымыш, тикаләнмиш ағ чийәр тохумаларыны бәрпа етмәк мүмкүн дејилди (*Нурәддин Гәнбәр*).

22.38. Бақы Совети метросуе гаршысына митингә топлашанлары күңдүз саат 11-дә атәшә тутублар. Хејли јараланан вә өлән олуб, метронун чыхацағында атәш нәтиҗәсиндә ашағыдан ики бөјүк шүшә чилик-чилик олуб төкүлүмүшдү. Јухарыдакы шүшәләри исе ики јердән күллә дешиб кечмиши (*Сәлим Бағыров*).

22.39. "Маяк" радиостансијасы диспәтчишләрә ону да чатдырды ки, Азәрбајжан КП МК биринчи кәтибинин вәзифәсини иҗрасы Азәрбајжан ССР Назирлар Советинин сәдри Ајаз Мүтәллибов вә Азәрбајжан КП МК кәтиби Виктор Подјаничко јолдашларә тапшырлымышдыр. "Шәргдә илк мүмүнәви совет республикасы"нын тахт-тач сәлтәнәтиндә рус-азәрбајҗанлы һибридинин отурудумасында гырмызы улдузу Кремлин ачыг-ашкар мүстәмләкәчилик гәди вардыр: халға бу јолда чатдырылыр ки, лабуд вәзијәтә е'тираз, үсјан әбәдир. Чүнки дөвләтин биринчи креслосында Москванын рус чәнинин отурудумашдур вә о, имкан вермәјәчәк ки, Азәрбајжан Совет Социалист Республикалары Иттифагынын әсәрәт зәңҗирини гырыб азадлыға чыха

билени. Әббәтте, Виктор Полжанько кимн мұстамадәкәчи полисин режисминә гаршы мұбаризәжә галхышмаг чох да чәтин олмадык балкә. Чүник кәндәрин кәләни говмаг о гәдәр дә мүшкүл иш дедил. Гәдән долашыг салынан дүжүнү ачылмасыны кәләкәдә сон дәрәжә гәликләндирәкәк мәсәлә одур ки, һакимийәтә һом дә өз халгынын голүдәкы буховларә јенидән килид ырмаг етирәсы илә бејни думандылан "јерли мә'мур" кәтирилмишдир. Демәк, бу хәмпир дә чох су апарачаг һалә. Чүник елә күнү сабаһ о "јерли мә'мур" радиоја чыхыб рија бир эда илә халга дәрин һүзлә башсағдығы верәкәк, һамыны... сәкитлијә чағырачаг, Москва рәһбәрлијини Дағлыг Гарабағда вәзијәтә сабитләшдирмәк үчүн ләзыми тәдбирләр көрәжәни гәти сөз вердијини билдәрәкәкдир. Азәрбајҗан тамашачыларынын көрә билмә-дислары "Времја" программыдакы чыхышында исе ССРП-јә вә бүтүн дүняја чар чәкәкә ки, совет сийалы гүвәләри Бақыја кирәкән күја гәдылар вә ушағлар өлдүрүлмәмишдир. Азәрбајҗан КП МК-нын биринчи кәтиби сечиләндән дәрһад сонра исе Ајаз Нијазович халга телемурачәтиндә милләтәни матәмдән гәланмагдә али көзләриңә күл үфүрмәк нијјәти илә билдәрәкәк ки, күја халгынын олан мәсәдләриңә сәдиг гәлмәчәг вә булу јалныс сөздә дедил, ишдә дә сүбүтә јетирмәјә чалышачагдыр. Сонра да "дүняда ән гүдрәтли орду" һесаб едилән совет сийалы гүвәләриңини сүнкүләри үзәриндә дикәлтдији креслосундә роһат-архајын отурмаг үчүн Бақыда вә Азәрбајҗанын бир чох рајонларында күтләви һәбсләрин кечирилмәсиңә разылыг верәкәкдир. Гәничән һәрбчиләрдә көрүшмәјә һәмишә вахт талап тозә биринчи кәтиб Азәрбајҗан гәдыларындән ибарәт он нәфәр нүмәјәндә һеј'әтини гәбул етмәкдән имтина едәкәк вә онун бу иш үчүн вахты олмадығыны билдәрәкәк. Беләликлә, республикада ән јүксәк вәзиңәјә кәтирилдији елә илк күнләрдән билләнәкәкдир ки, чинајәткәрын јалныс вәзиңәси вә либасы дәјишиб. Јә'ни бу елә "Һәмин А.Мүтәлибовдур ки, Назирләр Советини сәдри олан вахт Ханкәндидәки бир сыра мүсәсәләрини республика табечишлјидән чыхарылмасы һагдә мә'лум сәндә өз мұбарәк имзасыны атмышды; азәрбајҗанлыларын Ханкәндидән чыхарылмасыны мәһарәтлә тәшкил едән А.Волекиниңи депутат сечилмәси үчүн Гарабағы аз гәлә мәһәллә-мәһәллә кәзиб чамаяты дилә гүтүмшүдү; Азәрбајҗан һөкүмәтинин башчысы ола-ола 20 Јанвар ғырығынын гаршысыны алмаг үчүн һеч бир тәдбир көрмәмишди (Дахили Ишләр Назирлији, ДТК вә башга гүвәләр она табе иди); Али Советин 22 јанвар 1990-чы ил тарихли сессиясынын гарарыны кобүдчасына позараг Бақы әһалисини ил јарым фәвгәл'әдә вәзијәт мәнкәнесиндә сыхыб итаәткар көлә топлусуна чевирди" (*Израил Мусајев*).

Халга тәнтәәли сурәтдә "күһәнсә адамларын өлүмүндә мұтәсир олан һеч кәс мә'сулијәтдән јаха гуртара билмәјәкәкдир" вә'дсини версә дә, Ајаз Нијазович динч шикет заманы гәддирчәсына өлдүрүлмүш адамлары һөкүмәтә итаәт етмәјән, арагарышдыран, чинајәткар үнсүр сәјәнсләрын өн чәркәсиндә дүрүр, шәһидләрин ганыны батырмаг үчүн әлиндән кәләни әсиркәмприди.

Булу елә илк күндән баша дүшән, 20 Јанвар фәтнәси илә әләгәдәр республикада рәсмән јалныс үч күнлүк матәмни е'лан олунмасындән һарәзы гәлан милләтәни јаралы гәлбиндә һағлы бир суал доғурду: "Ај кәмеји-шәһадәтини билмәјән, "фәтнә" дедиләндә бир ан дәрјанмаг ләзым олдуғуну кәдирмәјән, Шәһидләр хиябанында симфоник мусиғи сәләндирмәји сифаршы көндәрән, дәрфидән јалныс он бир күн сонра "илдырым сүр'әтилә" шәһидләрини зијәрәттиңә кәлән вә јары јолдән гәјданы позараг, дүрһа гатары кими сәфләмәсны күһәнсәз гәиләрын рәзмән олан ғырмызы гәрәңфилләрә ајағлајараг тәләсиқ бурядән узәгләшмаға чалышып, хакябанын чыхағдында ала-бачыларымызын "чанлы һасары" илә растлашыб әмәлләри үчүн башына гәдән өртүјү салмаға ләјиг олдуғуну ешидән вә бу халқ тә'носишнә хәчәләттиңдә тәләсиқ өзүнү маһына сәлан рәһбәрлик... сән кимсән?" (*Гүдрәт Әбдулсәлимов*). Бу суалын чавабы Сов. ШКП МК-нын фәврәл (1990) пленумунда өз-өзүнә ачығланды: Азәрбајҗан коммунистләриниңи башчысы Ајаз Нијазви оғлу Мүтәлибов Бақыда һәрби тәзовүкәрыңг актыяны ичрәсы үчүн фәрман вермиш Кремә рәһбәрлији гаршысында "чәнтәлеишч" нүмәјиш етидрәкәк "20 Јанвар", "Шәһидләр" кәлмәләриниңи бирчә кәрә дә дилиңә кәтирмәди. Устәлик, ермәниләр дә ичтик дүшмәсини дедә, оныларын чох хошладығы "Бақыдакы јанвар һадисәләри" ифадәсини дәнә-дәнә ишләтди. Бу, гурбан кетмиш оғулары үчүн ахыгдығы гәилы көз јашлары һалә гүтүрүмәмиш халга гаршы бағышланылмаз хәјәнәт, ағласығмаз чинајәтләр төрәтмиш совет рәһбәрләри илә һәм'рај олмаг демәк иди. Дала һеч кәдә шәкк-шүбһә гәлмәди ки, аздылыг вә истиғлалидеј Аруларыңы боғмаг үчүн Азәрбајҗан халгына диван тутмаг һаггында Михаил Горбачовун вердији фарманда һәм дә Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети сәдриниңи имзасы вардыр: "1990-чы илнин јанварында совет ордусу һесәләри Бақыја республиканын кечмиш рәһбәри Ајаз Мүтәлибовун хәһини илә дахил олуб. О вахт һөкүмәтә рәһбәрлик едән Мүтәлибов ССРП Назирләр Советиниңи сәдри Н.Рыжкова јанварын 3-дә шифрәли телеграм көндәриб. Телеграмда Бақыја алағә һәрби континкентин көндәрилмәси хәһиш олунуб. Н.Рыжковун көстәришини илә сабаһы күн шәһәрә 8 миңлик орду јеридишлб. Она гәдәр Вақы шәһәриндә республика бүдҗәси һесабына сахланылан 35 миң һәрбчи вар иди" (*"Аздылыг" гәзетиндән*). Белә олмасады, Ајаз Нијазович Бақыда совет ордусунун төрәтдији гәилы чинајәтләри бирчә-бирчә ачығлајар, Азәрбајҗан ССР Сәһијә назир Таһ'әт Гәсымов төрәфиндән рәсмән гәсәдиг едилмиш факты — јүз он дөрд нәфәр өлдүрүлмүш, дохсан доғуз нәфәр өлүм ајағындадыр, јүз әллијә гәдәр адам һәддиндән артыг ағыр вәзијәтдәдир — пленум иштиракчыларынын һәзәр-дигәттиңә чәтдәрарды. Белә олмасады, о, өз вәтәниниңи истиғлаллијәти вә Азәрбајҗанын әрәзи бүтөвлүјү үғрунда шүүрәлу сурәтдә өлүм-дирин мұбаризәсинә гәлхан,

миленис фэдэкарлыг шэһиддик зирвэснэ учалан гэррэманилар "зэмэнэ тэрэфиндэн алдадылмыш адамлар" алдандырмалды.

Аја Ниязовичин чыхышында совет ордуусунун, дахили миллие готунушарынын, СССРи Дөвлэт Тэһлыкэсизлик гуваларинини ва хуэсэн тэ'лим алмыш чэза дэстэлэринини Бахыда динч эһалифэ гаршы төрөтдиклари, тарихда миледи-бэрэбэри көрүнүмэши чинафэтлэр о гэдэр мулајим, о гэдэр јумшаг, о гэдэр еһтијатла "гүмтэлэндиридди" ки, һадиселардон бикэбар адамларда гашы шэһбэ һаггында эн ади тэсөвүр белэ јарымды. Умумхалг фачиэснэ бу чүр е'тинасез мүнасибэт эхлагесызлыгдыр, кунһасез инсанларны ганыны һаһаг ахыдаиларын мүдифэснэ јөнэлмиш шэрэфезиликдир. "Элбэтте, көрөк даһа јүкөк пешэкарлыг көстөрлөјдү, ээесез гэдэрлыгларла јол верилмэјөјди". Бу сөвлэрдэн елә мэлүм олур ки, Бакынын эһалисини диз чөкдүрмөк үчүн салиб јүрүшүнө чыхан дөрд нөв гошун һисесэи куја пешэкарлыгла давранмышдыр, лэкин "јүкөк пешэкарлыг" нүмајини етдирэ билмэмишидр; куја чэза дэстэлэр, үмумийэтлэ, дуэкун һэркэкт етмишлэр вэ куја һам да "ээесез гэдэрлыглар"а јол вермишилэр. Рэһбарлик етдији республиканын пайтахтына вэһши ишфалчылыг мәгэеди илә сохулан бир ордуја "даһа јүкөк пешэкарлыг" төвснэ едэн һар һансы партија лидери јалһыз үмумхалг иһфрэтини газана билэрдү, газанды да! Буһуһла белэ, ики ил — эвэлчэ Москвадан көндөрилмиш һарби комендантлары, сонра да Азербайжанын Али Советиндэки партократ депутатларын жаһындан көмөклији илә һакимийэт суканыны эһлиндэн бурахмады. Салаһийэти битмиш парламенгдэ өзүнү президент сечдирдикдэн сонра һэр јерд идбар бир гүрүрла "Азербайжанда там демократија мөвчуддур", "Мэним дэ гејрэтим вар", "Мэн да бу халгын оелујам", — деди, иш көрмөк эвэзинэ, танымаг, шөһрэтлэмэк еһтирасы илә харичи гызетлэрэ икибишлэ-долашыг мүһалибалэр верди... "Снјасын бүрөда икибортлу кестјум, күллү галетук" дэб салмагы илә фохр едэ-едэ, антидемократик чеврилишлэ һакимийэтэ кэлэн совет хунтасынын — Дөвлэт Фөһгалдэ Вазийјэт Комитэсинин тэрэфинэ кечди. "Президент А.Мүтәллибовун ДФВК-ны бөјөнмэси барөдэ радиостанснјаларын вердији хэбэр вэ республика радиосу илә августун 21-дэ президентини мэлүм бөјанаты Иттифакдакы демократик вэ антназербайжан мөвгели гуваларини бүтүн чэһбэ боју кэскин һүчүмүһа имкан верди.ДФВК-ја рөһбатнэ көрө Москвадакы мөвгејини зонфлэдијини һисэ едэн Мүтәллибов Москваја "арха чевирди", телевизиядакы чыхышларында мүхалифэти эмөкдешлэһа чэһырды. Августун (1991) сонунда башлан һисснјада Азербайжан Республикасынын дөвлэт мүстэзиллији барөдэ бөјанимэ гөбул едилди вэ буһуһла да А.Мүтәллибов Москваны она мүнасибэтини дөјшимэ "мэчбур" етди. Чүнки мүхалифөт тэжэ президентини јох, бүтүн һакимийэтин исте'фасыны тэлэб етди, кимнэз һакимийэтэ кэлмэси үчүн ојунчага чеврилмэјөјини аһлада билди вэ мөвчуд шэрайтдэ Москва А.Мүтәллибову даһа сэрфэли бир адамла эвэз едэ билмэјөјөјини баша дүшдү. Бүтүн буһлар Москванын Мүтәллибова тэһјитини

там дајандырды вэ мэркэз онун ДФВК-ја мүнасибэтини "унутду" (Әһмәд Абду).

Азербайжанын дөвлэт апараты системиндэ јекәнэ апарычы-дштэедичи гуввэ олан партија номенклатурасынын сечкиларини нэтичэаларини сакталашдырмасы учбатындан 1991-чи илди сентјабрында алтернативсиз "үмумхалг сечкилары јолу илә", "јенидэн" президент сечилэн Аја Ниязович јерлэрдэ ичра башчылары тэјини етмэккэ мүтлэг һакимийэтэ ивэл олмаг истади вэ елә буһуһла да фэлэјини кэрдшиндэн эсла баш ачмадығыны бир даһа бүрүзэ верди. Устэлик вэ да тэкрарон тэедигэ јетириди ки, "бу тэлэтуһмү дөврдэ Азербайжан көмненини суканы ачыз, сэрнштэсиз адамларын эһлиндэдр" (Ширвәммәд Нусејнов). Ағыллы вэ габил рэһбэрлэр өз республикаларынын һајына галарыг монсуб олдутлары халглары сенилиэвснја васытэлэри илә бөһрандан чыхармаға чап атдылары һадда, республика президентийнэ чаванлыгдэ кейиндији "даһи-даһи пенчөк, элван галетук, дарбалат шалвар, микропор алдылгы туфеллэр, "Тарзансаяғы" кэкил һавасында кэлэн Аја Ниязович Горбачовун элдэн чыхдығыны көрүб, модабаз көрәсннелији илә МДБ-нин этэјиндэн јалшыды. Дүшмөн исе өз иһиндэ иди — бүтүн чэһбэ боју һүчүмү кеһншлэндирдидр. Азербайжанын јашајыш мәнтэгэлэри бир-бир элдэн чыхмаға башлады... Сојдашларымыз Нүвәдидэн — Туғдан говулдулар. Дағлыг Гарабәғын арһла эләгэ гајнаглары олан кэндлэр ители едилиб јандырылды. Ермәниларини Азербайжана гаршы тэчавузунун Хочалы фачиэснэ, Шушанын вэ Лачынын дүшмөн талдағында галмасына кәтириб чыхаран јени мэрһалэсн белэ башлады. Республика президенти исе өз кабинетиндэ нэвэсини бөјүдүлмүш шэһидни баһа-баһа "уншг сәдәләвүлүју" илә есуду. Фактлары халгдан кизилотди. О, һалэ дэ Москваја үмид бәсләјир, МДБ гошунларындан көмөк умурду. Азербайжан рэһбэрларини көркәмли хадимларини учдугу вертолјотун ермәнилэр јашаван Гаракезд үзриндэ вурулмасы, Хочалынын там блокадија алынмасы, Шуша сәмасында сэрншнни вертолјотунун ермәнилэр тэрэфиндэн гәвја уғрадылмасы, Мәһабјуллин, Чәмиллинин, Мешәллинин, Гушчуларын алынмасы, ермәни тэчавузакларынын тэјарләрләрэ Дағлы Гарабага ардыарасы кәснлмэдән гошун вэ силәһ даһымасы... Неч нэ, неч нэ Аја Ниязовичини нэвэрлэрини "Кремлин парлаг уздузу"иди бирчэ аһлыға да јайындары билмәди. Нәһајэт, гәти шәһидлэ мэлүм олду ки, президент, һакимийэтэ кәтирдiji алаятлылары илә бирликдэ республиканын дахили вэ харичи снјасәт мәсәләлэринини һәлдиндэ там өзбашыналыгла мөшгүлдүр: "Президент башда олмагла онун али ичра апараты Азербайжан Милли Ордуеунун јарадылмасы һаггында гаһуһу һәјата кечирмәкдэ неч бир аддым атмамагла халга хәјанәт едиб, Милли Шура МДБ-ја дахил олмәғын гәти әлејиннэ чыхдығы барөдэ гәрар гөбул етмәјини баһмајарат. А.Мүтәллибов вэ баш һазир МДБ-нин јарадылмасында фәял иштирак едорук мүтәлиф сәјдә чоһлу эләвэ эвәһиләрэ гол чәкиблэр. Онун ичарениндэ Азербайжан сәрһәдлэринин Рущја тэрэфиндэн горуһмасын разылыг верән сәзини, вәһид

көмүрүксана ва "шаффаф сэрһадлар" һаггында сэнэдлар вардыр ки, бу да мүстәгил дәвләтти һүтугларанын әлиндән алынмасы, Русейадан Ермәнстанна калән сивалларын манәсиз јеринә чатдырмасы демәкдир. Бу сәзиләр бизим һануиверичилијимизә тамамилә зиддир. Сэрһадлар барәдә һануида дәвләт мүстәгиллијинизи мүәјәнләшдирән ва Ермәнстандан кәтирләсән сивал проблемни һалл едә биләчәк бүтүн шәрәтлар кәстәрилишиди. Тәәсүф ки, буиларын һеч бири ичра едилмәјиб, онун әвәзиндә бизим һануиверичилијимизә зидд олан МДБ сәзиләринә гол чәкилб. Бу кәстәрир ки, бизим али ичра һакимийәти фәктики олараг Азәрбајҗан халгынын мәнәфејинә хәјәнәт едиб, онун президенти конституцијанын бир нечә мәддәсини позараг али дәвләт һануиверичилијинә зидд кәдиб, биринчи нөвбәдә әһалинин тәһүкәселијини тә'мин едәчәји, дәвләт сэрһадларини тохунулмазлыгыны ва әрази бүтөвләјүнү горујачағы барәдәки президент андына хәјәнәт едиб. Бу иеә һәм мәнәви, һәм да һүтүти хәјәнәтдир. Бизим ишдики мәғләбујитәтмизин һамасы Москва илә Мүтәллибов тәрәфиндән планлашдырылмыш шүүрлу тәдбирләрдир. Президентин Давыг Гарабаг һагдә тәғдим етдији һәр үч вариантда мухтаријјәти сахланмасы әсә кими көтүрүлдү. Бу иеә, әслиндә, Гарабагын верилмәси демәкдир. Биз һәр һансы бир шәкилдә бу мәсәләјә күәшгә кәтәк, кәләчәк нәсилләр гаршысында чинајәтә јол вермиш олурут. Мухтаријјәт галарса, кәнар гүвәләрин Гарабаг мәсәләләринә бирбаша тәчәвүзү реаллашар ва бу, Азәрбајҗанын кәләчәкдә дахилдән парчаланмасына кәтирб чыхарар. Нәр һансы бир рәһбәр өз халгынын мәнәфејинә ва рәһбәр андына хәјәнәт едибә, артыг дәвләт чинајәти сајылар ва о шәхсин бу дәвләтә башчылыг етмәјә һүтүти ва мәнәви иштијары јохдур" (*"Мухалифәт гәзитиндә"*). Алдын мәсәләдир ки, бу чүр антиконституцион, милли мәнәфејә гаршы јөнәлмиш бад әмәлләрин банскәри өзүнү "ғәлбән һуманизм" адландырса да, даһа президент креселосунда дуруш кәтирә билмәзди. Әләхүсәс, Хочалы фәчнәсиндән сонра...

Беш ајдан чох иди ки, Хочалы "Көмәк, көмәк!" — дәрә фәрјад гонарыды. Шәһәри өлүм мәнәкәси кими сыхан дүшмән блокадасынын һалгысы кетдикчә даралырды. Азәрбајҗан рәһбәрлији, хуәсусән дә президент Мүтәллибов Хочалынын имдада чыгарын сәшин ештырды ки, ешитмиди. Буну көрән ермәни фашистләри рус ордусу илә бирләшиб, 1992-чи ил февралын 25-дән 26-на кечән кечә гәти ва аманәсиз һүчума башладылар. Азәрбајҗан рәһбәрлијини хәјәнәти үчбатындан Хочалынын өлүмтабағы чыгарышларына да һај верән тапылмады. Сиңәсини дүшмән габынама гәјрәтлә сипәр едән Хочалынын ики миндән артыг мүрд-мүбаризи чәми-чүмләтәни бир нечә саятын ичәриндә өлдүрүлдү. Минләрлә адам јараланып, көмәкәсиз, дәрмәнәсиз, кимсәсиз галды... Јоллара, дәрәләр, тәпәләр, гарлы мөшәләр, кол дибинә, чај тырағына сәпәләнән мейитләр ермәни-фашист гәддирылығы илә танынмаз һалда салынды — оларын башынын, үзүгүн, дабанынын дәриси сојулду, гулаглары, бурунлары,

додаглары кәсиди, јанаглары доғранды, көзләри гармагла чыхарылды, башлары, әлләри, ајаглары бәдәнән балта зәрбәсә илә ајрылды... Азәрбајҗанылы гочалар, гарылар, ушаглар, көрнәләр дәһшәтли ишкәңчәләрә мәрүз галдылар. һајәт-бачалары, ев-ешикләри илә бирликдә јандырылдылар... Гыз-кәлиндәримиз ермәни постларына пајланды, дашинак башкәсәнләрини раһат-архажын әләнмәси үчүн Јеревана көндәридиләр. Тәккә өзүнү тәмикә чыхармаг үчүн әслинин-нәслинин бүтүн ајыбларыны — "гардашым өзүнү белә биртәһәр апаран гадыла евләнди, бачым бош хәсийәтли адамә эрә кетди" — дүтјаја чар чәкән Азәрбајҗан президенти иеә күнаһларынын һамасыны... республикадакы мухалифәтин бојунга гәдү. "Нәр шәј мәним иеә-фәма бәһәнә үчүн һазырланмышды". Устәлик, ән алачг сәтәшләрә мәхусе бир едә илә билдирди: "О вахт бир нечә дәрә Мкртычяныла данышмышым. О чаваб верди ки, һеч бир мейит олмамайлар, оларда бизим адамлар вар ва әрзәг чатышмазлыгына бәхшәјлар, һәмши адамлара јемәк-ичмәк верирләр. Өз кирәкларына дәрјишмәјә һазырдылар..." Бу јердә Ајаз Нијазовични кизли сәхләдығы бир карт да ачылды: мә'лум олду ки, о да, бүтүн сәтәшлар кими, өз һәмәгәтәһләриңә јох, дүшмәнин дедикләринә ишанырмыш. "Адамларын кәдә биләчәји коридору ермәниләр, һәр һалда ачмышдылар. Олар нијә күлләләмәли идиләр ки?". Бу, дәрәгәтәсизликә башланан, шәрәфсизликлә давам едән, ахыры да бүсбүтүн мәнәвијәтәсәлгыә кәтирб чыхаран бир карјеранын там ифласы иди. Өзү дә "Мән иеә-фа верирәм. Халиш едирәм, буну гәјрәтәсизлик һесаб етмәјәсиз", — сөвләри илә имзаланан тәслим әктяндан алтмыш сәкәиз күн сонра хунга гурмаг етирәсы илә аловләнән антидемократик мәнтигәсизликә — ичтиман гурумавын, партијаларын, чәрјаиларын фәалијәтәни мүтләг дәрјәндәрмәлигы... Лазым кәләсә, диктатура да олачг" — баша чәтән ифласы. Бәдим карјеранын белә шәрәфәсиз ифласы һәм дә ондан ирәдн кәлир ки, А.Мүтәллибов "Бир кәрә јүксәлән бәрәг бир даһа енимәз!" амалы илә үчәлдылан үчрәкни мүгдәселијини Азәрбајҗан демократик мәнтији илә әләгәсини мәнәсыны да әсла дәрк етмирди. Бу һәмни бәрәгдир ки, ону јендән үчәлданлар Ајаз Нијазовични бирбаша кәстәриш илә һәбәсханәләрә атыдылар, ишкәңчәләрә мәрүз галдылар. Бу һәмни бәрәгдир ки, халгын гаршысәлыныма тәзјитиндән сонра Ајаз Нијазовични һакимийәтдә бир аз да галмаг һәмниә ријакарыгла имзаладығы формалда јендән дәвләт рәмиң статусу газанды ва үчрәкни мүгдәселијини һимәјәсизә жығылан нәтәшәрвәрләрин јүрүшү өлдүрнәразы вәтән сәтәшныны пәјимал етди.

Азәрбајҗан совет рәһбәрләриндән сонугәсүнүн — "республиканын илк президенти" адланан адымын сон гисмәти вахифәдән сәғ-сәләмәт кәдән сәләфләриндән даһа ачыначәгыдыр: "Һәрби тәјјәрәдә гачарәг Москва һоспиталларынын бириндә "муәлижә олунан" А.Мүтәллибов Азәрбајҗан парламентиңә мүрәчәһәт едәрәк һәрдәнбир Бақыя кәлмәк үчүн ичәзә иеәјиб. Лакин мухалифәт рәһбәрләри билдириб ки, о, дәвләт чөврилишн етмәк

чәндinə көрә мәһкәмә гаршысында чаваб вермәлидир" ("Азатлыг" газетиндә).

22.40. Кечә саат ики рәдәләриңдә зәнк олду, дөстәји көтүрдүм. Танымдыгым бир нәфәр билдирди ки, о, "Абшерон" мейманханасындан зәнк вурур. "Иңдичә гара шәһәрә тәрәф кәдән ики машыны ағачлары арасында кизләниш әскәрләр суеудурдулар. Нәр ики машынын ичиндәкиләрини чығартысыны ешитдим. Әскәрләр көзләри көрдүкләри һәр шәјә күллә атырлар". Демәли, гошун һәрәкәт едән, манечилик төрәдән нә варса һамысына күллә атмаг әмри алыб. Иккилик забитлик төрүбәмә әсасән бу гәһәтә кәлдим ки, белә әмрләр јалныз сон дәрәчә гәјри-әди вахтларда, даһа доғрусу, муһарибә шәрәитиңдә верилә биләр (*Вәли Нәбибәдлу*).

22.41. Атәш башланан кими ајағы јер тутанлар палатаны тәрк етдиләр. Гәфләтән пәңчәрәнин шүшәси чилискәндә. Күлләнин ғығылчымларыны өзүм көрдүм, јорғанын башыма чәкдим, торпаг башыма төкүлдү. Күллә шүшәни дешиб, диварда чала ачмышды, чарпајынын баш тәрәфиндә дөшәмәнин үстүндә учу шишмәли пулемјот күлләси дүшүб галмышды (*Е.Новрузова*).

22.42. Көр биз өз кечмишимизи, тарихимизи ичә унутдурдулар ки, бу күн биз шәһид гардаш вә бачыларымызын сүмүкләри үзәриңдә әјәнчәли вәситәләр гүрмушуг, ресторән вә пәвилјонлар ачмышыг, рәгә мейданчалары дүзәлтмишк. Әлбәттә, бүтүн бу ислары едәнләр, халгын башына мүсәбәтләр ачмаг истәјән гара гүвәләр өз истакләринә мүјјән мүддәт наил олсалар да, халг кеч-тез бу сийәсәтин әсл маһијјәтини аңлады. Буна көрә биз өз шәһидләримизә миннәтдәр олмалыјыг. Әкәр онлар олмасајды, Дағусту парк өз әввалки синасыны сахлајагач, јенә дә рәгә мейданчалары, пәвилјонлар ишләјәжәк, мусиги едалары өлүдәримизин руһларыны нәзәр алмадан көјләрә учалагачды... Халгын мүддәдә руһу, көз көрә-көрә јенә дә тәһгир олунучагды... (*Мәчид Нәдир оғлу*).

22.43. Чәвид Абдуллајев Салјан казармалары јанында күлләниләрини шәфаханалара чатдырдымасына көмәк елзјримин. "Гардан",—дејә кешинән бир ОЧУЛУ евин даһына апармаг истәјәндә... Бундан беләсини хатырлаја билмир. Нәким Мүсејиб Әләскәрәв дејир ки, Чәвид дөјүлүб, ишәфсызчасына дөјүлүб, бејни сикләниб, баш һалијјәсиндән, сол көзүндән ағыр, бәдән һалијјәсиндә орта сәвијјәли јаралары вәр (*Рәшид Нүсејнов*).

22.44. Азәрбајҗан КП МК габағында тәшкил вә муһәррикләрини ишә салыб һәрәкәт етмәк истајиди вахт чаванлар јерә узаныблар, өз бәдәнләри илә јолу тутублар ки, кедә билмәсинләр. Габагдыки танк буна бахмајыб, дүз јерә узанымыш гәһрәмәнин јанына гәдәр сүрүб, ләкин өз чыгарышы фәдә етмәк истәјән оғуларымызын ајага галхмадыгларыны көрүб, даянмышдыр (*Нисамин Нүсејнов*).

22.45. Бакынын тәҗили јардым хәстәханасынын чәррәһијјә отағында илк растлашдыгым јаралы Муһариз Немајылов олду. Онун сол базу вә сол буд һалијјәсини дәлиб кечән күллә јарасы варды. Нәм дә сол бизудән кечән күллә

онун мил синирини эдәләмишди. Јетмиш күн хәстәханада мүвәңгә олундугдан сонра о, Елми Тәдғигат Физиотерапија Институтуна мил синиринин бәрпа мүәличәсинә көңдәриди... Күллә Ариф Гасымовун сол базу һалијјәсиндә сүмүјү сындырыб, ичәрисиндә галмышды. Пәна Шаһбазовун... дүз ојнағы сырадан чыхмышдыр. Нәлә узун мүддәтди бәрпа мүәличәсинә елтијячы вәр. Елишад Әлијевин ајағынын кәсимләк горхуеу варды. Сәбирли, тәмкили мүәличә өз бәһрәсини верди (*Елбәји Чәғрәров*).

22.46. Әфәндијев адына 4 нөмрәли шәфаханаја 16 нәфәр јаралы кәтирилиб, 2 нәфәрә амбулатор јардым көстәрилиб. Баш һалијјәсиндән 18 күллә јарасы алымыш Тејмур Алмәмәдову өлүмүн пәңчәсиндән хилә етмәк мүмкүн олмајыб. 20 јашлы Елчин Имановун үрәји чәррәһијјә әмәлијјәти башлајан анда дајаныб. Чәррәһини скәлпел тутан әлини, тибб бачысы Күләрә Ағажеванын үзүңү јандыран көз јашлары јаралыларыни сағалдылачағы андыни чеврилиб (*Әләддин Абдуллајев*).

22.47. Нәгердјев күчәсиндә, Ишәпатчылар проспектиңдә евләрини диварлары күлләләрән дешик-дешикдир. Бакынын јүзләрә бинасы ичә јердән күллә јарасы алыб. О јара јерләрини көз дағы кими, Совет Ордусунун гәлиы автографы кими кәләжәк нәсилләр үчүн горхујуб сахламаг, дүшүб галмыш гәлиы ајагтабылары, шәрәфләри, пәнаглары јығмаг лазымдыр — бәлкә бир заман дүјянын нәдир мүзеејини — Дәһшәт мүзеејинин експонатларына чевридиләр... (*Нисә Немајылызла*).

22.48. Москва радиосу өз хәбәрләриңдә Бакы һадисәләринин бүтүн кунәһыны Азәрбајҗан халгынын үзәрине гојмаға хуеуеи ејә көстәрир.

22.49. Гыдырмасы кетдикчә артан ушағы үчүн тәҗили јардым чығармаға чыхан Сәттар Бәдәлов бир нөмрәли такси паркынын јанындан өтәндә гычына нәјнисә сүртүлүб кечдијини һисс етди. Әтрафына дигәт јетирди. Көј үзүңдәки гызартылары көрүб күллә јағышына дүшдүјүнү аңлады. Бу вахт бәдәннән нәјнисә гырыльыб јерә дүшдүјүнү һисс етди. Сол әлини ган көтүрмүшдү. Көзләринә иһанымды. Әлинин үчүңгү бармағы јерә дүшмүшдү. Дәһшәтә кәлди. Бармағына баха-баха бир гәдәр торпағын үстүндә узанды. Ара сәкитләшән кими бармағына да көтүрүб өзүңү елә чатдырды. Нәкимләр чох чәтпилибкә бармағы әввалки вәзијјәтинә салдылар. Нәзырда Бәдәлов Сәттар үчүңгү дәрәҗәли әлидир ("Шәһидләр" китабындан).

22.50. Совет гошуларынын Бакыја дәһшәтди һүчүму әрәфәсиндә мән XI Гыльв Ордү һејкалинин јанында хејли адамла дајаныб сөһбәт едирдим... Бу заман Етибар Мәмәдов кәлди. Башына топлашдыг. О деди ки, вәзијјәт чох пәсидир. Дағылышмаг лазымдыр. Гошун, габағында мәнәс көрәрсә, атәш ачачагдыр. Мәһнасыз јерә күлләјә тули олмаг лазым дејил (*Чинкиз Рәјев*).

22.51. Хәстәханаја күллә илә вурулмуш 29 нәфәр, о түмләдән јүңкә јараланымыш 5 әскәр дахил олмушди. Онлардан иһкин Украјнадан, јердә галаңлары Газадан, Свердловскдан вә Горки шәһәриндән иди, јашлары он сәккиз оларды. Хәстәханада онлар чәј вердиләр. Сәһәр онларын ардына һәрби машын кәлди. Бу машын тәһсә охшајырды. Дүләсини хәстәханаја

тэрэф чевирмишид. Ону да гејд едэк ки, бу эскэрлэри хэстэханаја азэрбајчанлылар кэтирмишидилэр (*Сурһат Иачыев, Бајазэддин Гулјев*).

22.52. Метронуң "Ишшатчылар" станциясынын кирэчэјиндэ ајағындан жараланмыш бир шэхэ тэчили жардым көвлэјирди. Биз жаралыја јакшылашыб ону галдырмаг истэјимиз вэخت автоматлы эскэр һамымыз итэлэјиб онун башына күллэ чыхды (*Нубила Сэфаров*).

22.53. Эввал-эввал 3-чү микрорайон тэрэфдэн ири бир танк нэрилдэјэ-нэрилдэјэ кэлирди. Этдэн чэлэр чокмиш адамлары јарыб ирэллэјиди. Далинча хырда танклар ахыны башланды. Елэ бил јерин алтындан чыхдылар. Аташ ача-ача кэлдилэр. Јанымда бир оғлан гарыны түтуб јыкылды. Мэнэ көмөк етдилэр — ону гэбул шөбөсинэ чийнимиздэ кэтирдик. Соңра сэнэјеринэ баханда бу оғланн и.Гасымов олдуғуну билдим. Операсия элэдилэр, күллэ гарын бошлуғу органларыны парча парча, дешик-дешик слэмниши. Бэли, күллэ гарын бошлуғунда гэрнбэ бир хэтт боју канал ачмышыди. Эввалэ гара чийри, соңра мэдэни, мајдалты вэзини, соңра гарын бошлуғунун сол јарысына кечиб, јоғун бағырсағын һиссэлэрини көңөлэн вэ ашағы чэмбэр бағырсағы эдэлэјиб, чанаг бошлуғундан, сол буд һаһијэсидан чыкмышыди. Күллэнин һавада учаркон кечиди трајекториясы барэдэ чох ешитмишидик, лэкин организмэ санчыланган соңра онун бэлэ эчэлиб трајекторияја илэ дағыдычы канал ачмавы эн мүасир синаһлар сырасындан олдуғуна дәләләт едирди (*Расим Мәммэдов*).

22.54. Мэркэзин сэләһијэтли дилиндэ јерли мөшфелэрин мүдәфиэси мөдәләтчи түмајул адландырылып, анчан учгар республиканын зијанына олараг Совет Русиясынын монафејини мүдәфиэси милли һадисэ һесаб едилер... Бу хүсеи һал великорус халың элиндэ һүғутлары һағында дашымаға эсэс верер... Әелиндэ исэ мэкэр һал-һазырда Азэрбајјанда мөз Азэрбајјаны тэмсил елэјэн партија вардырма? Невар едирэм: Бэлэ бир партија жохду... (*Нэриман Нэриманов*).

22.56. Иеч ким чанынын гејдине галмырды. О аташлар алтында көзүмлэ көрдүкслэрим дәһшэтли мүһарибэдэки гэрһманлылары хатырладырды. Иямы јалын элдэ танкларын үстүнэ атылмаг, онлары парчаламаг истэјирди. Чамаат јаныб төкүлүрдү ки, элимиздэ он түфэнки дэ жохду, амма дүшмэн ордусу танкларла, пулемјотларла, тэ'лим көрмүн хүсеи гошуңла синаһсыз халга диван тутурду. 15-17 јашлы бир оғлан ушағы танкларла доғру гачырды. О, јары јолда јыкылды. Биз ону галдыранда, о, артыг өлмүшиду... Машын олмдығындан жаралылары метро станциясынын ичэрисиндэ јерлэши-дирмишидик. Урајиндэн күллэ дәјиди үчүн бир нэфэр дэрһал өлмүшиду. Бир нэфэр ајағындан ағыр јара алмышыди, бир нэфэр исэ гарындан жараланмышыди... Метро јакшылығындакы бинанын 9-чу нэртбэсиндэ ики нэфэр жараланмыш, бир нэфэр исэ өлмүшиду. Тоңла бешмэртбэли бинанын 5-чи мэртбэсинин бир һиссэсини дағытдылар. Аташ ачылар гачан инсанлары тэ'гиб едир, чалышырдылар ки, даһа чох адам жаралансын вэ өлсүн. Күллэлэрдэн горуңмаг үчүн метронуң ичэрисинэ, ја гаршыдакы

көңшлэрин архасына, ја да бешмэртбэли биналарын арасына долушурду- ки, оралара танк кэлэ билмэсин. Күллэлэрин јығыш кими халтын үстүнэ јығысына бахмајараг, чамаат жаралылары јердэ гојуб гачмырды. Иямы жаралылара көмөк едирди (*Салим Бағыров*).

22.57. Бизим мөзидэн Салјан казармалары онуч ичи кими көрүңүр: танклар вэ дикор һэрби машынар эсэс гашыдан јох, автомобил дајаначағы олан һасары дағыдараг Тбилиси просектинэ чыкдылар. Дајаначагда сахланмыш неча-неча машын танкларын алтында галды. Бизим еви һэрбичилэр мүһасирэја элдылар. Евин дамына автоматлы эскэрлэр чыхды. Атамаға башладылар. Тбилиси просектиндэ дајанан адамлар күллэбаран едилди. Танклардан бири хүсеи эвзилдиклэ адамларын үстүнэ јеријирди. Этрафы эсэ, гышыгыры бүрүмүшду. Мэн һајат јолдашымыла бу дәһшэтли мөзэрэни мүһаһидэ едир, жаралылара көмөк етмэк үчүн ашағы дүшмэја һазырлашырдым. Елэ бу вэخت казармалар тэрэфдэн бизим бина аташэ тутулду. Пэнчэрэмиздэ јавдырылан күллэлэр бизи дәһшэтэ кэтирди. Ахы бизим евдэ "екстремист" јох иди. Күллэлэрдэн јайырмаг үчүн мэтбэчэ сығынмалы олдуғ. Күчэдэ атышыма сөһэр саат 6-ја гөдэр давам етди. Сөһэр күллэбаран едилмиш отағымызда 16 күллэ изи сәјдыг. Јолдашымын чениз габ-гачагы, пэнчэрэ вэ диварларымыз намэрд күллэсинэ туш өлмүшиду (*Чалал Ахундов*).

22.58. Оғуларымызын үст-үстэ сэрэлэндиди јери чамаат мәфтиллэ даңраја алмышыди. Ора ган ронкли гэрөнфиллэр сәпчилрди. Ағлашма, иншэв эрнэ галхмышыди, ана-бачыларын ағылары, һөңкүртүлэриндэн адамын үрөји овхаланыб төкүлүрдү. Иямы ағлајырды, көрнэлэр дэ, ушаглар да. Орталыға, кечэ өлдүрүлэн, жараланшыларын әјин-башындан төкүлүмш иншаналар гојулмушду. Бунылары адамлар күчэлэрдэн, ағачларын алтындан, евлэрин күнч-бучағындан јығымышдылар. Ајатгабы, чораб тајы, шәрф, гана булашымыш чиб дәмалы... Аналар бу иншаналэри дејиб-ошајыб ағла-јырдылар (*Шэфар*).

22.59. Индајат Мәммэдов ева кедирди. "Абшерон" мейманханасы јакшы-лығында бир зирејли машын габағыны кэсиб, эскэрлэр ева күлэшдирмэја, ана сөјүшү сөјмэја башлајыбылар. И.Мәммэдов икигит чаваб гайтары вэ ана сөјүшү сөјэн эскэрин јакасындан јанышыр. Эскэр автоматын гулдағы илэ ону итэлэдикидэ, Мәммэдов эл чөкмир, эскэр ону сүңкү илэ вурур. Сүңкү сол тэрэфдэн гарына кирир. Мәммэдов билдирир ки, сүңкү онун бэдэсинэ кирмэдэн эввал палтосуну, пэнчэјини, жилетини, көјнэјини вэ гайшыны дешмишидир. Бу да сүңкүчүн һасэс гүвва илэ вурудуғуну ајдын көстэрир (*"Иһиллэр" китабында*).

23.00. Азэрбајјанлыларын ганынын ичмэк әмри алмыш совет эскэрлэри Сарабек күчөсиндэ үч тэрэфдэн аташ ачараг милие сержанты Теһман Малик оғлу Бағырову (1960) үрэк һаһијэсидэн өлүмчүл жараламышлар. "О, азча әјилэрэк, бир эли илэ дивара дајалаңмыш, о бири элиндэ исэ

папағыны тутмушду. Шинелинин дүймэлери ачыг иди. Чөтпилликсэ бир нечэ адым атарат бинанын тиннэ чатды во астача "Көмөк едип!" - деди". ... Анасы пафат едэнде Телман һазэ орта мектебдэ охуурду. Одур ки, Бакайда жашаган бачысынын һимајесиндэ бөјүүб. Кинемеханик пешәсинэ јиләләнб. Ордуга чагырылыб. Гајытдыган сонра Бақы мәшһәт кондиционерлери заводунда јыгчы-чилинәкәр ишләјиб вэ бурадан милие органиларына көндәрилиб. Сонра... өз ханиши илә Шушанын эн кәркин нөгталәриниши бириндэ ермәни гуддурлары илә мүбарисәјэ гошулуб, милие достлары илә бирликдэ ермәниләрини чинајәткәр дәстәсини зәрәрсиләшдириб вэ сагталы јарагылары киров көтүрүлүш азербайчалыларла дәјишиб. ...Телман јеничә аилә гурмушду Тәранә ханымла. Өлүмүндән ијирми ики күн сонра бир гызы калди бу дүнијага — бир икидин јарымчыг галмыш өмүрүнү ата шпанәси кими давам етдирмәк үчүн... (*Фиг Суттаизәки, Рафиг Самиләр*).

23.01. Январын 19-дан 20-нә көчән көчәнин илк 5-6 сааты эриндэ тә'чили јардым станциясы вэ хәстәханасы тәрәфиндән төгрисән 480-530 јаралыја јардым көстөрилмишидир. Илк чагырыш саат 22.50 догдәдә олду, стадионда даянмыш ипјадвалары дөјүш машынылары һәрәкәтә калмишиди. Артыг 23.30 дөгитјәдәк Мәрдәкандәки 26 нөмрәли хәстәханана јаралылар вэ мейитләр вар иди (*Сабир Адијев*).

23.02. Бу күн Азербайчан өз шәһидләринин мүгәддәс ганы баһасына Дағлыг Гарабагы бир дө мөһкәм-мөһкәм гугагалајыб багырна басды. Дағлыг Гарабагы Азербайчана әбәди аидлији Азербайчан халгынын оғул вэ гызларынын гызыл ганы илә әбәдијјәтә јазылды. Ганла газанылан гәләбә илә, һәмишә мәһз белә — әбәдијјәт үнванлы олду. Јүз миңләрдә силәшли орду кәләс дә, даһа Дағлыг Гарабагын үзүнү Азербайчандан өзкә һеч бир тәрәф чевирмәк мүмкүн олмајачагдыр. Чүнки 20 Јанвар— Азербайчанын шәрәфини ачылдык бүтүн үздәнираг компромисләрини гаршысына мөһтәшәм Чин сәдди чәкәчәк. Ахы һамыја бәлиндир ки, дүшмән јерсиз күзәшгәләр едилдикчә, о, азын сәрәмә дөңүр, гаршы тәрәфдән даһа чох гонармаға, гаршы тәрәфи даһа чох тәслим етмәјә ширинләнир. Сон ики илдә фәрари Азербайчан рәһбәрлијинин јеритдији халга зидд сјаәт үмбатылдан Азербайчан—Ермәнистан мүнасибәтләри дә мәһз белә бир гејри-әхлаги мәгамә кәлиб чатмышдыр. Азербайчан тәрәфинин үзүн илләр эриндә ермәниләрини сјаиси, идеоложи тәхрибатларына гаршы сусмасы, һагәсә-әдәләтсиз торнаг иддиаларыны онилликләр боју вахташыры өдмәсән, 1988-1989-чу илләрдә илә јерсиз күзәшгәләр, компромисләр јер вәдәсин һарын ермәни тәрәфини дөвләт сјаәсәти сәвијјәсиндә там һәјәсәлиг һәддинә чатдырды. Өзү дә елә бир һајәсәлигә ки, Ермәнистан төрәдји бүтүн чинајәтләри, кизилдә-ашкарда һәјата кечирдији бүтүн тәчәвузкарлылары гыпгармызы үзә дурмагла, јалан, бөһтан јармагла Азербайчанын бојунна гојду. Респуб-ликамызын һаким диврәләри илә данм һүчүмдә олан дүшмәнин

бу алағ сјаәсәти гаршысында срагакүн Камран Бағыровун, дүшән Әбдулрәһман Вәзировун, бу күн илә Ајаз Мүгәддировун ег...сында јаланчы бөјәмиләличилији шүвәр едәрәк өз ајағы илә мәгдубијјәтә доғру ири аддымларла керн чәкилди. Онлар тарихин сәрт үзүнә јазылмыш бир һөгигәти тамамилә кизләтмәјэ чалышырдылар ки, "ермәни милли фашизми бизи бир халк кими танымағ итәмир, бизи мөлв етмәји гаршысына мәгәд гојуб. Буну һеч вахт — һәтта сүлһ заманы белә унутмамалыг. Одур ки, һәр бир азербайчалы доғуларкан онун гулағына һәм дә ермәни зәрбәсиндән сјаыглыг дуасы охунмалыдыр: ермәни сәни тәбин дүшмән сјаыр" (*Ширмәмәд Нүсәјнов*).

Мә'лумдур ки, Дағлыг Гарабағ Мухтар Виләјәтинин Азербайчандан гонарылыб Ермәнистана гатылмасы ијәсәси дашнакәстүн партизанынын тарихән јарәдыб һимајә етдији вә һәјата кечирмәјэ чалышдығы "бөјүк Ермәнистан" хүлјәсынын дахили тәркиб һиссәсидир вә бу ијәја Јереванда, Ечмиадзиндә, харичи ермәни диаспорасында һәртәрәфли ишләниб һазырланмыш, мәдди вә силәһ еһтијаты илә тә'мин олунмуш, Дағлыг Гарабағ ермәниләри бу ишә зәлиб едиләрәк һазырланмыш вә 1988-чи илин фебралында ајаға галдырылмышдыр. Ағанбегјанын "Һуманите" гәзетинә 1987-чи илин нојабрында вердији иттервју да, бундан әввәл Зори Балаянын дәнә-дәнә хәстә олунмуш "Очаг" китабы да, Силва Калутикјанын, Сәро Хавсандјанын айры-айры чыхмышлары да, милләтчи "Гарабағ" комитәси, "Крунк" тәшкилатгынын фәалијјәти дә Дағлыг Гарабагын әлә кечирилмәсинә јөнәлән дүшүнүлүмшү тәхрибатлар иди. Тарих бу тәхрибатларын, ермәни хәјанәтләринин дөгит вахтыны, јерини өзүндә мүһәфизә едир вә бу бардә һеч кәс һеч кәси адалтмаға гадир дејилдир. Тәссәүф ки, биз, биз азербайчалылар һајгырыб-бағыран тарихин ибрәт дәрәләрини гулагардына вуруб, өз-өзүмүз адалтмышыг, ара азда сәкитләшән кими чох шеји унутмушут. Унутмушут ки, кирвә либасы кејмиш чанавар хисләтән "гонушларымыз һәмишә фитвја кедиләр, әвәзиндә чохлу гырғынлар төрәдибләр, гиллар ахыдыблар. Сонра "ағыллары башларына кәлиб", сүеуб гышларына чәкилибләр. Лакин кин-күдүрәт, интигам, торнаг һәрислији гәлбәләрдә тез-тез баш галдырыб, пусудда дуруб мәгам кәләјибләр ки, бизи архадан вурусулар. Гылыға кириб торнаг гонартмаға да нил олублар. Одур ки, гонушларын ағышлары дада кәлиб, дилшәләрдә ширә галыб. Нијјәтләри һасил олан кими һөрмәтә, икзәтә арха чевирибләр, јалгузға дөнүбләр" (*Теймур Булјадов*).

23.03. Ишылар сөңдүрүлдү. Санки гаря бир думан чөкдү Бақыја. Гырғын башланды. Дәмир дарвазадан танкларын чыхдығы һиссә олунурду. Бир дә ки, орду мейданындан үзү ашағы танкларын сәси гулағлары батырды. Икди артыг күдәләр јерә узанмыш шәхәләрин үстүнә јағырды. Үетдәки бешмәртәбәли бинанын шүшәләри чилик-чилик олуб јерә төкүлдүрдү. Әһали автомат күдәләри илә вурулурду. Сонра хуеуен пројекторлары шәһидләрин

үстүнө салып оңилары һәр күн ади һөятдә раст кәдйимиз, үстүндө "Осторожно, люди!" сөзләри җазылмыш үстү тегли һәрби машыларда җығардылар. ... Мән Тбилиси проспектидәки хуеуи свләрә сүрүтүрдүм. Јамаҗда дөрд тәрәфимдә күлләләр торпаға дешиб үстүмә төкүлүрдү. Ајаға дуруб җагмаҗ мүмкүн дејилди. ... Сәһәр саат 7-дә Семашко адына хөстәханаға кетдим. Дәһлихләрдә чоҗлу җаралы җатырды. Јаралыларын аһ-наләсендән адам дәһшәтә кәлирди. Үзүнү јолан ана-бачыларын, башына-дикинә дөјүб аҗлајан аталарын, җардашларын сајы-һесабы јох иди. Јаралыларын әкәријјәти аҗағларындан, бир дө чиниләриндән вурүл-мушдулар. Биринчи мәртәбәнин кирәҗәјиндә адам әлиндән тәрпәнмәк мүмкүн дејилди. Палаталардан бура шәһидләр кәтирилирди. Шәһид оламушларын һамысынын ајағында аҗаҗтабы, әјиндә шалвар, бир дө мајка вар иди. Башларында папагалары, көјнөк вә пеңчәкләри јох иди. Һамысы архасы үстә даш дөшәмәјә узадылмышды. Алдыҗлары күллә җаралары чүрбәчүр иди. Ғырымсаҗ бир оғалнын көзү вә сифәти партадылмышды. Ичәридә 23 шәһид вар иди. Бир јандан елә шәһид дашынырды (*Пәнаһ Гулијев*).

23.04. "Баррикада" гуранлар дағлындыҗда сатталы әскәрләр оңилары күлләјә тутдулар, јерә отурмуш никетчләри дәјәнәклә дөјүдүләр, күллә илә вурдулар, һәтта колларын арасына җағанлары белә тәҗиб етдиләр (*Расим Нәзәрәв*).

23.05. "Азәдлү" радиосу Бақыдан, өзү дө республика сәкнеләринин чанлы сәси илә хәбәр верди ки, бу күн Азәрбајҗан КП МК биһасы җаршысында совет һәрбиҗиләринин танклары матәм митинҗинә җығылан днчә әһлинин тыртылар алтындә әзмишләр. Елә һәмин сәс билдирди ки, совет снлаһы җувваләринин өлдүрдүкләри адамларын башлары кәсипир, көзләри чыхарылды. ССРИ Мүдәфиә назирә генерал Дмитри Јазов да Бақыдадыр вә оңун җәбулуна дүшмәк әсла мүмкүн дејилди. Ғыргыны, наһаҗ ган төкүмәсини дәјандырмаҗ мәҗсәди илә һәрби комендатуралара мүраҗиәт һеч бир нәтиҗә вермир. Һәрби комендантлар әһлијә: "Биз сизә хәбәрдарлыҗ етмишик", —дејәрәк, бүтүн хәһишләр рәдд едиләр.

23.06. Хәстәханамыза илк җаралылар кәчә саат 12-јә јахын дахил олмаға башлады. Бир гәдәр сонра иеә җаралылары күтләви һалда кәтирдиләр. Бир саат әраңидә җырх мејит дахил олду. Ики ушағын — 9 вә 14 јашлы ушағларын өлүмүнү һеч вахт јаддан чыхармајаҗаҗам (*Севинҗ Чәфарова*).

23.07. Јолда мәнн ағламаҗ тутур: һәр јердә ушағлар күчәләрә чыхыб җара лентги олмајан машыналары әл еләјиб сахладыр, чиниләриндән асдығлары, голларына доладығлары җара лентләри машыналарын көвәдәјән јерләринә бағлајырлар. Бизим машыны да сахлатдылар. Дилим сөз тутмады, долухсунимуш һалда башымы тәрпәдә-тәрпәдә халҗын балачабојду, бөјүк үрәкли оғуларына әл еләдим; һейрәт көтүрдү мәнн: оңлар елә фикирли, пәјғәлы, елә дәрди идиләр ки, адамын үрәјинин башы көјнәјирди. Овчулар

евнини җошулуғунда, хәрич тәләбәләрини јашадығы јатаҗанларын дәмбир чәләрләри үстүдә иә гәдәр өлкәнин җара лентги, җара һашиләли бәҗрағы дәрди-дәрди јелләнирди: Хәрич бәҗрағлар биәә јәс сахлајырды. Чәғуби Америка өлкәләринин, әрәб өлкәләринин, Вјетнамын бәҗрағлары көзүмә дәјди... (*Ися Исмајилзаде*).

23.08. Бақы күлләјә тутуландә һәрби машынар чәмааты говмаға башлады. Биртәһәр әкәјә чыхыб җагмаҗ иеәјирдим. Һәр јан әли снлаһы әскәр иди. Әвәл һамымыз дәјандыҗ. Фикирләшдик ки, даһа атмазлар. Амма әскәрләр дәјанмадылар, һәр тәрәфә атырдылар. Елә бу вахт бәдәнимдә кәскин ағры дөјүм. Алдым атмаҗ истәдим, һисә етдим ки, јеријә билмирәм. Јыхылдым. Мәнн җалдырды бир автобуса җойдулар. Автобусада мәңдән башта 7-8 җаралы вар иди. ... Сонра иә олуб, билмирәм. Чоҗ ган итирдим үчүн 2-3 күн өзүмдә олмамышам. Күллә бел сүмүјүмдән дөјиб, Ики дәфә операција олунишам. Белимдән сүмүк кәснбәр. Дөрдүнчү ајдыр ки, хәстәханадајам. Һәлә ки, ајаға дуруб јеријә билмирәм (*Адил Әлимов*).

23.09. Сатталы вәһшиләр адамларә күллә ата-ата бу сөзләри ишләдирди: "Разарем вас, азербәјҗанские гады". Әскәрләрин бир һисәси әләриңдәки дәјәнәкләрә адамлары вуруб кнчәләдир, бәзиләри иеә снлаһла өлдүрдүдү. Әли дәјәнәкли әскәр мәнн дө дөјмәјә башлады. Мән башымы дәјәнәкдән җорујурдум (*Тәрлан Әлијев*).

23.10. Азәрбајҗан халғынын азадлыҗ дүңјасына пәрвазланын җартал ганадларыны җырмаҗ, сәәдәт вәд едән сәһаһларыны ал ганына бојамаҗ һөкүмәтинин вә оңун чәлдашамшы снлаһы җувваләринин һудудеу чинајәтләри төкчә шәһидләримизин гәтлә јетирилмәси илә битмәди, һәм дө көмпијәт ичәрисиндә зәңҗирвары сәсиал-мәһәви фәләкәт — өлүмә нәтиҗәләнән психос јаратды. Кремл бу дәфә дө бир күллә илә нечә-нечә һәдәфи нишан алмыш вә оңларча, јүзләрчә азәрбајҗанлы аиләсинә бәдбәхтлик, мүснбәт, фәчиә кәтирмишир. Әри И.Аллаһвердијевин гәфил өлүмүндән сонра бу дүңјанын Илһамсызлығына дөзмәјән, илк мәһәббәти илә бәһәм әбәди јуумағы јашамагдан үстүн тутан Фәриә ханым бәтниндә олан өвладыны да җурбан вермәклә иттиһәр етмиш, мәһәви-әхләги һалалдыға сәдәҗәтдә Азәрбајҗан гаданынын тарихи фәдәкарлығыны көрк зирвәсиндә јенидән тәсдигә јетирмишир. ...Миркамал Мәммәдовун вәһшиҗәсинә күлүләндијини көрүб, өзүнү тамам итирән досту Әмрәлы һәлә дө ағыла-һуна кәлмәјиб, "тигрәјир... ајаҗ үстә дура билмир". Миркамалын атасы Сәјидҗурбан киши иеә отуз беш јашлы чаванҗа баласынын өлүмүнә дөзмәјиб. Күиләрлә, һәдфәләрдә ган җусуб, ахырда да "Камал... Камал, сәни иңјә өлдүрдүләр. Ка...а...а..."-ини тили илә илә көзләрини әбәди јумуб. Јас јәсә чаланыб, мүснбәт мүснбәт кәтириб. ...Јаралы дашјан атасы Илкин Чаваншировун сүкан архасында ал ганына бојаңдығыны көрүб дикәнән вә дәһшәтә кәлән Нурәтин дили тутулду. Аила үзләри иеә үмидларын иттизәр

ичәрисиндә ушағын дил ачыб совет гатилләри тәрәфиндән бурулмуш атасынын һара апарылдығыны демәсини көвләйр... Губа нәһә Фәһи Әлизадһини дәрдинә-мүсәбәтнә таб кәтирмәярәк, шәһид олуб. Нәвәсини балаларынын јетим үзүнә гырх күздән артыг баха билимәјиб. ... Әлијусејф Гочамановун гызы "мејитханаја кириб атасынын мејитини көрәндә сачлары бирдән-бирә ағарыб. Мејитханаја гара сачлы кыран Шәһала ордан дөли вә ағсачлы чыкыб". Анасы Елмира ханым да танымајыб доғма баласыны. ... Танклар дигч әһалинин үзаринә јериниб әлијалын халгын ганыны рәһмәтвәчәсинә ахыдада тибб инетитутунун тәләбәси Елчин Нүсәјев өз көвләри илә көрдүјү, шаһиди вә иштиракчысы олдуғу мүдһин мәнвәрәләрдән елә сарсылыб ки, руһи хәстөханаја дүшүб. ... Ијирми алты јашлы оғлу Шәрәфәддин Салахов итирән Балабачы ана гәһил үрчәһ олдуғу дәрдин ағарылығындан јемәјиндән-ичмәјиндән галыб. Елә һеј "Анасы јетимди. Бир дә јетим гојду ону балам, ваајј...ј." — дејиб гыјја чәкир (*Рафиг Сәмәндәр*).

"Әлизадһини јекәнә оғлу 15 јашлы Нәриман Нүсәјеву өз мәһзилә өтүрәндә һөнкүрүрдү мәхлүт — гоһум да, јад да. Сач јолуб, үз јиртырдылар. Тәквә ана диниб-данышымырды, бахышларыны бир нөгтәјә зилләмишиди. Бирдән јериндән сымчарыб күчәјә гачмак итәди. "Сәндән ајры... ајрылығ... еј!" — дејә фәрјад гонарды. Нә фикирләшәди, гәһгәһ чәкиб күлмәјә башлады. Соңра һөнкүрүб ағлады. Нәһәјәт, ганады сымшыс көјәрчин кими голлары јанына дүшдү". ... Зәһәрли күлләләрдән алдығы јараларын ағрысындан дәһшәтли азәб-әзијәт чәкән Тенгиз Турабовун өлүмә мәһкум гиәмәтнин көрүб "Ај һөкмиләр, көмәк един. Еј инасилар, гојмајын, балам әлимдән кедир!" — шивән-фәғаны илә дағы-дашы суја дөндәрән Ширмаји ана оғлунун вәфатындан соңра һаваланыб (*Сона Бәһрәли*).

23.11. Мүәјјән едилмишдир ки, Бақыда фәвгәлдә вәзијәт е'лан едилмәздән бир һәфтә әввәл ССРП Мүдәрифә Назирлиги, ДИН вә ДТК тәрәфиндән "Удар" ады хуәси әмәлијат һазырланымышдыр. 12-19 јанвар 1990-чы илдә Бақы Али Нәрби Мәктәбинин әразисиндә Алма-Ата шәһәриндән 5449, Даһшәндән 3408 вә 5452, Дүшәнбәдән 5453 вә Ашгабаддан 5454 нөмрәли нәрби һисәсәләр јерләшдирилмишдир. Украјнадан кәтирилмиш 3461, 3462, 3463, 3464, 3465 нөмрәли һисәсәләр Ленинград проспектиндә идман комплексиндә, 3186 нөмрәли һисәсәс Биләчәридә республика Нәрби Комиссарлығынын тоғлавын мәһтәгәсиндә јерләшдирилмишди. "Нахчыван" мейманханасында 3402, 3404 вә 3179 нөмрәли һисәсәләр, Бақы дәниә вағзалыда 71211 нөмрәли Костромадан кәтирилмиш һисәсәс јерләшди. Иаднәләр әрәфәсиндә МН-нин Баш Сидәси Идарәсиндән ән ашағы рүтбәси полковник олан јүздән чох забит кәлмишиди. ... Азәрбәјҗанда дигч әһалијә гаршы хуәси зоракылығ едилмәсиндә Лебедин рәһбәрлик етијиди Тула вә Рјазандан кәтирилмиш нәрби һисәсәләр хуәсидә фәргләнишләр. Ләнкәрәндә вә Нейфтчалада дигч әһалијә Лебедин әскәрләри диван тутмушлар, һәмнин шәһәрләрдә он нәфәр нәрбчиләр тәрәфиндән өлдүрүлмишдир. Бу һәмнин

Лебедир ки, инди Молдовада "әмин-аманлығ" јаратмағ үчүн 14-чү ордунун команданы тәјин едилмишдир ("Мухалифәт" гәзетиндән).

23.12. Академик Имам Мустафәјев башына кәлән дөһшәтләри јана-јана данышырды. Нәрбчиләр онун машынына сахлајырлар. Нирәлә тәләб едилрәр: "Документ!" Кими Назирләр Советинин сәядини ошларә тәғдим етмәк итәјир.

- Нет, входите, сразу же!!! — Бағырлар забит.

- Я же вам представил правительственное удостоверение...

- Я плевал и на вас, и на ваше правительство. Где же они были?

Кими неләсин, көрүр ки, чини кичик олмајан бу забит өзүнү хулиған кими апарыр, она көрә дә сәкигчә машындан чыкыр... Нәрбчи јенә нүмајишкаранә бағырды:

- Встанте к стене!

- Вы оскорбляете меня на моей родной земле, — дејир ағсаттал.

Забитләрин башчысы јенә өз тәлгирләриндән әл чәкмир, утанмаз-утанмаз: "Мы все вам покажем это чья родина", — јенә бағырды.

Имам Мустафәјев кими дүјәкөрмүнү ағсаталла, тәмкинли, мәдәни зијалы илә белә рәфтар едән забитләрини ади адамларә, хуәсидә дәһшәтли чаванларә нәчә диван тутдуғларыны тәсәвүр еләмәк дөһшәтдир. Имам Мустафәјев јаралы кәччин ону сүрүдән солдата јалварышыны хатырлады: "Браток больно", ағыр јараја дөзмәјән чаван оғлан сывылдајыр. "Свинья, с каких пор обезьяна стал моим братом?" — дејәрәк ону даһа бәрк сүрүјүр солдат (*Индәјәт*).

23.13. Гәдирли адына хәстөханада 12 ағыр јаралы олуб, 5 өлүм. Јанварын 20-дә сәһәр саат 11 вә 12 арасында хәстөханынын јанындан кечәркән 13-14 јанында олан гыз ушағы амансычысына күлләләниб. Рөшән Аббасов әлиндән, ајағындан, бөјрәјиндән јараланыб ("Шәһидләр" китабындан).

23.14. Е'тибар, јадында сахла: Әкәр бу дәфә сивә күзәшт едилә, Азәрбәјҗаны мүстәғил е'лан етмәјә бир адым галыр. Буна илә јәнн һабасына олурса-олеси јол верә билмәрик вә вермәјчәјик (*Ј.Примаков*).

23.15. Үч күн сәрәсәр шәһид мејити јумушаш. Ән ағыр өлүнү торбаја төкүб кәтирмишдиләр. Танкын алтында галымышды. Тикә-тикә иди. Әзасы билимәјән өлүләри тәјәммүм едилрәр, јәни ганыны силиб-тәмизләјиб кафәләјирләр. Мән өмрүмдә белә өлү јумамышым. Намысынын ганы ахырды. Селофана бүкүрдүк ошлары. Селофанын ичәрисиндә памбыгдан голгы дүзәлдирдик ошлар үчүн, сымгыны баглајырдыр. Бир кишини бәдәниндә дүз 27 күллә јери вар иди. О һеч даымдан чыкмыр. Үмумијәтлә, күллә шәһидләрин чохунун боғазындан, башындан, үрәјиндән дәјиб (*Гурбан Мәммадов*).

Күлләрдә дә елә бил јолду һа, ачыб бәр рәһмәтликләрин ичиндән. Тыкхәјрам... тыкхәјрам... памбыг гуртарыр, јаралар өртүлмүр. ... Бирн дејир кәлә, инди гулағыны кәтирчәккләр. Бирн дејир, ал көзүнү гој јеринә.

А балам, мән өлүжүнама, бузу нечә эләжим? Зүлүмдү, оғул, зулум! Бир өлү пар иди, башынын јериндә бир тикә эл салланмышиди. О күндөн һушум чыхыб башымдан. Бу рәһмәтликләри јујанда ағламамаг күнаһ иди... Нә гәдәр ағламышам! Көзү ачыг оланлар вар иди, ламбыгнан да јума билмјрдим көзләрини. Бејни дағылан вар иди, јығыб бејинини илијини јүзүб басырдым ичнә. Өләһиләрни арасында сагталы ағ, башы ағ көрмәдим. Намысы чаван ушағлар иди. Нә көкдә иди бу балалар... *(Гулам Хусейн Мәшһәдијаш)*.

23.18. Скажу так: в Баку офицеры и солдаты оказались на высоте. Своей выдержкой, хладнокровием, мужеством и героизмом они предотвратили худшую трагедию, которая могла произойти, гибель тысяч людей. Они показали глубокое понимание воинского интернационального по сути—долга *(Дмитри Јазов)*.

23.21. Совет Иттифагы Коммунист Партијасы артыг өз сымасыны итирмишдир, Дон Кихот јел дәјримашлары илә вурушдуғу кими, өз халгы илә вурушур. Артыг халгын она е’тимады јохдур. Она көрә дә күтләви шокнидә партијадан чыхырлар. Мәним јетмиш бир јашым вар. Бүтүн өмрүмү бу гурулуша һәер етмишәм. Азәрбајчан КП МК өзүлјүнә намизәдәм. Халг јазычысыјам. Депутатам. Али Советин, ССРИ Јазычулар Иттифагынын үзү вә катибијәм. Гырх беш иллик партија стажым вар. Мән мүнарибәдә коммунист болшевикләр партијасына үзв олмушам. Инди исе бу партија өз малијјәтини дәјишиб, фашист партијасындан да дәһшәтли "SS" партијасына чеврилиб. Мән белә бир партијанын үзү олмаг истәмирәм *(Немајил Шыхлы)*.

23.24. Шайбәзи күчәсиндә 108 нөмрәли евин 5-чи мәртәбәсиндә јашајырам. Мәтбәхә чәј котирмәк үчүн кедирдим. Елә бу ан һарданса атылан күллә пәчкәрәдән кечиб мәни јаралады *(Л.Адыкәзәлова)*.

23.27. Дуз бир сутка әввәл Бакынын Тбилисин проспекти сәмтиндә сур’әтлә бир автобус кедирди. Автобусун ачыг гапшында лап сүтүл бир кәңчин, јешијетмәнин сифәти, парлајан көзләри көрүлүр. Јалын әлләрлә танкын, зирефин, атәшин габағына кедир. Тарихин бу ахшамында, бу саатында ону сәхлаја билчәк һеч бир гүвә, һеч бир сәхлә, һеч бир дәлил јохдур. Танкларын, атәшин, өлүмүн габағыны сәхламаға гәдр олмадығымыз кими... *(Анар)*.

23.30. Азәрбајчан Халг Чәһһәсинә гаршы олан нифрәтли һәрәкәт рәдд олунмалыдыр. Халг чәһһәси јашамалыдыр, о чәһһә мөһкәмләмәлидир, халгына хидмәт етмәлидир вә бу чәһһәјә хәјанәт төрәдән һәр кәс Азәрбајчан халгынын досту јох, дүшмәни һесаб олунмалыдыр. Халг чәһһәсини сәғлам гүвәси өз фәалијјәтини давам етдирмәлидир вә халгын еһтијачы олан һәр бир шәјә көмәк етмәлидир. Халг чәһһәсини дағытмаг истәјирдиләр. Биз буна наһи олмаға гәјямалыјыг вә бүтүн Азәрбајчан халгы бу чәһһәнин сәғлам гүвәси илә бирликдә өзүнүн сәғлам инкишафыны тә’мин етмәлидир *(Имам Мустафәјев)*.

23.33. Елә бил һәр шәј театр сәһһәсиндә баш верирди. Сәһһәнин өнүдә миллиәт, архаасында онун гәтләви фәрман вериб, тәдбир төкәиләр! Бир дә сәһһәнин өнүдән архасына хәбәр дашыјан саттылар! Сәһһә архасында бирчә һәфәр гејрәтли азәрбајҗанлы јох иди ки, о да гаплы тәдбирләрдән халгы акаһ еләсин *(Ислам Садыг)*.

23.36. Алам гәмә гәрг олмушду, һиссләрини чулғалаја билмәдим, тез сыраланан гәрәфилиләрин арасы илә прәһиләдим. Үч мәфә көрәндә тәччүбләндим. Чәми үч һәфәр. Гаршыларында диз чөкдүм, мәни зорла араладылар. Бирдән чијиләрдә гоналланан гаралы-гырмызылы мәфәләрин мејдана ахыны башлады. Ди кәл, дөз бу ситәмә, бу мөһнәтә... *(Тејмур Бујадов)*.

23.39. ССРИ Али Советиндә Гарабағ мәсәләсиндә бизим мөвгејимиздә дурмајан "сол радикал" депутатлар ордунун Бакыја диван тутмасындан гәти ирәзәвлыларын билдирдиләр, Ордунун һәрәкәтини дәстәкләјән "мүнафиәзәкәр" вә һәрбчи депутатлар исе Гарабағ мәсәләсиндә бизимлә там һәмр’әј идиләр. ...Маршал Ахрөмөјевә јанашыб. Бақыда оланлары данышдым, ордунун амансыз даврашышы һаггында мәним рәјимлә гәти сүрәтдә разы олмадығыны билдирди, амма дәрһал әләвә етди ки, Гарабағ мәсәләсиндә јүз фәиз Азәрбајҗанын мөвгејини мүдәфиә едир. Собчак Јанвар диваны мүнасибәтилә мүрачизәт етдијим заман, "әлбәттә, ордунун һәрәкәтләри бағышланмаздыр,— деди,— амма сизин, Азәрбајҗан зијалы-ларынын да күнаһы вар, иңјә Бақыдакы ермәни талавларынын гаршысыны ала билмәдиз?" Бакы ики миллионлуг шәһәрдир,— дедим.— Бәс нәдән Москва зијалылары Әдәбијјат евиндә јәһуди талавынын гаршысыны ала билмәди? Собчак: Мән москвалы дејиләм, ленинградлыјам,— деди вә сөһбәтимиз бузула битди. Б.Н.Јелтсевичин Јапонияда чыхышларынын бириндә Бақыдакы гаплы Јанвар фәччәсиндән данышдығыны, ордунун һәрәкәтләрини исләдјијини ешитмишдим. Дәһлиздә она јанашыдым, белә мөвгеји үчүн тәшәккүр етдим.— Мән Рајасәт Геј’әтнин ичләсында да Сизин мүдәфиә етдим,— деди,— сонра бизим чәһһәчиләр сәјағы јумруғуну "Рот-фронт" жестилә гәлдырды: мән сизинләјәм,— деди, амма ичләсдә Јанвар гырғынынын мүзакирәси заманы бир қәлмә дә диниб данышмады. "Черныј јанвар" китабыны Казимира Прунекенәја вердим, Ариф Мәликов она дәһшәтли фотолар (20 Јанвар фотоларынын) тәгдим етди. Прунекенә "сизә бу диваны тутублар ки, бизи дә горхутеулар!,— деди. "Бизим башмыза кәлән, сизин дә башмыза кәлә биләр— дедик. Амма Прунекенә дә, башта Балтик депутатлары да, Орта Асија нумәјәндәләри дә мүзакирә заманы еуемағы, мәсәләјә гарышмамағы үстүн тутублар *(Анар)*.

23.42. Јанварын 19-дан 20-нә кечән кәчә Бакыны ишғал едәркан совет сәләһли гүвәләри динч вә әлијалын халга гаршы 60 мин күллә ишләтмишләр. "Әмәлијјат заманы Т-72, Т-80 танкларындан, зиреһли десант машыныларындан, 30 вә 73 миллиметрлик топлардан, пудемјотлардан, кичик

Иеранл автоматларындан (Уэи), АК-74 автоматларындан, сәбөбүчүлү снайпер түфәнклариндән, көзгәмашдырчы вә башга гумбаралардан, "Чержомуха"лардан, кимжөи мәрмиләрдән вә дикәр силәһлардан истифада едилмишдир" ("Исәят" гәзитиндән).

23.45. 20 Январ — әл мөһшәр күндүр Азәрбајчан үчүн. Вәтән өвләдларынның снәси долнк-дәлик едилер ки, зор өнүдә див чөкүб, мүтәддә азадлыг амалындан керн дүрсунлар. Икидларни голу гәләм-гәләм гәләмләннр ки, үчрәкли милли бйрағыммыз бир даһа учалды билмәсиниләр. Әрларни ајаслары сүмүк-сүмүк сындырлылар ки, јағы дүшмән үстүнә јерийиб иптгана алмағы бачармасындар. Агла Вәтән өвләды, агламалы чағынды. Фәгәт сынма. Одлар Јурду вәтәндашынын сынмаға һаггы јохдур. Унутма ки:

Мин илди ардамча кәлән јазылар
Голуму гашырар, сындара билмр.
Јурдуму-дулмаи бозни јазылар
Аловлу рүһуму сөндүрә билмр.

(Шоһрат Гараев).

23.46. һамы алданды, һамыны дәвләт алдатды. ... Неч кәсин ағына белә кәлмәз бу гәдәр вәһишлик. Буцдан сонра бу ордундан һәр шеј көзәләк олар. ... Буғулла да Совет һөкүмәти она инамы бирдәфәлик гырды (*Э.Әлиев*).

23.47. Үмумиттифаг радиосу ССРИ Али Советинни Бакыја һәрби гүвәләр јеритмәк һаггындакы форманына һагг гәзәндирмаг үчүн Азәрбајчанда баш верән һадисәләрә гәрәзли мүһасибәтини бир аз да күчләндирди: Нахчыван сәрһәддиндәки јерли вәгәләрә бејнаһалык рәнк верилди; Ленкоряндакы әһвалатлар— өлкәнни галысыны харичи адамларын үзүнә ачмаг, Бакыда төрәдилән фәчнәләр "Азәрбајчан Халг Чәһбәсинни екстремистләр"нин халгы зорла ган төкүлмәсинә тәһрик етмәси кими ма'наландырдыды вә бүтүн буыларын биләнасигә совет халгларынын үмуми мәнәфејинә зидд олдуғу хүсуси гејд едилди. Бу чүр бәдхәһ мүһасибәт Москва радиосунун Азәрбајчан халгына гаршы әсл информәсија гәсдидр.

23.48. Бәли, бу гәмли, фәчнәли күчләрдә Бакынын күчәләриндә чоһ һаһаг ган ахыдылыб. Мән мүһарибә аловларына бурунүмүш Әфғаньстан, Ливан, Ефронқия, Ангола. Мозамбик кими өлкәләрдә чоһ олмушам. Лакин һеч вахт ағылма кәлмәзди ки, бизим өлкәмиздә дә белә ола биләр. ... Мән чоһ истәјирәм ки, Азәрбајчан халгы бу чашғынлыг һалындан чыхсын, өзүлүн ән тәмиз, ән ишыглы һисс вә фикирләрини вулкан кими пүекүрсүн. Јалныз бу һисс вә фикирләрини көзәллий бүтүн дүнијаны, Азәрбајчан халгыны, онун мәдәнијәтини, сәдәчә олараг инсан һәјәтыны хиләс едәчәк. Бу кәдәрли гышдан сонра мүтләг ишыглы баһар олачаг (*Олжас Сүлгејменов*).

23.49. Заманын елә фәләкәтләри вар ки, оншәр гәришәләр, әсрләр кечәс дә, унутулмур, јаддан чыхмыр. 20 Январ мүсәбәти Азәрбајчан халгынын кенетик фондунун азадлыгмасына, јохалдыгмасына, шикәст вә залил едилмәсинә бирбаша јөнәлдији үчүн бүтүн тарихи фәләкәтләрдән даһа

дәһшәтли бир фәләкәт кими милли јадшынымыз әбәди һәкк олунчагдыр. Кәләчәк нәсилләр дәһшәт вә иһфрәтлә хатырлағачлар ки. Совет Социалет Республикалары Иттифагы адлы мәнфур бир империянын вәһишләмиш силәһли гүвәләринни ишдырын сүр'әтли јүрүшү нәтижәсиндә чәһи-чүмләтәни дәрләч-бешчә сыватн ичәрисиндә бу дүнијанын эн күнәһәз махлуғу сажылан јүз гырх догтуз азәрбајчанлы сүдәмәр көрпә вә ајаһлы ушаг ана новәзиншндән, ата тәғйәсиндән, ата һәфәсиндән гәдәрчәсына мәһрум едилмишдир; өз итисн, өз һәрәрәти илә аловландан јетмиш ояғын үстүнә гәфилчә су сәһимини вә бүтүн аилә үзвләри — гадылар, гызлар, оғланлар ағсагалсыз, һимәјәсиз галмышлар; үмидли-ардулу гырх бир кәчч субәјлыг дашыны атмамыш һәмәрәд күлләсинә туш олмуш, үрәјинчә-камынча аилә гуруб, шәстлә бәјлик тахтында отуран сәккиз чыван илк өвләд һүбары дидмәмиш өмрә аливда деминдир; гәфил туфан беш һәфәр јенейтмәнин јеткилик чағмынн сәрһәдләрини ашыб баһар тәрәвәтли кәңлик дүнијә илә гол-булун олмасына имкан вермәминдир; севки вә мәнәбәттән күч алачаг бир өмрүн һәсрәти илә јашајан сәккиз иһсанлы оғлан ад еләдикләри гызлары тәлсјин сәрт рүзкарында јалғыз бурачык, көч карванна гоншудамушдур; ағымүн вә мүнәбәтии икисәли дөјдүју гышылар архаиндә јер үзүндә јекәнә тәсәллисини-дәјәғыны — јекәнә өвләдыны, јекәнә нәһсини итирмиш үч ана, ики ата-ана; бир ата, бир һанә-баба тәк-тәһна, үмидејз галараг, ағзыны әждәһа кими ачышы аһыдыл дөврүлүн јетимлији мәнкәнәсинә дүшүмүшдур; јағы силәһы илә ал ганына бојанан бир һанә нәвәләринни, оәдунун, кәлиһини көзләри гаршысында, вәсијјәт еләмәјә белә маҷал тапмадан гара торпаға көмүлүмүшдур. Әр сывалынын мәстәлијидән дөјмәјан үч азәрбајчанлы ханым, буцдан сонра өтәчәк күчләринни бојасындан рәнк алан гара өрнәк бағламышдыр башына. Буцдан сонра анылары вә нәвәләрини үрәк көјнәдән ағылары, кәлиһләрини сәлдәри-сулары гурудачяғ фәјриәдлары, аталарын, бабаларын дағ әридәчәк пүһнан аһлары Вәтән көјләриндә азад-азад пәрвәзланан мүтәддәс шәһид руһлары илә һәмраһ олачягдыр.

23.50. ССРИ рәһбәрлији вә Азәрбајчанлы һакимийјәтдә олан рәсми дәрәләри јанварын 20-дә өз әлләри илә төрәдилмиш ганды гырганылары өрт-бидыр етмәк, чинәјәтин банискарларына, ичрәчыларына, иштиракчыларына кедиб чыхан икәләрни бирдәфәлик, сорагсыз-сәдәсыз итириб-батырмаг үчүн хүсуси чәнфәшянылыг көстәрмишләр. Әввәлә, һадисәләрдә алағлар бүтүн иһфрәли вә мәтлий иһфрәли телерамлар, республика Милли Тәһлүкәсинзлик Назирлији 8-чи шөбәсинин мүдирн полковник П.Маһмудовун вердији ма'лумата көрә, 1990-чы илин 17 февралында Азәрбајчан ССР Дәвләт Тәһлүкәсинзлик Комитәсинин сәдри Вағиф һусејновун әмри илә мәлив едилмишдир: "Онлар һамысы јандырылыб. Неч на јохдур" (*Һусејви һусејнов*). Икәнчиси, Азәрбајчан Коммунист Партијасынын дәғвиндән сонра республика мәркәзи архивинә верилмиш

говлауларда "январын 8, 19, 20-нө аид МК-нын бүросунуи вэ катиближини ичлаларына даир неч бир сөздө жөхдүр" ("*Мухалифәт*" гәзетиндән). Үчүнчүсү, алағадар тәшкитлатлар эн көрөжин сөздәлери истигат комиссијасындан кыләтмәкәдә чинәјәтдә биләвәсигә али олан жүкәк вәзиғәли дөвләт хадимләринини адбаад иғна олунмасы ишнә һәр вәсигә илә манечилик төрәтмишләр: "Нә Бақы, нә дә Москва сөздәлери вермәди" (*Мидһәт Аббасов*).

Дөрүдүнчүсү, Азәрбајҗан пајтахтында динч әһалијә гаршы фашистсәјағы диванла алағадар "тәһгигатын 100 чилдлик материалларындан 89 чилди Москва апарылыб вә индијә гәдәр гәтарылмајыб" ("*Азәдлик*" гәзетиндән). Нәһајәт, о да мә'лумдур ки, январ һадисәлери илә бағлы эн мүһүм истигат объектләриндән бири дә, шүбһәсиз, республика ДТК-дыр. Али Советин истигат комиссијасынын сәдри Мидһәт Аббасовун оғдунуи вә гудасы Шамил Сүлрејмановун һәмни идәрәдә мәс'ул вәзиғә тутмасыны нәзәр аларг дөјә биләрик ки, о, ДТК-ја — индики МТН-ә мүнәсибәтдә объектив ола билмәз" ("*Мухалифәт*" гәзетиндән).

23.51. Ики жүз илдир Азәрбајҗанын азадлығы уғрунда чарпышлары вә шәһид оланлары дүјя дөвләтлери "милләтчи", "ғиямчы", "ғачаг-ғулдур", "динсиз", "бабы", "панисламит", "пантүркист", "әксингиләбчы", "мусәватчы", "космополит", "антисовет", "башкәсан", "фундаменталист", "хомеј-ничи", "екстремист" вә с. адларла өз халғларына таһытмағ вә Азәрбајҗан халғына шифрәт јаратмағ сijasәти жүрүдүрләр. Иран үсули-идәрәси Азәрбајҗан мүбаризләрини "иттишачы", "коммунист", "динси", "рус акенти" адландырдығы заман Руејја үсули-идәрәсин "мусәватчы", "панисламит", "фундаменталист", "буржуа акенти", "түрк акенти", "екстремист" адландырмашыды. ... Биз бу күн демократија, инсан һағлары вә азадлығ уғрунда мүбаризәјә галхмын милләтчи. Нәр һансы бир милләтә гаршы дејилек, неч бир милләтнин азадлығында көзүмзә јөхдүр (*Ә.Әлијев*).

23.52. Еј улу вә гәдим халғымыз, ајығ ол! Гој гурбан кетмиш өвләдларынын ахыдылмыш һаһаг гапы сәни рудан салмавын! Демократија вә сijasә суверенлик уғрунда апардығымыз мүбаризә һагт ишидир вә Сән галиб кәләчәксән!!! Бу күн Азәрбајҗан Халғ Чәһһәсинин фәваллары Москванын әмри илә зиндилара салдыр вә 30-чу, 50-чи, 60-чы илләрдә олдуғу кими, Сәни башсыз гојмаға чалышырлар. Бу күн Москванын һәбә стәмәк истәдји һәр бир өвләдән Сәни көрән көзүн, дүшүнән бейшин, даһышан дилин вә Сәнин һағғыны дүјя парламентләриндә мүдәфиә едәчәк сijasә хадимләриндир. Онылары гору! Өз шөхән сәәдәтини Сәни итисәди вә сijasә суверенлигини уғрунда гурбан верәндүр Сәни хош күнүдә бир дан үзү гырмазы ләләләрә дөнүб гајыдачәғлар! (*Гурбан Мәммәдов*).

23.53. Азәрбајҗан торпағынын тохунулмазлығы, бүтөвлүјү һәмниә фәдикарлығла чанларындан кечән, гызыл һаһларыны ахыдан мүғәдәс һәһиләриниш вә онылары һимәјәсиз-көмәксиз галан илә үзләрини гаршы Одыр Јурдунун вәтәндашыны адыны даһымыға дәјиг олмајан, өз ичимиздән

көк атыб будағланан бикәваләрин бағышланылмәз, икитат чинәјәтә бәрәбәр лағәјдји дә бүтүн дәһшәти илә көјнәдир инсанын гәлбини. "Азәрелектротерм" Итешәлат Бирлигиндә Әлимәрдән Һүсејновун вахтидә кәјирлиб сојудуғу јерә дүзүлән күлләр тәләм-тәләсик јанышдырылыб, хәтирә лөһһәси верулмасы мәсләһәт билдирмәјиб: "Дедиләр, олуб, кечиб". 1978-чи илдән "Шәрүр" јемәкханасынын бүғетиндә ишләјән Јусејф Гасымовун адыны ондан сонра јериндә гәрар тутан ишчи неч чүрә хәтирәләја билмәјиб. Гыркы вериләмәши, Нәриман Һүсејновун шәкли охудуғу 42 нөмрәли мәктәбин диварындан көтүрүлүб мүдирлијәтин көстәришин илә... Шакирдлар хәтирә мезејинин тәшкитиндән сөһбәт ачанда "Синиф јөхдүр!" — чавабы верилиб. Вағиф Мирзәјевин өлүмү илә алағадар сәәдләшдирмә апаран һәким онун совет әскәри тәрәфиндән гәтлә јетириндидини гәјд еләмәјә гөрхүмүш: "Дејирди, јазым ишдә олуб, иш үстә верулуб". Гушчулут фабриканын сүрүчүсү Иларг Кәримовун јас мәрасиминдә бүтүн иш јолдашылары иштирак едиб. Тәкчә мүдир ачмајыб мәтәмә бүрүнмүш евин гапысыны (*Рафиг Сәмәндир*). Шәһидләрин өлүмүндән дүз бир ил кечәдә Әғдәм районынун Күләблы кандиндә Јанвар Нәсеровун адыны әбәдләшдирән бир хәтирә лөһһәси белә јөхдүр. Синәсинә бешинчи өвләд дағы верулмүш Әәм аһајя бу да бир дөрд олуб (*Елчән Шаһмарғуду*). Ләнкәран Шәһәр Совети шәһидләртә халғ вәсәнти илә учалдылмағла олан абидәннин ишасыны мүғәдәтти дәјандырыб... (*Аллаһверди Мәммәдлин*). Оғлум Јусејф Садыгов шәһид оландан сонра мән ев тәклиф едәндә елә мәләғә тәләб етдиләр ки... (*Аллаһверди Садыгов*). Шәһид Илкин Чаваншировун оғлу Ариф "ики нәфәр бычагла һәдәләјиб; сојуб". О, Јасамал район Дахиси Ишләр Шөбәсинә мурачиг едиб. "Орада һадисәни 'ән'әнәви" шәкиддә 'арашдырырлар': Ариф әввәлчә сорғу-суала тутублар ки, сојғунчуларын адыны десин, сонра иеә дөјүбләр". Ариф евә кәләндә анасы көрүб ки, ушағын вәзијәти ағырдыр, тә'чили јардым чағырыб. "Һәким 'аккјүченеје' вермәјә гөрхуб, ачмағ билдириб ки, ушағ мөһкәм дөјүлүб. Ариф хәтәхәнаја апармаға мәчбур олублар. ...Елә һәмни күн онун јанына бир нәфәр кәлиб, дејиб ки, 'мән горотделдәнем, милидән шикајәтин вар?'. Ариф дејиб ки, 'һә'. О да гајыдә ки, чыхағ бәјяра, сөһбәт едәк. Лакин хәтәләр Ариф бәјяра чыхмаға гојмајыблар". Бир күн кечмиш И 36-73 АГ нөмрәли "Жигули" илә сәһә мүфәттишин, јанында да бир мајор евә кәлиб хәлиш едиләр ки, неч кимә шикајәт етмәсинләр: "Сизә һәм мајди, һәм дә мәнәви(!) көмәк едәчәјик. Сәһәрин бир мајор, бир нәфәр дә подполковник Арифин бөјүк гардашыны 'јола кәтирмиш И 36-73 АГ нөмрәли" "Пагонлу мә'мурлар" һәр ики һалда рәдд чавабы алыблар, чүнки асајишминзи горумаға борчул олан систем ишчиләри күнаһәсә зәрәрдәнш — Ариф Чаванширову" чох тәһгир едиләр, һәтта үзүнә түпүрүбләр" ("*Адынылығ*" гәзетиндән). Бушлар, нечә дејәрләр, өзүмүзүнкүләрнин күнаһ үстүндән күнаһ кәтирән бәд әмәлләриндир. Ајдын мәсләдир, Москвадан көндәрилишини јыртычылар шәһидләринишә мүнәсибәтдә даһа рәзигәсинә

һәрәкәт етмишләр. Әзиләри сонсуз кәдәр ичәрисиндә Рөвшән Рүстәмовун табуту өнүдә көз јашлары ахыдаркөн "бир дө көрдүк гапшымыз түрәнкин гундагыјан дөјмәјә башладылар. Бачым кејиб ачды. Ичәри беш әскәр саламсыз-каламысы сохуладу. Мејитин үстүдән адымлајыб о төрәф бу төрәфә кеңдиләр, мејити әлләширдиләр. Бачыларымын бири дөјмәјиб гајытды ки: "Нижә белә әләјрәси, ону сиз әлдүрмүсүз..." Әскәрин бири автоматы бачымын синасина тушалајыб деди: "Әчәб еләмишик... Елдә киши вәрсе, чыхсын бајыря". Евдә ики киши — мән вә атам иди. Мән о бири отагдә унағлары гунагламышымдм. Инди унағлар јанышыб әл-голудман буррахмырдылар. Атамын да габағыны анам кәсминди. Әскәрләр дишләрини ғычыда-ғычыда чыхыб кетдиләр. Бизим һамымыз иңдијә кими јандыран бах, о һадисәдир. Галмышыг јана-јана..." (*"Шәһидләр" китабындан*).

23.54. Бақияја гошун чағырылмасы һаггында 11 сәһифәлик рәјә ССРИ ДИП-ин салаһијәтән забитләри Шило, Дубијақ, Бараншников, Начиховски гол чәкмишдиләр. Бу, ССРИ ДИП-ин хәтти илә һазырланан сәһид иди. Рәјини муәллифләри әсәсләндирмаға чалышырдылар ки, јанварын 19-дан 20-на кечән кечә Бақияја гошулардә Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети сәдриниң вә онуи биринчи муавининиң 7 вә 13 јанвар тарихал теләграммалары әсәсиндә јеридилиб. Өзү дә буһуҗла бәклә күүә әһалијә габагчадан мәлүмат верилиб. Соғрадан јерли милие рәисләринә әһалијә мәлүмат вермәләри бардә сахта аряјышларын јаздырылмасы да бу фикрини әсәсләндирылмасына хидмәт едирди (*"Азәдлик" гәзитиндән*).

23.55. 20 Јанвар фаһясиниң мутәддимәси 1988-чи илдин 14 февралында индики Ермәнистан ССР әрвәсиндә, әсиндә исе, гәдим дөдә-баба торпағларында јашајан азәрбајҗанлыларын күтләни сурәтдә дишләркин сәлһимасы илә башланмышдыр. Ермәнистандан азәрбајҗанлыларын әһлиһәсәсинә говулмасында, ермәни каталикосу башда олмағла, "партија, совет, милие ишчиләриндән тутмуш орта мәктәб шакирдләринә гәдәр чәмијәтләрки социал груһларын һамысы, башта сөзлә десәк, бүтүн ермәни халғы иштирак етмиш" (*Фәхил Ағамалы*) вә елә буна көрә дә тарихән сөз һавалы облар кими танынан јурдларда бирчә нәфәр дө азәрбајҗанлы галмамышдыр. "Ермәни гүлдүр дәстләри кунәһсәз гочалары, гадынлары вә көрпәләри сојутанлыдығла гырырдылар вә биширдиләр ки, чәзасы галамчалар. Бир исең күн әрвиндә 80-дән чох азәрбајҗанлы өлдүрүлдү". Ики јүз миң нәфәрдән чох сојдашымыз статусеүз гагчына дөндү. Инди азәрбајҗанлы нәфәсинә һәсрәт чох шеј галыб о јерләрдә: "Гочаман Ләлвәр дағы, о дағын сојут булағлары, адыларымыз јазылан гајалар, хатирәләриниз јашајан јамачлар — Бөнөвиш дәрәси, Бөјүк гаја, Кәмәр гаја, Гујмақ дашы, Гарячәоғлулуң јағы горуғу, Оғуз гәбирләри, гајаларда гәдим ат шәкилләри, Кен дәрә... гәдим гәбирләрдә әркин олан Уәзиләр кәнди. ... Ләлвәр дағындан ишмәлә Борчалы чөкәклини, бир аз о јана исе Чәләлоғлу төрәфләр көрүнүр. Ләлвәр дағындан арна — күндөгәна сәһидә "Үчкисә" дејилән јер вар. Бурада гәдим албан киләләри олуб" (*Исмајыл Өмәроғлу*).

Һәзәсычәсына үзә дуреллар да, тарихи, тарихи һәгигәтләри "дәһшәдән-дәһшә" күлјасы илә өз хәјирләринә — мағарадан тәзә чыхмышларын габағыны илә тәһриф етселәр дә, ермәниләр бүтүн буилардан јахшы хәбәрлардырлар. Хәбәрлар олдулары үчүн дә азәрбајҗанлылар, үмумијәтлә, бүтүн түрк мәһәли халқларла гаршы чысман сојгырымыны мәһәли сојгырымы илә јанышы һәјатә кеңириләр һәмишә. Тәкәә XX јүзилликдә ермәниләр азәрбајҗанлылар дөрд дәрә мәйә бу чүр паралел сојгырымына мәруз гојмушлар: биринчи дәрә 1905-1907-чи илләрдә, икинчи дәрә 1917-1920-чи илләрдә. Рус иштилаблары дөврүнә тәсадүф едилән һәр ики сојгырымында чаризм вә Русиянын ермәнишәрәт иштидары дәрәләри дашнак сипәсәтнин биләвәситә һәмишә етмишләр. Он миңләрдә азәрбајҗанлы јурд-јуваларындан говулмуш, тајгулақ Андраниккин чанаварларынын ғылыңчындан кеңирилмин, олмазын азәб вә әңијәләрә дүңдәр едилмишләр. Биләвәситә Бақынны өнүдә 1918-чи илдин мартында төрәдильмиш ермәни әһлиһәсәсиндә үччә күнүн ичәрисиндә он ики миң азәрбајҗанлы тәһриғамиз шакилдә гәтлә јетирилмишдир. Совет керчәклији ермәниләрини азәрбајҗанлыларла гаршы һәм чысман, һәм дә мәһәли сојгырымынын кеңишләндирилмәсән үчүн даһа мүһибт әһмин јаратмышдыр. Дәһшәтлә тарихи фактыр ки, шура республикасы јардылмасы әрәфиндә, јәһин 1920-чи илдин ноябрьна гәдәр Ермәнистанын әрәсини күр-түт 11 миң кв.км олмушдур. Азәрбајҗандан муһарибә, тәһриғат вә хәјанәтләр јолу илә әрлә алынымыз 18 миң кв. км. торпағ һесабына Ермәнистан әрәсини инди 29,8 миң кв. км һудудларына чадтырылмышдыр. Һәлә АДР дөврүдә — 1918-1920-чи илләрдә Ермәнистан силәһ күчүнә Азәрбајҗандан Гарабағын бир һисәсини — Зәнказуру вә Көјчә көлү әрәсини гопарыб әәб етмишдир. Бу исе 9 миң кв.км. торпағ сәһәси дөмәк иди. Гошун республикаларын, гәдмдән азәрбајҗанлыларын мәскулшандығы монтәғаләрә гејри-тануни салиб дурмалары нәтиһәсиндә 1920-чи илдин апрелдә Азәрбајҗанын сәрһәдләри елә әдәләтсизәсинә чығылыб мәһдудландырылды ки, бүтүн Загәфәзәндә вә Дағыстанда јашајан, әкәријәти азәрбајҗанлылардан ибарәт 3 милјон 340 миң мүсәлман әһлидән јәһиш 1 милјон 800 миңи Азәрбајҗанда галды ("Бакинскиј рәбонч" гәзитиндән). 1923-чү илдә исе Азәрбајҗан әрәсиндә Дағыл Гарабақ Мухтар Виләјәти тәһсис едилмәклә доғма јурдумызда јурдлашыларымызын ермәни тонгалларына атылыб јандырылмасы үчүн үмуми бир оҗаг чатылды. 1929-чү илдә ЗСФСР МИК-нин гәрәри илә Азәрбајҗанын Газах рәјонундан 4,572 һектар мөшә сәһәси Ермәнистанга верилди. 30-чү илләрин репрессиялары дөврүдә бүтүн Ермәнистан әрәсиндә "Совет Иштифагы душманләри"нә гаршы муһариғәнин жүкәк сәвијәдә тәшкилләне сүбүт үчүн кулли миңдәрлә азәрбајҗанлы бирбаша шахталы-боранлы Газахыстан чәдәрлине, Мағадана, Калмыкја әһлиликлә сүржүн едилмиш, миңләрдә сојдашымыз истигнагсәз-мәһкәмәсәз күлләләнишдир. Бу мүдәнин сојгырымы Ермәнистандакы азәрбајҗанлыларла мәхусә мөкән, јер-јурд адыларын ермәниләндирилмәсән

илә биләвәснә мұшәјәт олунмушду. Ермәннстан ССР Али Советннн 1935, 1938—1940-чы илләрдә верднн беш антнһумәннст фәрманә әсәән Аҗкәкәндәкә гәднм јетмнн үч азербәјчанлы мәскәнннн ады чәбрән дәјшнднрнлнб ермәннләндрнрнлмншдр (*"Азербәјчан"* гәзетнндән). Бүтүн бу мүддәт әрәндә дннә гаршы мұбарнбә пәрдәсн алтында азербәјчанлыларын әли илә учалдылмыш мәсчдләр, әрн-әрн тнклнләр јерлә јекән еднлмншдр. Ирәвәндәкә мәншүр доғуз мәсчдндән бнрннн белә ннн-тозу гәлмәмншдр.

"Азербәјчанлыларын Ермәннстандән говулмасынын үчүнчү мәрһәлән мұбарнбәдән сонракы дөврә алдндр. Нәмнн вәхт Ермәннстандә артығ 400 мнн азербәјчанлы јашәјәрды". 1945-чн нлнн пәјвәзндә Ермәннстан КП МК-нын ДГМВ-нн Ермәннстан ССР-ә вермәк һағгында УНК (б) П МК-ја мәктубу илә әләгәдәр Азербәјчан рәһбәрлннн үч сәрһәд рәјонунун Азербәјчанә вернлмәсн шәртннн ирәли сүрдү. "Белә олан сүрәтдә ермәнн лндерләрн азербәјчанлыларә чоғлут тәшкнл етднкләр рәјонлардан снхышырыб чыхармағ снјәсәтн јернтәјә бәшләдылар. Бу мәгәдә чәтмағ үчүн онлар ермәннләрнн днкар өлкәләрдән көчүрүлмәснндән бәһәнә кнмн нстнфадә етднләр". Бу бәсәбәдә, јә-нн 1946-чы илдә Азербәјчаннн бнр нечә мнн һектар мәнә сәһәсн ССРН Мәнә Тәсәррүфаты назнрлнн тәрәфнндән Ермәннстанә "өтүрүлдү". "1947-1952-чн илләрдә 136 мнн азербәјчанлы Ермәннстандакы дөгмә торпағларындан говулду. ...Ермәннстандә азербәјчанлыларә анд олан тарнхн абндәләр вәһннчәсннә учандутма мәнв еднлдн" (*"Днләркннләр" кнтабындан*). Антнәзербәјчан, антнтурк, антнмусәлман снјәсәтнн дөвләт сәвнјәснндә рәсмнләндрән Ермәннстан ССР Али Советн 1945-1950, 1957, 1967-1969-чу илләрдә верднн ннрнн доғуз гејрн-танунн фәрманн илә Ермәннстан әрәзнндә азербәјчанлыларә мәхсус јүз јетмнш нкн јер адыны зоракылығла ермәннләндрндр. Нәмнн илләрдә адларә ермәннләндрнлмншн Азербәјчан топоннмләрннн чоғрафнјасы Ермәннстан ССР-дә 35-дән чоғ рәјон әрәзнннн ентнвә еднр. Булардан әләвә, "Аҗкәкән Советәкән Социәлнстәкән Анрәпетүтјүн Али Советннн 1958-1961, 1964-1966-чы илләрдә верднн он бнр фәрманнла да онларлә мәскән адларымыз ермәннләндрнрнлмншдр (*"Азербәјчан" гәзетнндән*). Бүтүн булар әз нншн дејә, Азербәјчан рәһбәрлнн мнллн хәјәнәткарлығә әл атарә 1969-чу илдә Нәхчывән Мухтар ССР-ннн доғуз кәндннн — Норәднн, Гурдуглағы, Султәнбәј, Иттыраны, Алмәлыны вә с. Ермәннстанә "пешкәш" етмншдр.

Азербәјчанлыларын Ермәннстандән дөрдүнчү говулмасы 1987-1988-чн илләрдә, бу говулманын ән гызығн дөврү нсә 1988-чн нлнн пәјвәзнә тәсәдүф еднр. Ермәннстан ССР-дән дөрдүнчү говулмә да јүз мннләрлә азербәјчанлыја гаршы әдл сојгырымн кнмн гнјмәтләндрнлмәлдндр. Бу дәрфә артығ Ермәннстандән азербәјчанлыларын зоракы гәдәрлығла днләркнн салынмасы Кремлнн ачығ-ашкар тәрәфкешлнн илә, биләвәснә совет рәһбәрләрннн көмү гаршысында бәш вернрдн. Үстәлнк, "Ермәннстаннн һәрбн коменданты, совет генералы Самсоновун да бу ннләрлә нштыракы варды (дејләнләрчә

көрә, онун анасы вә арвәды ермәннднр). Комендатура әскәрләрннн горумалы олдуғу азербәјчанлылар онларын козу гаршысында тәһгнр еднлнр, гарәт олунур, алчалдылар, дөјүлүр, өлдүрүлүр, мейтәләр јадшырыларды. Нәрбнләр азербәјчанлыларын һәјәтн тәһүкә гаршысында олдуғу һалларда белә снләһ ншләтмнрднләр. Ермәнн екстремнстләрн буну Самсоновун сөзсү рәзылығы вә хәјнр-дуасы кнмн гаршылајыр вә даһн да рнһләндрнләр. Азербәјчанлы гәгннләр нәглнјәт үчүн 1-3 мнн манат пул вермәјә мәчбур еднлрлднләр. Гугарк, Спнтәк вә Степанавәндә нојабрын 27-29-дә 33 азербәјчанлынын өлдүрүлмәсн шәрәнтн тәрфәруаты илә сәчнјәлләндрндр. Онларын арасында гочалар, гәдннләр, ушағлар да нар ндн. Нәглнјәт олмәдығы үчүн дәғлығ рәјонлардан пнјадә гәчән азербәјчанлылар гарлы ашырыларда доғуб гәлднләр. Азербәјчанлылар тамәмлә Ермәннстан әрәзнннн тәрк етднкдән сонра Иттығә һөкүмәтн гәчнлығын гаршысына алмәк һағгында фәрман вердн. Бу вәхт ермәннләр Азербәјчанн тәрк етмәјә бәшләјәрды вә фәрманнн да әдл мәгәддн ермәннләрнн Азербәјчандән кетмәснннн гаршысынын алмәк ндн. Нәрбн комендант ермәннләрә нстәдннн гнјмәтә евләрннн сәтмәғә вә шәрәфән әскәр ескортунун мұшәјәтн илә көнәјтнрәдә бнрлнкдә чыхыб кетмәјә һәр күр шәрәнт јарәтды. Азербәјчаннн днкар рәјонларында да белә олды. Ермәннстандән гәчән азербәјчанлыларә нсә нә өз евләрннн сәтмәғә, нә дә дәјшнмәтн нчәзә верднләр. Онларын јүз мнндән чоғу бу күн евнз-ешнкнз күчәләрдә гәлмншдр, јашәмаға јерн јоғду" (*"Днләркннләр" кнтабындан*).

Тарнхн фәктлар тәкснбәлуnmәз шәкнлдә тәсднғә јетнрнр кн, Ермәннстан әрәзннндә азербәјчанлы әһәлнјә гаршы мәнәвн сојгырымн даимн, тактнкн вә стрәтежн мәһнјәт дашымышдыр. Узун-узун оннлнкләр боју Ермәннстандә јашәјән азербәјчанлылар партија, совет вә комсомол ншнндә, елм вә мәдәннјәт, нгнсадннјәт, сәнәјә вә кәнд тәсәррүфаты сәһәләрнндә јүксәк вәзнфәләрә јәхән бурхылымншлар. Әли аз-чоғ вәзнфәјә чәтән азербәјчанлылар нсә дөзүлмәклнк шәрәнтнн салынарағ, сәтнлығ, бөһтән, тәһпн јолу илә ншдән дәрһәл уағлашдырылмышлар. Идәрә вә мүәссәсләрнн гәпмәсн ихтнсәсәлн азербәјчанлы мұтәхәсснсләр үчүн нннкн Ермәннстаннн пәјтәхтында, еләчә дә гәсәбә вә кәндләрнндә һәмншә бәғзы олмушду. Һағтә, әдәләтә чәтмағ үчүн ншкәјәтчн олан азербәјчанлыларын бнр чоғу дәрһәл арадан көтүрүлмүшдүр.

Јығчәм јашәдығы јерләрдә дә мүтләғ ермәнн рәһбәрләрннн чомағы алтында фәалнјәт көстәрмәк мәчбурнјәтнндә гәлән азербәјчанлылар дөгмә Азербәјчанлә ән мұһүм әләгә вәснтәснндән — Бакы раднәсуну днсләмәк нмкәннндән гәсдән мәһрүм еднлмншлар. "Ермәннстандә Азербәјчан днлн тәғнб олунур, бу днлдә јазыб охунялар тәһгнрә вә алчәлмәғә мәрүз гәлнрды" (*"Днләркннләр" кнтабындан*).

Вәлнд сәнәрн әсәсында, Ермәннстаннн партија вә комсомол тәшкнлатларынын, дөвләт вә һөкүмәт ндәрәләрннн биләвәснә рәзылығы илә һазырланән говулма моғамы јәкнвләшдығчә, бүтүн республика

эразисиндә азәрбәјҗанлы әһалијә ғаршы мәһнәви сојғырымы репрессиясы даһа да шиддәтләнирди. Ермәниләр һәр дәфә чалышырдылар ки, азәрбәјҗанлылар ичәрисиндә күчлү горху вә ыһнимә јаретмылар; дүхән-базарда азәрбәјҗанлылара чөрәјин, эрзағын вә күндәлик тәләбәт малларынын сатылмасы сөјүшә, тәһтиграмиз вә дөвүлмәз һәрәкәтләрдә мүшәјәт олутурду; "азәрбәјҗанлыларын гәбиристаһлылары, тарихи абидәләрин дағыдылар, мурдарланырды", азәрбәјҗанлыларын кечиртдикләри тој мәчлисләри, шәһидкәләр ермәниләрин гүдүрчәсинә һүкүмларына мә'руз галырды... ("Диләркишләр" китабындан).

Ермәниләрин азәрбәјҗанлылара ғаршы даһмә мәһфур рәзаләтлә һәјәтә кечиртдикләри чәсмәни вә мәһнәви сојғырымынын тарихи, дүшәмәш, ишкарлуһмәз фәктлары бәләдир. Азәрбәјҗанлы вә түрк ғанына сәләмыш ермәниләрин кениндән кәлән, Ермәнистанда мылли тәркиби иргә ајры-сөкәклик зоруна 99 фәиз ермәниләшдирин јыртычы һәрәкәтләрдир бу. Вә елә ирәңһә һәрәкәтләрдир ки, Ермәнистан эразисиндән ең 100 илдә бир милдиондан чох азәрбәјҗанлыны, тәхә 1988-чи илдән бәри иеә 207 мин азәрбәјҗанлыны, 64 мин русу, дикәр халқлардан олан ең минләрдә адамә диләркин сәлмыш, сөвиз-ешиксиз гөјмушдур...

23.56. Бүтүн Азәрбәјҗан торпағы ган аялајыр бу күн. Нахчыванда ермәниләр дәстә-дәстә Азәрбәјҗан кандәларинә вәһишчәсинә һүчүм едиб, адәмларымызы өлдүрүр, мал-ғараны ғырыр, бәғвә-бағчаны ирәнә гөјур, дигә әһалинин евини-ешини дағыдыб тар-мар едиләр. Дағылы Ғарабағда һәлә дә ермәни һөкмәрәлилығы һакимдир. Фөвғәләдә вәзијәтин е'лән олунмәсиндән бир һәфтә кејир, фәгәт Ғарабағ јенә дә сәгәтләы ермәни бәгдәларыннын тәһпикләри алтында эзилир, иғамәткәһи Степанакертдә јерләшән һәрби комәндант гәтә тәдбирләр көрмәк әвәзинә һәлә дә тәһрикчи һәрәкәтләрдә ғаршы ермәниләрдә јалынч хәбәрдарлыгы етмәклә кифәјләнир. Ғарабағ битишик вә Ермәнистанла сәрһәд олан Азәрбәјҗан рајон вә кандәлариндә адәмларымызын күнү-күзараны ғара әскијә бүкүдүб, һәр јердә бүтүн сүткә эрзиндә атышыма кејир. Бу ағыр, бу фәчиалли шәрәитдә дә Дякылы Ғарабағ вә бүтүн Ғарабағ Бақыда ишғалчы совет ордусу әскәрләринин күдәбәрәрияны мә'руз галыб, чаныны вәтән торпағы үтүрдү дәфә едән шәһидләрини руһуна мәтәм сәхләјыр. Ғәдим Кәңчә ең сәләмәт митингдә ијирмин мин нәфәрлик есәлә совет ордусунун Бақыны ишғәл етмәсинә ғаршы өз гәтә е'тиразыны билдирмишдир. Халлар вә она битишик рајонда кечәсини-күдүзүнү итирмиш азәрбәјҗанлылар Азәрбәјҗан кандәларини мүһәсирдә сәхләјән, дәмми бир әләгә илә Јеревандан ситәһ, дөјүн сүраты алаң ермәниләрдә өлүм-дирим вүрүшү апарырлар. Ләнкәривдә һакимияјәти әлиһә алымыш халқ чәһәсин дәстәләри гәләбәләрини сонә чәтдырмағ үмиди илә јорудмағ билмәдән чарышырлар. Нахчыван МССР Али Совети Рәјәсәт һејәтнин сәдри Сәкинә ханым Әлијеванын ишғәсы илә тәдјигләнән сонәдә Нахчыван Мухтар Совет Совет Сәһәлинет Республикасы ССРИ тәркибиндән чыхмыш вә кичик, ләкин мүстәғил вә

сүверен дөвләт кими танымағ үмиди илә дүня дөвләтләринә вә халқларына мүрачәт етмишдир. Бүтүн булар бир даһә тәсиг едү, ил, Азәрбәјҗан һәһәк үмәһн кими түүҗана кәлмишдир. Фәгәт ону боғмағ, боғазына гүрүшүн әрдидиб төкмәк, ону ган дәрјәсына чевирмәк мәгсәдләри дә ајдын көрүмәкдәдир. Совет ситәһли гүвәләри Бақыда, Дағылы Ғарабағда вә Азәрбәјҗанлы дикәр рајонларында, хуәсән сәрһәд зоналарында кифәјәт гәдәр јерләшдирилмишдир вә бу орду истәвилән вахт Азәрбәјҗанын истәвилән кушосини икинчи Бақыја чевирә биләр. Инди Азәрбәјҗан халты үчүн, Азәрбәјҗанын сүверенлији үчүн ән бөјүк тәһдүкә будур.

23.57. Дәриндән дүшүнүб, фәктлары, рәғәмләри, тарихини кикли гәлән һәгигәтләрини тутушдуруб мүтајәсә етдикдә күн кими ајдын олур ки, орачәки ишәһли ғырмысы бәрјәг алтында јашадығы 70 ил эрзиндә Азәрбәјҗан халтынын мә'руз гәлдәғы бөтүн фәчиаләрин сәбәбкәри, банкәры вә ичрәчысы совет гурулушу, Совет ИКП-нин јартадығы тоталитар систем, онун Кремл һакимләри, республикамызын Москваға гүл итәғәт илә хидмәт едән али рутбәли раһбәрләри олмушлар. Шәргин ғанысында Азәрбәјҗанда болшевиизмдә дағыдычы-јыртычы күләкләри әсәјә башладығы күндән халтымызын бахтино күл әләнмишдир. "1920-чи илин нојабәриндә Ермәнистан Совет Республикасыны јаратмағ "әзүријәти" илә әләгәдәр "бүкүнкү гошну республиканын эразисини јарысындан чохуну тәшкил едән гәдим торпағларымыз — Энкәзур, Агры дағынын әтәкләри, Көҗә кәлү сәһилләри, Диличән дәрәси, Ғарагојунлу, Чәләлоғлу вә с. јерләр Азәрбәјҗандан тоғарылыб, "нај" верилмиш, Совет һакимияјәти илләриндә Азәрбәјҗанын эразис етргинән 25.000 кв.км. азәлдылмышдыр" ("Диләркишләр" китабындан). Әсәлән-нослән һәһәш Азәрбәјҗанын олан дадә-баба торпағларымызын үрәјинә, бејини һәһәшчәлән, ону һәр тәрәфдән кәсәб-доғрајан, јурду-мәканы битимәзаләрдә пәјләјән ғанылы Шура ғылынчы һәм дә Мирзәјоһаны, Кирәвун, Сәрәбөрәккинни али илә "бүтүнүкәлә әлјәһдәрларындан тәшкил олунмуш Аз. КП. МК-нын ғарарларына тә'сир еләмәк гүвәсинә малик" олмајын, елә буна көрә дә "Азәрбәјҗанда онун (Азәрбәјҗанын— Т.Г.) мәнәфјин бәрәдә даһыммағ олмәсин дејә... ССРИ МИК-нин сәдрлијинә" ирәли чәкилән", чан јанғымы илә "Вәтәнин гүдрәтини о шәхә биләр ки, Вәтән илә онун руһун раһбәтсиз олсун, Вәтән илә бир јердә ағласын, бир јердә күлсүн",—дејән Нәриман Нәчәф оғлу Нәримановун дүә көкәсүнә сәлләнди. Чүнки Сидәс Вүрөдә јалынч Нәриман Нәчәф оғлу Стәлһини, Орчәһкәдәһени, Микојанын јеритдикләри, бәшгә халқларын мылли һејәсийәтигә тохунан ејисәләрин илә разы олмәдығыны мәрд-мәрдаңә билдирип, һәм дә өз али илә фәләкәтә салынмыш, чанындан артыг сәвдији доғма Азәрбәјҗаны хидәс етмәјә, нәјин баһәсына олурсә-олсун, Кремл ајдыларынын пәһчәсиндән тоғармаға чалышырды. Фәгәт тарих һәлә "болшевикләр сүләләси"нин хейрини ишләјирди. Мәһз бу вә дикәр сәбәбләрдә көрә 1923-үчү илдә Азәрбәјҗан эразисиндә јалынч ады бизин олан, узун онилликләр боју иеә ермәниләрин азыны дадә кәтирән, онлары

сепаратчылыга ширинкландирэн Дагды Гарабаг Мухтар Вилаети жаратмаг идеясы керчэк факта чеврилди.

Халгымызын ва торпагларымызын болшевик репрессиясы дөврүндө дучар олдугу бүтүн фачияларда Азербайжан совет рәһбәрләриндөн экеринин иштиракы, бәзиләринин исе вазифе креслосунда талмаг үчүн былаваинга хәјанәткарлыга әл атмасы инди бүтүн милләтимизә баллидир. Тарих наикорларын ич үзүгү ачмыш, рәјасәт күресүндә кимин, нә сәбәбә, һансы ишләр көрдүдүгүнү бүтүн чыплаглыгы илә ашкарламышдыр. Мәлүм олмушдур ки, дүнијадә илк дәфә фәһлә вә кәндил дәвләти гурмаг ады илә "үмүмдүјә ингилабы"на чәһн-дидән сәс вермәк һәмнә милли мәнәфеји ајаглары алтына гојуб, вазифе нәрдиваны илә јухары галхан Мирчәфәр Бағырвыр 30-40-чы илләрдә вә 50-чи илләрини эвәлләриндә Азербайжан халгынын, о дөврүи гәјри-догит һесаблималарына көрә, 26 мин вәтәншәрәр, вичданлы оғул вә гызыны "уф" дәмәлдән тырдырмышдыр. Софракы дөврә исе Азербайжанда руслашдырма сјајасәти сон дәрәжә вус'әт алмыш, азербайжанлы оғаларын рус гызлары илә евләнмәси рәсми даирәләрин тәшәббүсү илә кизил-кизил, кениш тәблиг олунмушдур. Республикаһын Кәләбәч, Кәдәбәј вә дикәр рајонлары әрәзисиндән хәјли торпаг сәһәләри ермәндиләрин ајагы алтында гәч кими гурбан кәсильмишдир. Шәрүр рајону тәрәфдән (һазырдә Сәдрәк зоһисиндән) 300 һектара јахын торпаг Ермәнистанә бағышланыб. Бундан башга, Ордубад рајонунун Күләт кәндидә "Зәрәни" дејилән сәһәдән хәјли торпаг Ермәнистанын Меғри рајонунә верилиб. Бу амалијјатларын һәјәтә кечирилмәсиндә о заманкы Чыпсан МССР Назирләр Совети сәдринин биринчи мүавини Николај Сәмонович Шаһназаров фәял рол ойнајыб. Бу һәмнин шәхәдир ки, Бақыја көндәрдији мәктублары Шаһназаров, Јеревана көндәрдији мәктублары исе Шаһназарјан имзасына гојурду. Мән шәхәсә о вахт Ордубад РПК сабиғ кәтибидән сорушдум ки, нә үчүн Ордубад сәһәди бизим тәрәфә чәкилиб? О, гәтјјәтлә билдирди ки, бу мәсәләдә онун һеч бир тәгеири жохдур. ... Бир факт да гәти мәлүмдур ки, мөһз һәмнин илләрдә Ермәнистанын Меғри рајонунә рәсмән бағышланын Нүвәди, Тоғуд вә Ериазир кәндләри әрәзисе бу күн бизим үчүн бәләјә чеврилиб. Әкәр һәмнин дөврәдә Ордубад вә рәсмән Зәнкәлан рајонунә илд әрәзиләр Ермәнистанә бағышланмәсәјдә, бүгүнкү дәмирәл хәттинин јарысы белә Меғри әрәзисиндән кечмәзди" (Һәсән Нәсиров). Софракы илләрин ихтијар сәһибләри дә вә сәләфләринин хәјанәткар "әңгәсинә" сәдәгәтини 1985-чи илдә ермәндилә 500 һектар мүһиб торпагларымызы Москваһын "Тәләсин! Тәләсин!" — һәдәсә илә "һәдијә" вермәклә нүмәјиш етирмишдир. Беләдиклә, ССРИ-нин партија вә дәвләт рәһбәрлији кадрларын сечимләсә илә јерләшдиримләсә мәсәләсиндә Совет Иттифагынын хүсуси хидмәт идәрәсинин һәмншә сон дәрәжә мәхфи сакладыгы тә'лимәтдәкки мүдәаларына — "Елә еләмәк ләзымдур ки, хидмәти сәһәдә јалһыз о рәһбәрләр ирәли чәкилен ки, өз вазифәсини чән-бәшлә јеринә јетириләр вә өкләринин мүстәгил фәалијјәт сәһәсиндән кәһрә чыхан

проблемләри тәһлил етмәји бачырмайлар. Чалышмаг ләзымдур ки, иш јерләриндә апарычы мүтәәссисләр өз вазифәләриндән кәһрә едилсинәр вә онларын јеринә кәмәләд, һабәләд аҗамлар гојулсун" — совет Азербайжанында там уғурла реализә етмишдир. Башга чүр ола да билмәзди. Ахы совет дөврүндә Азербайжана Москвадан тәјјин едилмиш рәһбәрләрин бир чохунун арвады әһнәби гәдин иди, онларын өвләри, өвләдләри Азербайжан дилини, Азербайжан тарихини, Азербайжан мәдәнијјәтини һәһәси билмирдиләр, севмирдиләр, һәтта бу дилә, бу тарихә, бу мәдәнијјәтә ағыз бәзүрдүләр, чүтүртүлү нифрәт дә бәсләјирдиләр. Беләчә-беләчә торпагларымыз гәти јағы, гәти сәттин ермәндиләр верилид. Дүшкүн һәрнә иди дүшмән ермәни — ишиди, һарылытады. Нәһәјәт, мајмаг рәһбәрләринә "Долој!" дејән Азербайжан халгы "Торпагдан пәј олмәз!" нәрсини чәкди. Од үрәкли милләттин инады тоби, сүңи мәнәсләрин һәмсыны хәлдәти, вәрсәјдә. Ширин көкәјә әли узалы гәлән дүшмән јахынды вә узатда олан һәмәјәдәрларыннын көмәји илә тарихдә алачг тәчәвузаклыгы ады илә гәјдә алыначг 20 Јанвар фачиясини тәрәтди.

23.58. Азербайжан Халг Чәһнәсә яна вәтәнимиздә једди күрлүк матәм е'лан етмишдир. Рәсми даирәләр исе Азербайжан Совет Социалист Республикасы әрәзисиндә јалһыз үч күн матәм сакламаға "иҗазә" вермишләр. Шүбһәсиз, Азербайжан халгы бу матәми гырк күн сәрәсәр гәјд едәчәк. Бу матәм Бақыја һаһагдан кирән вә күнаһсыз азербайжанлыларын ганыны вәһши гәһнәһнәликлә төкәкәләрин тәрәтдикләри чинајәтләрин бүтүн дүнија бәјән едилмәсә актына чевриләчәк. Азербайжан халгынын бундан софра кәлән бүтүн нәсилләри 1990-чы илин 20 Јанвар күнүнү милли матәм күнү кими гәјд етмишдир. 20 Јанвар — һәр ил һәр чүр әсәрәтә, һәр чүр әдәләтсизлијә, һәр чүр һагсызлыга гаршы Азербайжан халгынын гәти е'тираз мәрәсиминә чеврилмишдир.

23.59. Азербайжан торпагы ики јүз илдир азадлыгы уғрунда чарпышан өвләдләринин шәһид ганы илә суварылар! Сәз, еј мүгәддәсләр мүгәддәс шәһидләр! Тәһри јатдығыныз јери нурла долдүрсүн! Өлмәз руһларыныз гаршысында дия чөкүрүк. Наһаг төкүлән ганыһыз јердә галмајачаг! (Ә.Әлиев).

Әсләрин јазысыпозулмаз јаддашына ады-имзасы "Одлар Јүрдүнүн 20 Јанвар Шәһидләри" кими әбәди һәкк олунячг әрләримиз-әрәнләримиз чанларыны Азербайжан торпагына фәдә етмәклә Вәтән вә Милләт гаришысында бүтүн борчларыны шәрәфлә өдәдиләр. Биз сағ галшлар исе һәм Вәтән, һәм Милләт, һәм дә Шәһидләр гаришында әбәди борча дүшүдүк. Бу мүгәддәс борчу лајгәтлә өдәмәк һәмнә биринчи әрәмүзүн сон аһна гәдр вичданла јашамалы, һәјәтмызы һәмсәлә баша нурмалыҗыг. Тарих өзү шәһиддир ки, биз азербайжанлылар өлмәк үчүн јашамырыг, јашамаг үчүн өлүрүк.

МҮНДӘРИЧАТ

БАКЫНЫ АЛ ГАНЫНА БОЈАДЫЛАР	3
КӨРӨН ТӘЧӘВҮЗКАРЛЫГ АКТЫ	6

Гәйрәманов Тоғат Нүсрәти оғлу

ЧӘЛЛАДЫМЫЗ ЗАЛЫМ ИДИ

(Аты салыны)

"Азәрбајҗан Енсиклопедјасы" НПБ
Бакы—1997

Рәссамы *С.Шәткөв*

Текстни редактору *С. Әһмәдов*
Корректору *А. Хәлилова*

"Азәрбајҗан Енсиклопедјасы" НПБ-нин
компүтер мәркисиндә җаһылаб чала һазырланмышдыр.
Мәркизин мүдирин *Күлбәһиз ГОҶАЛЕВА*
Компүтер тәртібатчысы *Есмәра ЧАБАРОВА*

җаһыламак ыргакынын 08.04.96. Чала җаһыламакынын 27.12.96. Форматта 60x84 1/16.
Объект җаһылама. Объект чала түзүлү. Шәрти ч.к. 8,4. Несап ышыр.к. 9,8. Тиражы 2000.
Сәһифәсин 2. Җыргакы мугәллы ыла.
Азәрбајҗан Республикасы Мәتبuat ва Информасјия Наһарланы
"Азәрбајҗан Енсиклопедјасы" НПБ, Бакы-370004, Бәйҗүк Гала күчәсин, 41
"Шәһәр Гәриб" җылбәһиз, Бакы, Аһли Әһлишар күчәсин, 17.

1997

133

